

AKADEEMIA

13. AASTAKÄIK

2001

NUMBER 7

-
- Ungari 1956 U. Bereczki, V. Polgár, L. B. Piri, J. Isotamm
- Mälupilte Éva Tóth
- Eesti inimkaotused kommunistliku võimu all Enn Sarv
- Tartu noorte kirjanike laulud Taive Särg
- Lugemiskirjaoskus O. Must, A. Must, V. Raudik
- Internet ja teadmine Mario Rosentau
- Kaukaasia eestlaste usuelust ja ristimistavadest Marika Mikkor
- Terapeutilise suhte roll psühholoogilises abistamises Kaia Kastepõld
- Õiguse lähiajalugu Joachim Rückert
-

Kolleegium:

Jaak Aaviksoo, Jaan Einasto, Jüri Engelbrecht, Tiit Hennoste, Kalle Kasemaa, Kalevi Kull, Madis Kõiv, Ülo Matjus, Eero Medijainen, Uno Mereste, Peeter Olesk, Juhan Peegel, Rein Raud, Jaan Ross, Hando Runnel, Jaan Sootak, Peeter Tulviste, Kaljo Villako, Richard Villems

Toimetus:

peatoimetaja Ain Kaalep – akadeemia@akad.ee
tegevtoimetaja Indrek Ude – indrek@akad.ee
peatoimetaja asetäitja Agu Tani – akadeemia@akad.ee
universalialia Jaan Kangilaski – jaan@akad.ee
humaniora Mart Orav – morav@akad.ee
socialialia Jaan Isotamm – johnny@akad.ee
naturalialia Toomas Kiho – toomas@akad.ee
keeletoimetaja Triin Kaalep – akadeemia@akad.ee
korrektor Kristin Sarv – kristin@akad.ee
sekretär Tiiu Jõgi – tiujogi@akad.ee

Postiaadress/Postal address:

Postimaja, postkast 80,
50002 Tartu, Eesti/Estland/Estonia

Toimetuse aadress:

Ülikooli 21, Tartu, Eesti

Telefonid: 43 13 73, 43 11 17, 44 19 75

Fax: 43 13 73

E-post: akadeemia@akad.ee

Arveldusarve nr 221011384196 Hansapangas

© AKADEEMIA 2001

Tartu Ülikooli Kirjastuse trükikoda, Tiigi 78

Trükiarv 2000

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

13. AASTAKÄIK 2001 NUMBER 7 (148)

- Ungari 1956
U. Bereczki, V. Polgár, L. B. Piri, J. Isotamm 1355
- Mälupilte
Éva Tóth 1394
Tõlkinud Ene Asu-Õunas
- Eesti inimkaotused kommunistliku võimu all. I
Enn Sarv 1404
- Tänapäeva folkloor ja Tartu noorte kirjanike laulud. II
Taive Särg 1416
- Lugemiskirjaoskus
Olev Must, Aasa Must, Vilve Raudik 1431
- Internet ja teadmine
Mario Rosentau 1450
- Kaukaasia eestlaste usuelust ja ristimistavadest. I
Marika Mikkor 1476
- Nagu iga teinegi suhe: Terapeutilise suhte roll
psühholoogilises abistamises
Kaia Kastepõld 1493

Arvustus: Kui vääriti on inimene mõõdetud? Stephen Jay Gould. *Vääriti mõõdetud inimene*. Tõlkinud Juhan Kahk, toimetanud Ken Kalling. Tallinn: Varrak, 2001 ("Rohe-line Raamat"). 480 lk.

Jüri Allik 1513

Mitmeti mõistetud Darwin. Richard Dawkins. *Jõgi Eedenist*. Tõlkinud Aivo Lõhmus, toimetanud Ivar Puura. Tartu: Ilmamaa, Avatud Eesti Raamat, 2000. 184 lk. (Originaal: *River out of Eden*, 1995.) Stephen Jay Gould. *Vääriti mõõdetud inimene*. Tõlkinud Juhan Kahk, toimetanud Ken Kalling. Tallinn: Varrak, 2001. 480 lk. (Originaal: *The Mismeasure of Man*, 1981, teine trükk. 1996.)

Toivo Maimets 1524

Editorial note. Summaries 1532

Õiguse lähiajalugu: Ülesanded ja saavutused ajaloo, õigusteaduse, sotsiaalteaduste ja sotsioloogia vahel. II

Joachim Rückert 1543

Tõlkinud Marju Luts

Akadeemia honorarifondi toetab Eesti Kultuurkapital.

Lk 1393, 1403, 1449, 1512: ungari kunst.

UNGARI 1956

1956. AASTA UNGARI REVOLUTSIOONI TAGAMADEST

Urmas Bereczki

*Kommunistidele on võimalik andeks anda,
kommunismile mitte.*

Sándor Márai (1900–1989)

Väikestel rahvastel on raske sattuda maailma huviorbiiti. Ja kui nad — mitte looduskatastroofi või mõttetu kodusõja tõttu — sinna siiski satuvad, peab selle ajendiks olema sündmus, mis kätkeb mingit maailma jaoks väga tähtsat sõnumit. Sõnumit, mis hiidlainena teabevahendites ringeldes teeb mitu tiiru ümber maakera, tekitades siin ja seal veel järellainetusi. Need järellainetused ei pruugi alati poliitiliste sündmustena kohe pinnale kerkida. Nad realiseeruvad sagedamini süvaveevooludena, algjärgus ehk ainult inimhingedes ja kultuuris, pinnakeeris tekib nendest alles aastakümneid hiljem, ja siis näitab see juba oma elementaarset, maailmaajalugu kujundavat jõudu.

Selliseks sündmuseks oli 1956. a Ungari revolutsioon. See suruti küll maha, ilma et ta oleks oma eesmärged otseselt jõudnud saavutada, kuid nii Ungari kui ka kogu Ida-Euroopa arengule on selle revolutsiooni mõju raske üle hinnata. Eestis tuntakse seda

Ungari revolutsiooni 54. aastapäevale pühendatud ja 24. oktoobril 2000 Tallinnas peetud konverentsi ettekanded.

sündmust rohkem Ungari ülestõusu nime all. Tegelikult peavad paika mõlemad nimetused, sest nad kirjeldavad lihtsalt sündmuste eri faase. Et 23. oktoobri demonstratsiooni ajal nõuti radikaalset ühiskonna ümberkorraldamist ja vabadust kõigile eluvaldkondadele, võib seda pidada revolutsiooniks. Kui Ungari kommunistlik partei, mida tol ajal eufemistlikult kutsuti Ungari Töölisparteiks, muudatuste nõudjaid vägivallaga püüdis vaikima sundida, puhkes ülestõus. Mõni tund hiljem, kui rahvaülestõusu mahasurujatele saadeti appi Nõukogude väeosad, muutus ülestõus vabadussõjaks. Põhjused, miks need sündmused leidsid aset just Ungaris ja mitte mõnes teises endises idabloki riigis, peituvad ajalooliste traditsioonide ja rahva temperamendi kõrval ka Ungari ühiskonna arengus aastail 1945–1956.

1945. aastal saabunud Teise maailmasõja lõpp ei toonud Ungarile tagasi vabadust. 1944. a märtsis alanud Saksa okupatsioon asendus Nõukogude okupatsiooniga. Maad hakkas kontrollima Liitlaste Kontrollkomisjon, mis nagu ka Bulgaaria ja Rumeenia puhul tähendas Nõukogude kontrolli terve Ungari üle. Itaalias ja Jaapanis domineerisid Liitlaste Kontrollkomisjonis seevastu Ameerika Ühendriigid. Mõlemad suurriigid aktsepteerisid vastastikku teineteise huvisfääre ning antud olukorras polnud seda asjaolu ilma sõjata võimalik muuta.

Venelaste kohalikeks käsilasteks Ungaris olid nõukogude emigratsioonist naasnud N. Liidu kodakondsusega ungari kommunistid. Okupatsioonivõimud lootsid, et nende kaasabil õnnestub neil Ungari seaduslik võim haarata parlamentaarsel teel. 1945. a novembris toimunud demokraatlikel valimistel pääsesid ülekaalukalt võimule aga hoopis kodanlikud parteid, kes soovisid säilitada nii poliitilise pluralismi kui ka isiku- ja sõnavabaduse. (Tšehhoslovakkias said kommunistid seevastu 38% häältest.) Kontrollkomisjoni surve ei peegeldanud uus valitsus päriselt valijate soovi, valitsusse tuli kaasata ka kommunistid. Majandus aga oli peaaegu täielikult veel erakätes ning kehtisid turumajanduse reeglid. Rahareformiga saadi jagu maailma seni suurimast inflatsioonist ja õitsele löi börsitegevus. Kuigi kommunistide juhitud maareform ning ulatuslik natsionaliseerimine väljusid mõistlikkuse piiridest, vastasid nad mingil määral siiski rahva ootustele ning andsid paljudele alust loota, et okupatsioonivõimude kiuste valib

Ungari endale siiski nn kolmanda tee. Tee, mis poliitika, majanduse ja kultuuri alal moodustaks silla kommunistliku Ida ja Lääne demokraatia vahel. See oli ka paljude kirjanike ja intelligentsi sooviks ning selle juured ulatusid tagasi maailmasõjaeelsesesse aega.

Algas entusiastlik maa ülesehitamine. See edenes üllatava kiirusega, vaatamata sellele, et 800 000–900 000 meest oli veel sõjavangis (kellest 400 000 enam iialgi tagasi ei tulnud) ja Ungari riik alustas 300 miljoni dollari suuruse sõjahüvitise maksmist NLi, Tšehhoslovakkiale ja Jugoslaaviale. Selle kõrval pidi riik aitama ka okupatsiooniväge ülal pidada. Viivitamata alustada tulnud hüvitiste maksmist raskendas asjaolu, et Punaarmee vedas suure osa sõjas purustamata jäänud tootmiseadmetest maalt välja. Sellegipoolest saavutas Ungari tööstustoodang 1949. aastaks 1938. a taseme. Toiduaineid oli küllaldaselt, talongisüsteemi, mis tollal veel ka paljudes Lääne-Euroopa riikides kehtis, polnud tarvis sisse seada. Kehtis pressivabadus ja peaaegu kõiki küsimusi arutati vabalt parlamendis. Tänu nendele saavutustele oli Ungari 1945. ja 1948. a vahelisel perioodil NLi poolt okupeeritud aladel kõige vabam ja demokraatlikum maa.

See Ungari suhteline demokraatia ei jäänud aga kuigi kauaks püsima, sest poliitilisse võitluse sekkusid võõrad jõud. Okupatsioonivõimude survele anti siseministeerium ja politsei kommunistide kätte, kes hakkasid oma vastaseid laimama, taga kiusama ja arreteerima. Füüsilise ja vaimse terrori ning intriigide abil õnnestus neil lõpuks seni võimukoalitsiooni juhtiv väikeomanike partei tükeldada (salaami taktika) ja 1947. a manipuleeritud valimistel koos pahempoolse blokiga võimule tulla. Häälte kogusummast said nad siiski vaid 22% ja sedagi ainult ulatuslike võltsingute abil. Teiste parteide likvideerimisega algas üleminek nn proletariaadi diktatuurile, mis saavutati 1949. a sügiseks. Sama aasta augustis kuulutati senise vabariigi asemel välja rahvavabariik. Kommunistide vägivaldne võimuhaaramine viidi läbi kiiremini, kui Moskvast esialgselt planeeritud, sest sel ajal valmistus Stalin juba uueks sõjaks.

Kõik see toimus NLi okupatsioonivõimude aktiivsel kaasabil, kes said Ungaris viibida tänu ühele lüngale 1947. a Pariisis alla kirjutatud rahulepingus. See leping, mis taastas Esimese maa-

ilmasõja järel sõlmitud rahulepingus kindlaks määratud piirid, nägi tegelikult ette kõigi okupatsioonivägede maalt lahkumise. Üks paragrahv võimaldas aga võõrvägede kohaloleku pikendamist piiramatuks ajaks, juhul kui seda nõuab raudtee kindlustamine, mille kaudu peetakse ühendust ühes okupatsioonitsoonis viibivate vägedega. Selleks okupatsioonitsooniks oli Austria idaosas, kuhu pääses raudteega läbi Ungari. Rahulepingus oli unustatud fikseerida, kui suured tohivad need kindlustusväeosad olla ja milline rahvusvaheline foorum vastutab nende üle peetava järelevalve eest. Ainult puhtalt inimõiguste nimel ei tahtnud aga Lääne liitlased kindlaskujunenud rahvusvahelist jõudude tasakaalu ohustada.

Algas Ungari ajaloos enneolematu riiklikult organiseeritud terrorilaine. Rahva vastupanu murdmiseks toimusid massilised kohutupsessid, interneerimised, hukkamised ja linnaelanike küüditamised kaugetesse küladesse. Otse partei peasekretärile alluv Riigi Julgeolekuamet (ÁVH) muutus riigiks riigis, mida kartis ja vihkas kogu elanikkond. N. Liidu eeskujul loodi vaenuliku elemendi hävitamiseks spetsiaalsed sunnitöölaagrid. Igal aastal vahistati enam kui sada tuhat inimest. Partei peasekretäri, Moskva-meelse Mátyás Rákosi isikukultus ei jäänud palju alla Stalini omale.

Pärast Stalini surma ja töölisrahutusi Berliinis pidas NLi juhtkond vajalikuks vähendada terrorit nn rahvademokraatia maades, et hoida ära rahutuste levikut ka teistesse riikidesse. Seda enam, et ka Ungaris olid toimunud mitmed vabrikutöölise streigid ja talupoegade rahutused. 1953. a kutsuti Ungari Töölispartei (ehk kommunistliku partei) ladvik Moskvasse, kus nad said peapesu Moskva seniste käskude täpse täitmise eest. Ungaris pandi peaministri ametisse demokraatliku sotsialismi pooldaja ja ungarimeelne Imre Nagy, kes kuulutas välja poliitilise amnestia, saatis laiali koonduslaagrid ja viis ellu mitmeid reforme, mille tulemusena muutus elu tunduvalt lahedamaks. 1955. a õnnestus M. Rákosil Nagy kõrvaldada ja sellega muutus õhkkond uuesti jäisemaks. Hiljem tuli Rákosi asemel võimule Ernő Gerő, kes aga temast palju ei erinenud.

Ühiskonnas algas käärimisprotsess, mida võiks ehk võrrelda 1988. a Eestis toimunud sündmustega ja mida ilma terrorita pol-

nud enam võimalik peatada. Ungari komsomoli poolt loodud Petõfi Seltsi miitingud muutusid 1956. a kevadest alates foorumiks, kus Eesti loomeliitude istungeid meenutaval kombel hakati süsteemi puudusi ja kuritegusid avalikult kritiseerima. Seda tegid ka ajalehed, mis peaaegu jäägitult parteisisese demokraatliku opositsiooni kätte sattusid. Oktoobris hakkati eri ülikoolides sõltumatuid üliõpilasorganisatsioone looma. Kirjanike Liit soovitas kutsuda kokku uue parteikongressi eelnevatel aastatel ennast mitte kompromiteerinud inimestest, et valida uus poliitbüroo ja keskkomitee.

Poola ülestõusu toetamiseks oli 23. oktoobriks planeeritud solidaarsusdemonstratsioon. Sama päeva hommikul võtsid sõltumatu noorteorganisatsiooni loonud Polütehnilise Ülikooli tudengid oma nõudmised kokku 14 punktina, mis varsti said üle Ungari tuntuks. See oli algava revolutsiooni esimeseks dokumendiks, mille tähtsamad nõudmised olid järgmised:

- Moodustada Imre Nagy'i juhtimisel uus valitsus.
- Luua täieliku majandusliku ja poliitilise võrdsuse alusel uued suhted NL ja Jugoslaaviaga.
- Viia Nõukogude väed Ungarist välja.
- Korraldada mitme partei osavõtul uued valimised.
- Vaadata üle kõik poliitilised ja majanduslikud kohtuprotsessid ja vabastada ning rehabiliteerida kõik poliitvangid.
- Vabastada kõik Venemaal kinnipeetavad Ungari vangid.
- Teha võimalikuks arvamuste- ja pressivabadus.
- Kõrvaldada Stalini ausammas.

Valitsus keelas algul pärastlõunaks planeeritud demonstratsiooni ära ja kaalus jõumeetmete rakendamist. Poolteist tundi hiljem anti selleks siiski luba, lootuses, et demonstratsioon suudetakse ära kasutada enda huvides.

Õhtul läks rahvas parlamendi ette nõudma Imre Nagy'i esinemist. Nagy ilmuski välja, kuid pidas väga reserveeritud kõne, mis inimesi ei rahuldanud. Demonstrandid ei olnud nõus koju minema. Nende arv kasvas pidevalt, ulatudes juba saja kuni kahe saja tuhandeni. Inimeste hulgas oli arvukalt ka mitmesuguseid mundrikandjaid. Osa demonstrantidest siirdus lammutama Sta-

lini ausammast. See ausammast oli türannia sümboliks, nii nagu 1789. a Pariisi rahvale Bastille.

Teine osa demonstrante läks raadiomaja juurde, kavatsusega lasta üliõpilaste neliteist punkti raadios ette lugeda. Neid ei lastud sisse. Raadiot kaitses 300–350 isikust, põhiliselt Riigi Julgeolekuameti meestest koosnev üksus. Kui nähti, et demonstrante miski ei hirmuta, hakati nende pihta tulistama. Tänavale jäi surnuid ja haavatuid ning sellega sai inimeste kannatusmõõt täis. Demonstratsioon muutus ülestõusuks. Julgeolekutöötajate ja demonstrantide vahelisi tulevahetusi tekkis spontaanselt ka paljudes teistes Budapesti osades. Nagu klassikalistes revolutsioonides ikka, sai rahvas aru, et ees on ainult kaks valikut: alandlikult alla anda või edasi võidelda. Esimene lahendus ei tulnud kõne alla. Relvi saadi sõjatehaste, sõjaväe ja politsei relvaladudest. Ladude valvurid läksid enamasti üle rahva poolele.

Nii algas 1956. a Ungari revolutsioon, mis varsti muutus ülestõusuks ja mõne tunni pärast, 24. oktoobri esimestel tundidel vabadussõjaks, kui kohale saabusid Nõukogude väed. Neid kutsus appi parteisekretär Gerő, kuid tegelikult anti venelastele Budapesti marssimiseks käsk ka ilma Gerő kutseta. Edaspidised sündmused on teil teada, nendel ei jõua praegu pikemalt peatuda. Meeldetuletuseks vaid nii palju, et NLi väed said esimese viis päeva kestnud rünnaku käigus lüüa. Sellele järgnes neli päeva kestev relvarahu, mil ungarlaste ees avanesid uued, helgemad tulevikuväljavaated. Imre Nagy likvideeris Riigi Julgeolekuameti ning käskis vabastada 4000 poliitvangi. Ajakirjanduses kadus tsensuur ning asutati rida uusi väljaandeid. Alustati läbirääkimisi Nõukogude vägede väljaviimise üle, Ungari astus ühepoolselt välja Varssavi paktist ja kuulutas end neutraalseks. Tänavatel valitses ülev meeleolu. Langenute omastele korjatud raha seisis puutumatu lahtistes, valvamata kastides nagu kaupki lõhutud vaateakende taga. Ungari linnades ei tekkinud toidupuudust, sest talupojad viisid linnadesse toitu vabatahtlikult ja ilma rahata. See idealism peegeldus ka selles, et võitlejate motiiviks ei olnud kättemaks vihatud Riigi Julgeolekuameti meeste vastu, vaid isikliku ja riikliku vabaduse saavutamine.

Uus Nõukogude vägede rünnak algas 4. novembril ja kestis 11. novembrini. Pärast sõjalist lüüasaamist osutas rahvas veel

pikka aega poliitilist vastupanu, mille juhiks oli Suur-Budapesti Töölisnõukogu. Organiseeritud vastupanu suruti maha 11. detsembril, kui kõik Töölisnõukogu juhid arreteeriti. Siiski astusid veel kirjanikud avalikult uue režiimi vastu välja. Streigid ja demonstratsioonid kestsid aasta lõpuni.

Punavägede vastu võitles 10–15 tuhat inimest. Relvakonfliktides sai surma 2700 inimest, haavatud oli umbes 20 000. Riigist põgenes umbes 200 000 inimest. NLi vägede kaotused koos nende endi poolt maha lastud sõduritega, kes olid ülestõusnutega sõbrustanud, ulatusid arvatavasti 2000 meheni.

Kommunistide kättemaks ei lasknud end oodata. Hukati umbes 400 inimest, sealhulgas peaminister Imre Nagy ja kaitseminister Pál Maléter. Võrreldes sellega, et poolteist aastat kestnud Austria-vastase vabadussõja järel 1849. a hukkasid austerlased 108 inimest, tundub see eriti julmana. Kümned tuhandet inimesed vangistati (22 000 vangistati ja 13 000 interneeriti), kuid 1963. a amnestia järel muutus režiim tolerantsemaks. Amnestia sai teoks pärast salajasi läbirääkimisi ameeriklastega, kes lubasid Ungari küsimuse arutamise ÜRO päevakorrast maha hääletada juhul, kui vastaspool kuulutab välja üldise poliitilise amnestia.

Ungari-küsimus oli püsinud ÜRO päevakorras alates 28. oktoobrist 1956, mil see esmakordselt Julgeolekunõukogus arutusele võeti. Kuid Suessi kriisist mõjutatud lääneliitlased ei suutnud seekord seal vastu võtta küllalt järjekindlaid otsuseid. Ameerika president ja diplomaadid andsid venelastele ülestõusu mahasurumiseks vabad käed, kui nad oma välisministri sõnu korrates kinnitasid: "Me ei pea neid rahvaid oma potentsiaalsete sõjaliste liitlaste hulka kuuluvaks."

Tabavalt kirjeldab kirjanik Karl Ristikivi Lääne vaikivat kokkulepet diktatuuridega oma 1963. a ilmunud metafoorilises romaanis *Imede saar*: "Nii ostame vaikselt kokkuleppel oma rahu ja õnne inimohvritega. Kuna me aga neid ohvreid ei puuduta, võime endile uhkelt vastu rindu lüüa ja kinnitada, et meie käed on verest puhtad, sest isegi surmanuhtluse kurjategijaile oleme ammu ära kaotanud."

Idabloki teiste vastupanuliikumiste seas paistab 1956. a Ungari revolutsioon silma mitme iseärasusega. Esiteks oli Ungari

ainuke riik Ida-Euroopas, kus kommunistliku režiimi vastu tekkis ulatuslik relvastatud ülestõus. Nõukogude vägede ülemjuhataja Malinin, kes 24. oktoobri varastel hommikutundidel Nõukogude väed Budapesti korda looma saatis, arvas, et pelgalt tankide kohaleilmumine hirmutab rahva ära, nagu ta seda kolm aastat varem Berliinis näinud oli. Nende üllatuseks avati aga juba äärelinnade tööliskvartalites nende tankikolonnide pihta tuli. Hästi kaitstavates kohtades tekkisid spontaansed vastupanukeskused. Kooliõpilased ja töölised said rakendada sõjalise kasvatusetundides saadud teadmisi, kuidas pidada regulaararmee vastu partisanisõda, kuidas hankida vaenlase käest sõjavarustust ja laskemoona. Seda, kuidas Molotovi kokteile valmistada, olevat õpetanud Põhja-Korea tudengid. Võitlejad vaheldusid pidevalt. Väsinute asemele tulid uued. Võitlusvaim kaalus distipliini nõrkused üles ja viis päeva kestnud veristes lahingutes saavutati võit Nõukogude vägede üle.

Juba revolutsiooni alguspäevil hakati kommunistliku diktatuuri organitelt võimu üle võtma nii kohalikes omavalitsustes, vabrikutes kui relvajõududes. Demokraatlikult valitud revolutsioonivõi rahvuskomiteed tunnistati peaminister Imre Nagy'i poolt paari päeva möödudes seaduslikeks. Nende komiteede ühiseks poliitiliseks platformiks olid üliõpilaste koostatud 14 punkti.

Vabrikutes loodud töölisnõukogud andsid 31. oktoobril välja ühise kommünikee. Selles teatati muuhulgas, et vabrikute omanikeks on töölised, kes maksavad riigile tulumaksu ja töölistele vabriku kasumist dividende. Vabrikute peamisteks juhtimisorganiteks olid demokraatlikult valitud töölisnõukogud, kes endi hulgast valisid vabriku juhtimiskomitee. Direktori valimiseks pidi see omakorda välja kuulutama avaliku konkursi. Töölisnõukogu ülesandeks oli vastu võtta aastaaruanne ja otsustada tulude kasutamise üle. Sellega paralleelselt algas maal kolhoosimaade jagamine, lähtudes 1945. a maareformist.

Need sündmused näitavad, et kohe pärast lahingute vaibumist toimusid muudatused nii omandisuhetes kui võimustruktuuris. 870 000 liikmega kommunistlik partei lakkas mõne päevaga olemast. Ühe partei valitsemine lõppes ka poliitilises elus. Pärast 28. oktoobril toimunud vaherahu väljakuulutamist moodustas Nagy kitsama valitsuskabineti, milles olid esindatud ka 1949. a keelatud parteide juhid.

Ungari sündmustel oli suur mõju Lääne intellektuaalidele, kelle hulgas oli varem palju N. Liidu ja kommunismi toetajaid. Alles nende sündmuste mõjul hakati aru saama süsteemi tõelisest olemusest.

Loomulikult ei jätnud revolutsioon mõjutamata ka taaskehtetatud sotsialistlikku diktatuuri, mis pisihaaval leebemaks muutus. Kádári tunnuslauseks sai ütlus: kes ei ole meie vastu, on meiega. Aastate jooksul tekkis parteiladviku ja rahva vahel kirjutamata leping, mille võiks kokku võtta järgmiselt: kui inimene ei sekku poliitikasse, lastakse tal vastutasuks suhteliselt rahulikult elada ja varandust koguda. Väikesel määral lubati isegi eraettevõtlust ja avardati reisimisvõimalusi. 1968. a seati sisse nn uus majandusmehhanism, mis piiratud kujul kätkes endas turumajanduse algeid. Paranesid rahva elamistingimused ja ka sõnavabadus oli siin suurem kui enamikus sotsialistlikes riikides. N. Liidus Gorbatšovi ajal tuntuks saanud *glasnost* toimis Ungaris juba aastakümneid varem.

Rääkida tohtis kõigist küsimustest, välja arvatud ainult kaks teemat: Nõukogude okupatsioon ja 1956. a revolutsioon. Viimast tohtis nimetada ainult kontrrevolutsiooniks. See oli samasugune tabu nagu Eestis Molotovi-Ribbentropi pakt, mille avalikustamine seadis kahtluse alla kogu režiimi seaduslikkuse. Varsti pärast seda, kui 1989. a uuesti välja öeldi, et tegelikult toimus 1956. aastal revolutsioon, varises kommunism kokku. Nii sai ilmsiks selle kaua aega varjus oleva salasõnumi jõud, mis omal ajal revolutsiooni maailma tähelepanu keskmesse tõstis ja mis vaatamata ülestõusu poliitilisele fiaskole viis need sündmused maailmaajalukku.

URMAS BEREZKI (sünd. 1957. a) töötas 1992–1996 Ungari diplomaadina Helsingis, on 1999. aastast Ungari Instituudi direktor Tallinnas.

**1956. AASTA REVOLUTSIOON
JA UNGARI
RIIKLIK JULGEOLEKUAMET**

Viktória Polgár

Tõlkinud Urmas Bereczki

Meie, Ungari Julgeolekuosakond, oleme eriline organ. Eriline sellepärast, et võitleme eriliste vahenditega demokraatia vaenlaste vastu.

Politsei alampolkovnik János Kovács

1944. aastal arvasid Ungari kommunistid, et Ungarist saab pärast Teise maailmasõja lõppu kergesti NLi usaldusväärne liitlane. Ent rahvuskogu valimistel 4. novembril 1945 sai 57% häältest Sõltumatu Väiketalunike Partei, UKP aga ainult 17%.

Kommunistidele sai niisiis selgeks, et peab valima teise, terrori tee. Ühtlasi tekkis vajadus uue, usaldusväärse relvastatud organi järele.

Eeskuju oli olemas: alates 1917. aastast teostati Venemaal — hiljem Nõukogude Liidus — formaalselt seaduslikku võimu formaalselt seadusliku valitsuse Rahvakomissaride Nõukogu kaudu. Valitsus püüdis seaduslikult tegutsedes saavutada legitiimsust. Samas vajab võim operatiivorganit, selle looja Džerzinski sõnul seadusevusserdustest vaba, liikuvat, paindlikku operatiivorganit, mille tegevusvabadus võitluses proletariaadi diktatuuri vaenlaste vastu oleks piiramatult.

Uus organ tšekaa — proletariaadi rusikas — alustas oma tegevust lihtsalt ja mõjuvalt. Tema ülesanded ei muutunud aastatega, ainult laienesid. Algul hävitati vana korra jäänukeid, siis klas-sivaenlasi, seejärel sisevaenlast ning lõpuks igasugust kahtlast elementi.

Märtsis 1918, kui valitsus Moskvasse kolis, rõhutati tšekaa positsiooni ja tähtsust ning viidi selle peakorter Kremlis lähedus-

se. Seal tegutses see mitme nime all — GPU, NKVD, MGB, MVD, KGB — N. Liidu kokkuvarisemiseni. Iseäranis kasvas julgeolekuorganite mõjuvõim stalinismiperioodil.

Kommunistlik partei pääses Ungaris võimule pärast 1947. a valimisi, 1949. a heaks kiidetud põhiseadus oli vettpidav ka kõige rangemate rahvusvaheliste foorumite silmis. Ent siinnegi võim vajas operatiivorganit, mis tema ideoloogia terrori keelde tõlgiks. Ungaris sai “partei rusikaks” Poliitilise Korralvalve Osakond (*Politikai Rendeszeti Osztály*), seejärel Riiklik Julgeolekuosakond, hilisema nimega Riiklik Julgeolekuamet (ÁVH).

Riikliku Julgeolekuameti ülesandeks oli muu hulgas uurida “demokraatliku riigikorra ja rahvavabariigi vastaseid kuritegusid”, tegelda pealekaebustega, jälgida ühingute tegevust ning lendlehti kokku koguda. Lubatuks peeti mis tahes Rákosi korda kindlustavat vahendit. Oldi valmis vajaduse korral kasvõi terve ühiskonnaga võitlusse astuma ja hävitama igauht, kes õiget suunda ei järginud. Arvati, et

Ungaris vahetus riigikord veretult [---] Nüüd käib ühiskonnasisene võitlus. Selles võitluses on esirinnas Riiklik Julgeolekuamet. See on klassivõitlus, praegu veel veretu, aga kui vaenlane kõiki niite katkemas näeb, pole ka verevalamine välistatud. Kõik sõltub meie tugevusest [---]

Julgeolekutöötajate silmis oli veel vabaduses viibiv tavakodanik kas potentsiaalne pealekaebaja, loodetav kaastööline või jälgitav reaktionäär. Esmasteks vaenlasteks peeti kirikutegelasi ja usklikke nende maailmavaate pärast, ning maaomanikke talupoegi maast tuleneva sõltumatus tõttu. Ent puhastusaktsioone võeti ette ühiskonna kõigis kihtides, kaasa arvatud kommunistlik partei.

Nii saavutas Riiklik Julgeolekuosakond, nagu omal ajal tšekaa, lühikese ajaga selle, et ainuüksi tema nime mainimisest piisas kogu ühiskonna hirmul hoidmiseks.

Riigiorganiks maskeeritud parteiorganit hakati Ungaris kujundama 17. jaanuaril 1945, kui loodi Budapesti Politsei Poliitilise Korralvalve Osakond, mille eesotsa asus Gábor Péter, hilisem Riikliku Julgeolekuameti juht. See osakond alustas oma tegevust päev varem kui riigiorgan Budapesti Rahvusnõukogu. Gábor Péter aga

nimetati ametisse enne kui see mees, kes oli teoreetiliselt tema ülemus — Budapesti politseiülem Lászlo Sólyom. Sellegagi näitasid rákosilased, et uus organ ei seisa mitte riigi, vaid partei huvide eest.

Peaministri määruse julgeolekuorganite moodustamise kohta tegi Ajutine Valitsus teatavaks alles 10. mail 1945, kolm päeva pärast selle tegelikku asutamist. Sellega seoses loodi Siseministeeriumi otseses alluvuses Budapesti Politsei Peajaoskond ja Provintsi Politsei Peajaoskond. Teoreetiliselt tegutsesid Poliitilise Korrakaitse Osakonnad nende raames. Provintsi Politsei Peajaoskonna alluvusse kuuluvate kohalike omavalitsuste juures loodi kriminaal-, poliitiline, administratiivne, korraldus- ning siseuurimise osakond. Komitaatide ja linnade politseiülemad, samuti poliitilise osakonna juhid nimetati ametisse vastava kohaliku omavalitsuse rahvasaadikute nõukogu ettepanekul.

Komitaatide ja linnade esialgne sõltumatus ei kestnud kaua. Siseministeeriumi määrus 4. oktoobrist 1946 kaotas Provintsi Politsei Peajaoskonna, selle ülesanded võttis enda peale Budapesti Politsei Peajaoskond. Juba 1946. a oli seal 855 töötajat, 509 neist uurijad; 390 töötas keskuses, 119 ringkondlikes Poliitilise Korrakaitse Osakondades. Uus organ sai nimeks Ungari Riiklik Julgeolekuosakond ning seda asus juhtima Gábor Péter. Riiklikul Julgeolekuosakonnal olid komitaatides osakonnad nii politsei peajaoskondade kui ka linna ja ringkonna politseijaoskondade juures. Lisaks sellele töötasid maal riikliku julgeoleku lektorid ning järelevalvatajad. Komitaatide riikliku poliitilise julgeoleku osakonnad sidus omavahel Ringkonna Riiklik Julgeolekuosakond (osakond I/B). 1948. a oli 9 provintsi peaosakonnal 878 töötajat, pealinna keskusel aga 981 töötajat. Kuus kõige tähtsamat osakonda tegelesid luure ja vastuluurega (40 inimest), välismaise luure ja spioonide paljastamisega (36), kirikuid puudutava info hankimisega (29), sabotaaživastase luure ja meeleoluülevaadete koostamisega (181), avatud toimikutega (80), samuti kirja-, telegrammi- ja telefonikontrolliga, raadioluurega ning fotode tegemisega (181).

Et organisatsiooni tugevdada, hakati üles ehitama üleriigilist nn usaldusisikute võrku. Neid inimesi valisid välja ja töötasid sisse nn sondeerijad, kogudes kõikvõimalikku infot antud isiku perekonna, ümbruskonna, poliitiliste suundumuste, isiklike oskuste

ja teadmiste ning puuduste kohta. Nii garanteeriti õnnestunud värbamine ning jätkuv koostöö. Seejuures tohtis kõrges positsioonis olevaid isikuid (näiteks partei juhtkonda, rahvasaadikuid ja omavalitsuse juhte) värvata ainult keskuse nõusolekul ja põhjalikult läbi kaalutud meetoditega, mida keskus oli heaks kiitnud. Kohalike rühmajuhtide kaudu said usaldusisikud neile määratud rahasummad. Osakonnad koostasid kodanike kohta nimekirju, mille otstarve määratleti järgnevalt.

Julgeolekuosakonnad peavad koostama nimekirju Ungari riigi, vabariigi või demokraatiavastases tegevuses kahtlustatavatest isikutest, keda peab kas pidevalt või ajutiselt jälgima.

Riiklik Julgeolekuosakond jälgis pidevalt kohalikke osakondi, mis pidid nn kulleriteenistuse kaudu üksikasjalikke nädala- ja kuuettekandeid tegema, keskuse ettekirjutused kuulusid viivitamatule täitmisele.

Riikliku Julgeolekuosakonna juhataja võis ükskõik keda oma võimkonnas Budapestist maale üle viia, samuti ühest kohalikust organist teise. Organisatsiooni ülesannete ring laienes pidevalt, järk-järgult haarati selle kontrolli, mõjuvõimu või isegi otsese juhtimise alla administratsiooni, majanduse ning igapäevaelu kõige erinevamad alad. Näiteks kontrolliti pealinnas plaanipäraselt teatreid, kinosid, lõbustusasutusi, aga ka hipodroomi. Tulemaks toime uute ülesannetega, loodi uusi gruppe: II allosakonna raames tegutses aastast 1948 rongikontrolli osakond, eraldi moodustati "välismaa grupp", mis jälgis peamiselt Austria, Saksamaa ja Itaalia emigratsioonikeskusi. Samas tugevdati sõelumisvõrku läänepiiril.

6. septembril 1948 muutis siseministeeriumi määrus julgeolekuosakonna Riiklikuks Julgeolekuametiks, mis hakkas tegutsema keskametina. Juba 28. oktoobriks valmis selle 1949. a eelarve, mis moodustas ühe kuuendiku siseministeeriumi kogueelarvest. Riikliku Julgeolekuameti eelarve oli muidugi salajane, erilist hoolt kanti selle eest, et summade ülekandmine kulgeks tõrgeteta. Riikliku Julgeolekuameti töötajad said kõrgemat palka kui politseinikud või sõjaväelased. Nende palk ühtis riigikaitse vastu-
luurerühma juhtkonna palgaga, lisapreemiana saadi nn ümbriku-
raha. Keskvõim tugevdas kiirustades Siseministeeriumi Riiklikku
Julgeolekuametit, püüdes nii haarata tõhusa keskkontrolli komi-

taatide ja terve riigi üle. Viimase saavutamiseks tekkis partei ja RJA vahel tööjaotus.

Partei võitlus avaliku arvamuse enda poole võitmise eest üha laienevates ühiskonnakihtides kulgeb poliitisel tandril, Riiklik Julgeolekuamet jätkab sedasama võitlust politsei vahenditega: selles seisnebki partei ja Riikliku Julgeolekuameti vaheline tööjaotus...

Organisatsiooni edasise tugevdamise ja kaastöötajate arvu tõstmise huvides sai Riiklik Julgeolekuamet õiguse värbamis- ja õppeosakonnale. Riiklikku Julgeolekuametisse sattus ühtekokku 2000 inimest. Paralleelselt Riikliku Julgeolekuameti tugevdamisega nõrgendati politseid: vähendati politsei isikkoosseisu ning kergendati relvastust. Leiti, et edaspidi võib politseinikul olla ainult püstol, veelgi parem, kui asi piirduks kumminuiaga. Paljud politsei senised ülesanded läksid üle Riiklikule Julgeolekuametile, mis sai eraldi relvajõud. Politseist valiti sobivad isikud välja ja suunati julgeolekusse. Usaldusväärset, hästi väljaõpetatud kaadrit tuli parteist, politseist ja sõjaväest. 28. märtsil 1949 ühendati Ministrite Nõukogu määrusega Riikliku Julgeolekuameti organisatsiooniga piirivalve ning 1. veebruaril 1950 ka Siseministeeriumi Relvajõudude Pataljon.

1949. a oktoobrist alates hakkas Pécsi György Dózsa nimeline ohvitserikool välja õpetama sisekaitsejõudude ohvitseri (siniseid RJA-lasi) ja piirivalveohvitseri (rohelisi RJA-lasi). Pärast kooli lõpetamist said need noored harimatud inimesed endale alluvad, kes kõrgemalt tulevaid käske tingimusteta täitsid. Gábor Péteri juhitud Riiklikust Julgeolekuametist sai 28 000 töötajaga peavalitsus. Ainuüksi piirivalves töötas 15 000 inimest.

Maa ja koolide riigistamine, toodete loovutamiskohustus, kiriku ründamine ja kloostrite laialisaatmine teenisid rahva pahameele ning vastuseisu. Partei ja riigi korraldusi täide viivate julgeolekutöötajate peale vaadati üha kasvava vihkamisega

Ungari välis- ja sisepoliitika suuna määras 1950. aastate algul N. Liidu võitlus Jugoslaavia ja Lääne imperialistide vastu. Rákosi täitis nagu alati truult Stalini korraldusi. Pärast seda, kui Jugoslaavia KP hukka mõisteti ja Koninformist välja heideti, tugevnes riigi lõunapiiril juba niigi aktiivne Tito-vastane propaganda. Riigikaitset tugevdati peamiselt siin ning seda veel 1949. a suvel.

Lõunakomitaatides tõsteti julgeolekutöötajate arvu. 12. aprillil 1950 otsustati luua piiritsoon, milles elavad ebausaldusväärsed isikud tuli ümber asustada. 1. juuniks märgiti maha 15 kilomeetri laiune ala, mis läbis Vasi, Zala, Szomogy, Baranya, Bács-Kiskuni ja Csongradi komitaadi 17 ringkonda ning 300 valda. Nendele aladele võisid välismaalased minna ainult eelnevalt saadud loa alusel ning viibida seal piiratud aja. Lubasid andis välja Riikliku Julgeolekumeti Üleriigilise Välismaalaste Järelevalve Keskamet, s.t loa said vaid kõige usaldusväärsemad välismaised seltsimehed. Liikumist korraldasid ja piirasid julgeolekutöötajad, nemad tuvasid ka kõigi rongisõitjate isiku. Piiritsoon ümbritseti okastraadiga, läbikäigu sulges ühtekokku 54 tõkkepuud. Piiritsooni ehitades künti maa 50–100 meetri laiuses üles ja lammutati mitmeid ehitisi. Piiritsoon halvas omavalitsuste tegevuse.

Riiklik Julgeolekumet kasutas saadud õigusi: andis piiritsooni elanikele hinnangu ja valmistas ette ebausaldusväärsete isikute nimekirjad, mille alusel 22. juunil 1950 asustati riigi sisealadele, täpsemalt Hortobagy'is asuvatesse suletud laagritesse ümber 2246 inimest. Ümberasustatud pered kaotasid oma vallas- ja kinnisvara.

Pärast Tito-vastase propaganda lõppu — Ungaris pärast Rajki protsessi — said riik ja parteijuhid pühendada kogu tähelepanu nn põllumajanduse sotsialistlikule ümberkorraldusele. Ümberkorralduste ja reformide all mõisteti eelkõige kulakunimekirjade koostamist ja kulakuks kuulutatute tagakiusamist. Nimekirjade alusel viidi läbi laialdased puhastused. KP häälekandja päevaleht *Vaba Rahvas* defineeris kulakut oktoobris 1951 järgmiselt:

Kulaklus on kapitalistlikklass, mille eksistentsi aluseks on põllumajanduslike tootmisvahendite kapitalistlik eraomandus. Kulakud määratletakse meie poliitika- ja majandusalastes määrustes tavaliselt nende omanduses olevate tootmisvahendite hulga ja kvaliteedi alusel. Kulak on niisiis see, kellel on üle 25 tündrimaad või kes peab maksma makse rohkem kui 30 kuldkrooni puhaskasu pealt. Ent arvesse tuleks võtta ka seda, kui palju tal on loomi ja mida ta oma maal toodab. Mõnel pool mõistetakse kulaklust ikka veel liiga kitsalt. Pööratakse tähelepanu ainult maaomandusele või sellelt saadud puhastulule kuldkroonides. See pole õige. Võimalik, et kulaku omanduses on ainult 10–20 tündrimaad, ent

lisaks sellele on tal viljapeksumasin, traktor, kõrts, ta äritseb ja spekulereib. Kõiki neid fakte tuleb arvesse võtta.

Antud määratluse alusel võis hävitada kogu omanikest talupoegkonna.

Partei ja Riikliku Julgeolekuameti vaheline tööjaotus toimus nüüd juba ladusalt, ilma mingite tõrgete või takistusteta. Partei varustas ideoloogiaga, julgeolek tõlkis selle oma keelde, tõlgendas ja viis kõrgema juhtkonna korraldused ning vihjed ellu. Sellest annab tunnistust liikuvate eriuksuste formeerimine, millest János Kádár ja Gábor Péter 7. märtsil 1949 raporteerisid.

Seltsimees Kádár teatas, et Riiklikus Julgeolekuameti formeerus vastupuiklevate kulakute korralekutsumiseks eriuksus. Seltsimees Lenin on öelnud, et jõudu tunnetades kohaneb ka kulak. Riikliku Julgeolekuameti operatiivrühm sekkub otsekohe seal, kus täheldatakse mistahes liikumist ja tegeleb kulakute hädadega... Selline aktsioon ravib ühe küla pikaks ajaks terveks.

Kulakute nimekirjade koostamise ja väikeomanike deporteerimise tulemusena sunniti tuhandeid inimesi oma kodudest lahkuma. Ümberasustatavad võisid kaasa viia vankritäie vallasvara, ent nende majad ja äri võttis riigivõim ilma igasuguse kompensatsioonita väiketootjate kooperatiivide tarvis üle. Mõni kuu hiljem algas ka kulakuks kuulutatud talupoegade ümberasustamine. Nende saatus oli veel õnnetum: julgeolekutöötajad viisid nad ära keset ööd presendiga kaetud veoautos ja nad võisid võtta kaasa kõigest 40 kg isiklike asju. Lisaks ümberasustamise tõrgeteta kulgemise ja kulakunimekirjade koostamise oli Riikliku Julgeolekuameti ülesanne ka aidata kaasa rahulaenu väärtpaberite levikule. Rahvalgustajad ja nende tööd toetavad julgeolekutöötajad innustasid talupoegi vabatahtlikult sunniviisiliselt oma ostukohustust ületama.

Imre Nagy'i esimesel peaministriperioodil (4. VII 1953–18. IV 1955) terror nõrgenes, kuid Riikliku Julgeolekuameti vanglates oli endiselt sadu inimesi. Peaminister tahtis Riikliku Julgeolekuameti uuesti siseministeeriumi alluvusse viia, samas selle mõjuvõimu ja õigusi märkimisväärselt piirates. Sellega lootis Imre Nagy kaotada pahupidist olukorda, kus ühel ametkonnal olid praktiliselt suuremad õigused kui ministeeriumil. Ent Rákosi tuli taas

võimule ja koos sellega said uut jõudu nii diktatuur kui ka Riiklik Julgeolekuamet.

Oma töö efektiivsuse tõstmise huvides otsustas Ungari Töölispartei Keskjuhtkond juunis 1955 saata 1200 juhtimises kogunud, organiseerimisvõimelist, poliitiliselt vankumatut ning andekat parteisõdurit linnast maale partei ja majandustegevust kiirendama.

Nii said Riikliku Julgeolekuameti ohvitseridest ja allohvitseridest kolhoosi- ja nõukogude esimehed ning parteisekretärid. Hiljem, revolutsiooni ajal olid nad truu tugi neile, kes soovisid ellu viia Rákosi, Gerő ja Kádári eesmärged.

Alates 1956. a septembrist, sisepoliitilise kriisi süvenedes hakati kogu maal järjest enam vestlusringe korraldama. Relvajõud, sh Riiklik Julgeolekuamet, jälgisid iga koosolekut ja koostasid ettekandeid komitaadis kujunenud olukorrast.

1956. a revolutsiooni esimesest hetkest peale määras väljaastumiste laadi ja neil kõlanud nõudmised elanikkonna vastumeelsus Riikliku Julgeolekuameti suhtes. Enamasti oli juttu julgeolekuorganite desarmeerimisest ja vastutusele võtmisest. Seega on arusaadav, miks julgeolekutöötajad püüdsid teha kõik võimaliku, et neid arusaamu summutada.

Tollal kaitses partei veel Riiklikku Julgeolekuametit nagu oma last, uskudes, et revolutsioon suudetakse peatada nii Budapestis kui ka väljaspool seda. Organisatsiooni reformimise mõte kerkis üles 27. oktoobril.

Kiirustamine, ebakindlus ja hilisem Riikliku Julgeolekuameti äkiline laialisaatmine näitasid, et vaid vähesed olid informeeritud organisatsiooni tõelisest ülesehitusest ja levikust. Enamikul oli tegelikust olukorrast vaid udune arusaam.

29. oktoobril 1956 teatas Ferenc Münnich, Imre Nagy'i valitsuse siseminister, hilisem Kádári korra usaldusväärne toetaja Riikliku Julgeolekuameti laialisaatmisest. Kohe seejärel informeeris ta julgeolekutöötajaid, et need, kes kardavad rahva viha, mingi varjule Buda mägedesse või Nõukogude vägede juurde. Neile, kes otsustavad jääda, lubas ta kindlustada rahvuskaartlase tõe.

Alates 29. oktoobrist asutati üksteise järel rahvusnõukogusid ja ringkonna revolutsiooninõukogusid, mis pidasid oma ülesandeks Riikliku Julgeolekuameti desarmeerimist, kontrolli kehtestamist riigivõimuorganite üle ning ringkondade ja komitaatide elu korraldamist. Nõukogude juhid rõhutasid, et julgeolekutöötajad tuleb seaduslikul teel vastutusele võtta. Selleks kavandati luua uurimiskomisjonid. Rahvast kutsuti säilitama rahu ja korda, soovitati hoiduda kättemaksust.

29. oktoobril 1956 algas julgeolekutöötajate esialgne arreteerimine.

Neil päevil algas ks julgeolekutöötajate "värvivahetuskatse", mille käigus nende riietus politsei- või sõjaväemundrite vastu vahetati. Riidevahetusest saadi peagi kuulda ja selle vastu astusid muuhulgas välja ka politsei ja relvajõud ise.

Kolmas põgenemistee vangla ja armeesse või politseisse suundumise kõrval oli Nõukogude armee kaitsva tiiva all. Ükskõik, mil viisil end ka päästa ei püütud, igal juhul üritati hävitada võimalikult kõik enda kohta käivad toimikud.

4. novembril 1956 asusid Nõukogude väed teist korda rünnakule. Vanglatest toodi välja ning relvastati julgeoleku- ja parteikomitee töötajaid. Need, nn tiblajuhid viisid vastavad Nõukogude väeosad neile määratud objektide juurde, sageli üksuse vastu, kus nad varem ise teeninud olid. Algasid repressioonid ja uuestiorganisatsioonid, milles vabanenud või peidust välja tulnud julgeolekutöötajad suure heameelega vabatahtlikult osalesid. Keegi ei meenutanud enam, et suur osa vangistatuist läks vabatahtlikult vanglasse varjule ning et vange oli hästi koheldud. Seda ei võetud arvesse ei revolutsionääre arreteerides ega nende üle kohut mõistes või kui, siis ainult raskendava asjaoluna, väites, et kui kellegi võimuses on kedagi säästa, on ta kedagi kindlasti ka piinanud.

Vanad julgeolekutöötajad asusid vanade meetoditega ametivõimu tugevdama. Komitaatide politseijaoskondade ülematele anti käsk värvata korrakaitsesse kõik need, kes end partei või organisatsioonide erivolitusega tööle pakuvad. Uued töötajad said vormiriided ja relvakandmisloa.

27. novembril andsid Tööliste-Talupoegade Revolutsioonivalitsus ja Ungari peaprokurör välja määruse endiste julgeoleku-

töötajate töölt vabastamise kohta ning osa neist võeti uurimise alla. Uurimise eesmärk oli kindlaks teha, kas antud julgeolekutöötaja on osalenud (lailisaadetud julgeolekuorganite poolt toime pandud) seadusevastastustes (valetunnistuste väljepressimine, valetõendite produtseerimine, produtseeritud süüdistuste põhjal menetluste käikuandmine, seadusevastane kinnipidamine, põhjendamatu vabadusepiiramine, interneerimise/vabadusepiiramise algatus, seadusevastane relvakasutus, ametivõimu kuritarvitamine jm).

Määruse autorid koostasid ülevaate kõigist julgeolekutöötajate kuritegudest. Küsimus polnud selles, kas need seadused olid toime pandud või mitte. Nii siseministeeriumi juhid kui ka valitsuse liikmed olid Riikliku Julgeolekuameti ülesehitusest ja meetoditest piisavalt informeeritud. János Kádárilgi oli selle kujundamisel oma osa. Ent partei ja valitsusjuhtide ette kerkis küsimus, kas leidub veel kedagi, kes pärast revolutsiooni mahasurumist ja keset repressioone on valmis endiste julgeolekutöötajate peale kaebusi esitama.

Moodustati kolmeliikmelised komisjonid, töö algas 5. detsembril.

Kádárlased asusid äraootavale seisukohale: pealekaebuste hulgast võis järeldada revolutsiooni lüüasaamisest veel toibumata rahva meeleolu. Tulemused või õigemini tulemusetus ületas tõenäoliselt isegi Kádári ootusi: ärahirmutatud ühiskond vaikis. Niisiis terror toimus suurepäraselt.

Alates 17. oktoobrist saabus keskusesse pidevalt komisjonide ettekanded. 8. jaanuariks uuriti kogu riigis läbi 4986 endise julgeolekutöötaja tegevus. Neist 4971 tegevus kiideti heaks. Ühtekokku esitati 31 kaebust, mille põhjal mõisteti hukka 11 Budapesti ja 4 maapiirkondade julgeolekutöötaja tegevus.

Kádárlased arvasid olevat sellega tõestanud, et Riiklik Julgeolekuamet on olnud seaduse raames tegutsev organisatsioon, mille liikmed polnud kunagi mingeid kuritegusid korda saatnud.

Kuna riigikord vajas usaldusväärseid parteivõitlejaid, toetati igati endiste julgeolekutöötajate asumist politseisse. Taasloodi Siseministeeriumi Poliitilise Luure Peaosakond ja vastavad osakonnad komitaatides. Nendest said endiste julgeolekutöötajate

baasid. Otsiti välja vanad nimekirjad ja taastati operatiivagentide võrk.

János Kádár, keda endised julgeolekutöötajad tema revolutsiooniaegse käitumise pärast reeturiks pidasid, otsustas 1962. a vabandena neist, kes võimu vasakult ähvardavad. Peamiselt olid need endised juhtivad Riikliku Julgeolekuameti ohvitserid. Augustis 1962 anti välja määrus, mille kohaselt siseministeeriumist kõrvaldati need endised juhtivad julgeolekutöötajad, kes vanglates kommunistide suhtes füüsilist vägivalda tarvitanud olid. Määrus ütles niisiis välja, et piinamistes ei osalenud mitte ainult karistus-salklased vaid ka juhid, alampolkovnikud, ohvitserid, sealhulgas Riikliku Julgeolekuameti juht polkovnik Gábor Péter.

Riikliku Julgeolekuameti juhid kõrvaldati niisiis Siseministeeriumist, ent neile anti võimalus asuda tegutsema teistel eluvaldkondadel. Nii said kunagistest julgeolekutöötajatest kultuuriasutuste, meedia- ja majandijuhid.

OKTOOBRI LIPUD

László Balás Piri

Tõlkinud Urmas Bereczki

1947. aastal kirjutas ungari kirjanik Sándor Márai oma päevikusse: "Üks on kindel: iga rahva väärtus sõltub sellest, mis hinda ta on valmis oma vabaduse eest maksma." Kaks aastat hiljem, juba võõral maal emigratsioonis kurdab ta: "Ungarit pole enam. On ainult nõukogude koloonia. Ka ungari kirjandust pole enam. Siin-seal on vaid ungarikeelsed käsikirjaleheküljed, kodumaisetes ja välismaistes sahtlites. Ungari lugejatki pole enam. Mitte midagi pole enam."

Selles mittemilleski kasvas üles minu põlvkond.

Veel seitse aastat kulus enne seda oktoobrikuu päeva, mil mu rahvas otsustas, et on valmis oma vabaduse eest mis tahes hinda maksma, ja Budapesti tänavail lõid lehvima revolutsioonilipud. Sõnadest enam ütleb üks tolelaegne filmivõte: teise korruse aknal

seisab noor naine ja lehvitab hoogsalt rahvustrikoloori, samal ajal liigub all tänaval lõputu rongkäiguna kahekümnestesse ridadesse koondunud pealinna üliõpilaskond, rõõmsalt, ent otsustavalt, valmis pöörama uut lehekülge ajalooraaamatus.

Sel ajal ilutses riigilipu keskel punatähe, viljavihkude, sirbi ja vasaraga nn rahvavabariigi vapp. Üha kuumaverelisematel massimiitingutel lõikasid noored selle heraldilise nurisünnitise lipukangast välja. Nii sündis meie revolutsiooni sümbol — auguga lipp.

Mina olin tol päeval maal, kurva ja edasilükkamatu asjaajamise tõttu. Selleks ajaks, kui ma Nõukogude piiramisrõngas Budapesti tagasi jõudsin, käisid juba lahingud. Nägin tänavail selle lipuga kaetud langenud noorte revolutsionääride surnukehi. Nende rinnale või päitsisse oli rahvas väikesi sügiskimbukesi asestanud.

Välja võideldud lühikeste vabaduspäevade järel tabas mu linna ja maad teine Nõukogude rünnak. Manöövri tarvis saatis marssal Konev kohale sama palju tanke, kui Guderianil läks vaja Pariisi vallutamiseks. Pimedas novembriöös sadasid kahuriväemiinid, Vene tankid haarasid enda kätte peamagistraalid ja liiklussõlmed ning avasid tule kõige peale, mis liikus. Lõikavas külmas vedelesid matmata laibad, ei jätkunud neile enam puna-valge-rohelist katet ega saanud keegi panna lillekimpu langenud revolutsionääride tähistamata haudadele.

Me oleme katastroofide rahvas. Oma püsijäämise eest võlg-neme tänu asjaolule, et igale katastroofile on järgnenud uuestisünd. Nii ütles mõni aasta pärast meie jaoks traagiliselt lõppenud Esimest maailmasõda suur Ungari riigimees krahv Kuno Klebelsberg. Üht sellist uuestisündi üritas rahvas 1956. aastal, ent edutult. Ja tegelikult sellega lugu lõpebki. Möödusid ju pikad aastad punatähe, punaste kangaste, punaste lippude all. Elutingimused hakkasid vähehaaval paranema, rahvast sai elanikkond, populatsioon, mille hea käitumisega isendid võisid kord kolme aasta tagant isegi Läände sõita. Selle möödaläinud oktoobri peale ei tohtinud ega tasunudki mõelda.

Muidugi teate sama hästi kui mina, et kui lugu sellega lõppe- nuks, ei seisaks ma praegu teie ees. Aga siin ma olen, ja arvan,

et peaksin mõne sõnaga ka endast rääkima. Sündisin 1935. aastal, niisiis olin kümneaastane, kui Punaarmee mu maa okupeeris, lüües sealt ränkade lahingutega välja Saksa armee.

1956. aastal olin üliõpilane, pärast seda mõned aastad poliitvang. Pärast vabanemist teenisin leiba kuidas kunagi, põhiliselt olin mööblitransportija, tehasetöeline ja pikka aega džässtrummar. Elasin õnnelikus abielus, mul sündis poeg. 1988. a sain lõpuks oma esimese passi. Aga ma pole ka pärast seda sageli üle riigipiiri astunud, eelistan odavatele rühmareisidele jalutuskäike hommikuses metsas.

Kui Tallinna-reisist jutu tuli, olin siiski kohe nõus. Teadsin, et lähen võõrale maale, aga mitte võõraste sekka. Siin pole vaja end turistina tunda. Aastatuhandete uttu kaduvatest ühistest esivanematest enam liidab meid sarnane saatus: aastasadu kestnud võitlus, kannatused ja lõpuks võiduelamus.

Võimalik, et ootasite minult isiklikke mälestusi, ent mulle ei meeldi rääkida, alustades iga lauset sõnaga "mina". Niisiis räägin pigem meist kõigist, tolleaegseist meist.

Me olime juba lapsena näinud turmtuld, õhulahingut, lennukivrakki, purukslastud tanki, enamik meist ka päris laipa. Hiljem mängisime varemetes, enamasti ajasime palli taga, aga mõnikord leidsime ka lõhkemata laskemoona või pomme. Paljusid meist kasvas ema üksinda. Isad olid rindel, sõjavangilaagrites. Oli neid, kes tulid koju, ja neid kes ei tulnud. Isasid kadus ka hiljem, et siis vanglast või mõnelt kaugelt maalt endast taas märku anda. See oli vaprate naiste ajastu, ja meie olime tavaliselt sõnakuulid lapsed. Sõime palju rasvaleiba, kartulit ja ube. See polnud halb toit, nagu Ungari spordisaavutused peagi tõestasid. Rõõmus-tasime 16 kuldmedali üle, mis meie olümpiavõistkond Helsingist koju tõi, ja jalgpallimeeskonna üle, mis maailmale võidukalt ringi peale tegi.

Kino oli odav ajaviide, vaatasime ära kõik sõja- ja partisaanifilmid, muud eriti ei näidatud. Ka neist võis midagi õppida, vähemalt võrreldes tänapäevaste Hollywoodi märulifilmidega olid nad realistlikud. Lõppude lõpuks Molotovi kokteili ei leiutanud ju ameeriklased. Ettekirjutuste kohaselt oli kaks kolmandikku kõrgkoolide tudengitest tööliste ja vaeste talupoegade lapsed. Kuigi

olime maailmast ära lõigatud — sedavõrd, et tänapäeva noor ei oska seda ettegi kujutada — teadsime täpselt, mis toimub omal maal. Raamatukogud olid kõige kindlam pelgupaik pideva ideoloogilise propaganda eest. Vanemad inimesed ei rääkinud meiega kunagi päris avameelselt — aga ka üksteisega mitte —, seepärast vaatasime nende peale veidi ülalt alla. Seda enam austasime selle seaduse erandeid. Paljud nende seast leidsid kurva lõpu, aga nende eeskuju me ei unustanud.

Pärast NLKP XX kongressi hakkas osa parteiintelligentsi — muud intelligentsi tollal olla ei saanudki — riigikorda arvustama. Jälgisime seda diskussiooni suure huviga ning jõudsime järeldusele, et korda pole vaja reformida, vaid kukutada.

Millised olid tollal tüdrukud? Meie õed, õpingukaaslased, armastatud? Tõsi, prantsuse moeajakirja poleks nad sobinud nagu mitmed tänapäeva neiud. Enamasti käisid nad igavat värvi seelikus ja kampsunis, juuksed lihtsas soengus. Peale lõhnaseebi nad suurt kosmeetikat ei kasutanud, ja kui nad huuled ära värvisid, tundsid nad end metsikult väljakutsuvatena.

Need kallid kahvatud tüdrukud olid koos meiega suurel demonstratsioonil. Riikliku kiirabiteenistuse andmeil oli esimene patsient, kellele 23. oktoobri väljaastumisel tuli abi anda, alatoidetud tüdruk. Otse öeldes, oli ta nälgjast minestanud.

Hiljem võitlesid mitmed neist, relv käes, ent enamik vedas ja jagas arstimeid ning toiduaineid, abistas haiglates või paljundas lendlehti. Kõige vapramad olid vabatahtlikud haavatute transportijad. Ma ei suuda tänapäevani mõista seda Vene sõdurit, kes tulistas oma sõjamasinast kõigepealt punase ristiga valget kiirabi-autot, seejärel aga andis automaadist tuld autorusudest põgeneva kuueteistaastase tüdruku pihta, kuni see enam ei liigutanud.

Neid kiilaks aetud 18–19-aastasi sõdureid me siiski päriselt ei vihanud. Kui nad vangi langesid, koheldi neid hästi, kui haavata said, põetati korralikult. Kõige vihasemalt võitlesid Budapesti töölisnoorukid, ja tihtipeale haletsesid nad neid viletsaid käsualuseid. Tõelisele vaenlasele ei pääsenud me oma püsside ja käsigranaatidega ligilähedalegi. Näiteks toleaeagsele N. Liidu suursaadikule Juri Andropovile. Nimetaksin veel Ivan Serovit, kes peaks teilegi tuttav olema: tema juhtis 13.–14. juunil 1941 “ühiskonna-

vaenulike elementide" deporteerimist Baltikumist. 1956. aastal oli ta juba KGB esimene mees. Oktoobris ilmus ta Budapesti. Tema oli see, kes automaaturite eesotsas ühes Nõukogude lennuväebaasis salakavalalt arreteeris Ungari valitsusdelegatsiooni, mis oli läbirääkimistele kutsutud. Delegatsiooni juht kolonel Pál Maléter, revolutsiooni sõjaminister, hukati hiljem koos Imre Nagy'i, seadusliku peaministriga, kelle röövimises Serovil samuti oma osa oli. Ta lõi kaasa ka deportatsioonidel, tundub, et need said talle kinnisideeks. Seekord saabus Moskvast korraldus deportatsioonid katkestada.

Hispaania vanasõna ütleb: istu oma maja ette pingile. Kui sa kannatlikult ootad, näed, kuidas su suurima vaenlase surnukeha sinust mööda viiakse. Ja tõepoolest: meie vihatuimad vaenlased surid üksteise järel, suremas oli ka punane sandarmeeria, mida nii lõputu truudusega teeniti. Tõeliseks uuenemiseks, mis nii palju aastaid hiljaks oli jäänud, ei piisanud siiski vaid kannatlikkusest. Ei piisanud sellestki, et NL paistis sellest regioonist loobuvat, et väikesed intelligentsigrupid hakkasid organiseeruma, et partei targemad pead hakkasid taas reformide vajalikkust kuulutama. Kuigi nüüd tagantjärele paljud seda ei tunnistagi, oli vaja, et rahvas näitaks taas kord oma jõudu ja otsustavust. Seda oli vaja harjutada. Aastail 1988–1989 toimus pealinna tänavail mitu suurt demonstratsiooni, näiteks tammi ehitamise vastu või Transilvaania ungari külade püsijäämise eest. Meie harvendatud, killustatud rahval oli vaja uuesti õppida keset tänavat jalutama, vabalt mõtteid vahetama — samal ajal ühe silmaga teise korruse aknaid jälgides: ega seal relvatoru ei välgata?

Ent kas rahvas, kes paistis eelkõige rõõmustavat selle üle, et võib juba iga nädal Viini sisseoste tegema sõita, januneb veel vabaduse järele? Kas on veel noorust, kes on võimeline mitte ainult vooluga kaasa minema, vaid ka teed näitama? Ettevaatust, venelased on veel siin, ütlesid ka need, kes olid 1956. aastal olnud valmis vabaduse eest surema.

Neile küsimustele saime vastuse 16. juunil 1989, kui Budapesti suurimal väljakul sammus Imre Nagy'i ja tema kaasmärtrite ning nimetu vabadusvõitleja kirstudest mööda enam kui 200 000 inimest. Kirstude kõrval seisid ka partei reformitiiva esindajad. Kõnelejad, kõik usaldusväärsed, palju kannatanud inimesed nii

kodumaalt kui emigratsioonist, rääkisid ohvritest austuse ja armastusega, rääkisid kaua mahavaikitud minevikust. Kui ungari üliõpilaskonna nimel astus poodiumile piimahabemega noormees, hajus hetke jooksul liigutav leinameeleolu. Viktor Orbáni põlvkond astus tema suu läbi silmitsi kommunistide reformipoliitikaga, nõudis, et N. Liidu väed Ungarist otsekohe lahkuksid, ja langetades pea 1956. a mälestuse ees, rääkis nurgeliste lausetega olevikust ja tulevikust. Paljud hakkasid sisistama, ent mina tundsin kergendust: on olemas vastutusvõimeline noorus ja ta teab, mida tahab!

See noormees on praegu Ungari peaminister. Tema ja ta meeskond õppisid ära kõik, mis valitsemiseks vaja, ja enamgi: nimelt et teatud põhimõtetele tuleb truuks jääda ja vanakuradiga ei tohi kaupa teha.

Täna ennelõunal kell 10 heisati meie parlamendi ette kõrgesse masti riigilipp, mille keskel on vana traditsiooniline vapp. Riigi igas linnas ja vallas lehvivad meie revolutsiooni mälestuseks puna-valge-rohelised lipud. See tähendab, et langenud ja hukatud ei surnud asjata.

Ent ajaloos pole õnnelikke lõppe. Uus aastatuhat algas rahulikkult, on kindel, et selle esimesed aastakümned mööduvad globaliseerumise lipu all. Seda targalt ellu viies peame jääma iseendaks, säilitama oma kõige väärtuslikumad traditsioonid. Sellele aitaks kaasa see, kui Euroopa riigid, eelkõige paljukannatanud väikeriigid, üksteist paremini tunneksid, tihendaksid oma sidemeid ja kui vaja, oleksid ka võimelised koos välja astuma.

See on üks põhjusi, miks ma rõõmustan meie kohtumise üle ning selle üle, et meie lipud täna külmas, ent siiski südantsoojendavas oktoobris kõrvuti lehvivad.

EESTIST — UNGARI EEST — MORDVASSE

Jaan Isotamm

12. märtsil 1957 astus ENSV Ülemkohtu ette kaheksa noorukit, keda oli arreteerinud KGB ja süüdistas ENSV Prokuratuur VNFSV Kriminaalkoodeksi paragrahvide 58-10, lg 1, 58-11, 58-12 ja 182, lg 1 põhjal. Kohtu eesistujaks oli vana tšekist ja NKVD sõjatribunali liige, Ülemkohtu aseesimees Pavel Afanasjev, kaasistujaiks nimetatud statistid mingid Piir ja Ulst, riiklikuks süüdistajaks samuti endine tšekist Bernhard Jakobson. Kohtulavastuse juurde kuulus ka neli advokaati ning istung oli kinnine, seega moodustasid publiku ainult KGB ohvitserid.

Kohtualusteks olid 18-aastased Tartu 3. keskkooli õpilased Enn Tarto, Lembit Soosaar ja Jüri Lõhmus, Tartu Raudteetehnikumi õpilased Tõnis Raudsepp ning Enn-Kaupo Laanearu ja Tartu Autoremonditehase laotööline Voldemar Kohv. Alles 17-aastased olid Tartu Kaugõppekeskkooli õpilane Jaan Isotamm ning 3. keskkooli õpilane Jüri Rebane. Arvuliselt oli tegemist suurima Stalini surmale järgnenud poliitilise protsessiga ning kuni kommunistliku režiimi formaalse lõppemiseni Eestis 35 aastat hiljem ei ületanud seda arvu mitte ühegi poliitilise protsessi osaliste hulk. Samal perioodil avastatud paljude põrandaaluste noorsooorganisatsioonide liikmetest jõudsid kohtu ette ainult juhid ja organiseerijad, nii näiteks Nõo Kuperjanovlaste Salgast kaks — Villu Kibena ja Heino-Evar Rebane, suure liikmeskonnaga Viljandi Eesti Vabariigi Noorte Partisanide Põrandaalusest Komiteest samuti kaks — Ants Põrk ja Endel Audla. Millest siis selline eriline tähelepanu Tartu koolipoiste grupile, mille nimeks oli Eesti Noorte Malev?

Et seda teada saada, tuleks ENM paigutada ühisesse konteksti teiste Eesti rahvuslikku vastupanuliikumist moodustanud noortegruppidega. Võrdlev süvauurimus antud teemal on praeguseks veel vajaka, vähesed sellealased publikatsioonid on peamiselt deskriptiivsed, jutustades ümber enamasti GB uurimismaterjale, süüdistuskokkuvõtteid ja kohtuotsuseid, mille allikakriitilisest analüüsist ollakse veel väga kaugel. Seega jõuame esimese ENMi teistest analoogilistest gruppidest eristava tunnuseneni ja

selleks on organisatsiooni KGB arhiivis hoolikalt säilitatud dokumentatsioon. Mul on aastakümneid tulnud kuulda etteheiteid kaasvõitlejailt selle eest, et ei hävitanud meie pabereid esimeste arreteerimisohu märkide ilmnemisel ja lasksin neil läbiotsimise käigus KGB kätte sattuda. Nüüd praegu siin küsiksin: mida me sellega oleksime võitnud ja mida kaotanud, kui oleksin need dokumendid ahju pannud või mõnes ainult endale teada olevas kohas maha matnud? Võitnud poleks me mitte midagi ei siis ega hiljem, sest meie niinimetatud süü kommunistliku režiimi ees oli niigi ilmne, alternatiiviks oleks olnud enda mahasalgamine, alguses pettusena kavatsetud, hiljem olemuseks muutununa, nagu see toimus eesti rahva absoluutse enamusega ja hiljem nii mõnegagi meie endi hulgast. Liiatigi oli suur osa neist pabereist kavatsetud niikuinii avaldada, järelikult avalikkuse ette tuua, nagu see sündiski meie lendlehtedega. Neist juba aitas meie koonduslaagrisse saatmiseks, ülejäänud oleksid Pagari tänava professionaalid ükshaaval meist ikkagi välja pigistanud. Juba siis, 1957. aastal, olime võitjad täiesti ebavõrdses matšis meie vastastega, sest omakäelised dokumendid olid ikkagi midagi muud kui uurijatele tavapärane ülekuulataivate keerutamine ning püüe end igati lojaalsete ja korralike nõukogude kodanikena esitada — mida muidugi ei usutud. Just säärane enesealandamine laskis gebiitidel end paremate ja tugevamatena tunda, kuid meie suhtes oli juba siis tunda varjatud austust, mida mina isiklikult tundsin muide kogu oma aastakümneid kestnud vastasseisu vältel KGBga. Ja täielikud võidumehed oleme praegu, vanade meestena, sest meil on, mida ette näidata — meil on Eesti Noorte Maleva põhikiri, programm, hümn, vandetõotus, šifrid ja varjunimed, meil on koostamisel olnud pörandaaluse väljaande materjalid, me saame end tõestada ja tõendada, et me tõepoolest olime olemas, tegime just seda, mida me tegime, ja mõtlesime just nii, nagu mõtlesime. Kui me elaksime teistsuguses riigis, siis milline kullaauk oleks meie pärandus rahvusriikluse ideoloogidele ja eestimeelsetele ajaloolastele. Ent see selleks. Ajalugu on alati eksisteerinud kahel sageli kardinaalselt erineval tasandil — sellena, mis toimus, ja sellena, kuidas seda toimunut kirjeldatakse.

Seega esimene eristav tunnus on olemas ja selleks on meie äärmiselt kindlapiiriline organiseeritus, tõend sellest, et me polnud

juhuslikud seiklejad ega igavust tundvad pullitegijad (sulgudes märgin, et KGB oli tõeliselt omnivoorne organisatsioon — parema puudumisel tehti ka sellistest põrandaalused organisatsioonid ning saadeti Mordvasse või Taišetti). Teised atribuudid olid peaaegu kõigil ühised — lendlehed, relvad, kavandatavad terrori- või diversiooniaktatsioonid —, nii et tegelikku põhjust meie esiletõstmiseks tuleb otsida mujalt. Ja selleks on ajaline mõõde, mida ei tuleks paigutada enam Eesti vastupanuvõitluse konteksti, vaid haarata laiema, globaalses kontekstis. Kuid enne selle punkti juurde asumist mingem ajas tagasi sellest hetkest, mil seisime ENSV Ülemkohtu saalis, ja vaadeldgem teed, mis meid sinna tõi.

Vabadussõjas kättevõideldud ja Tartu rahulepinguga juriidilise kinnituse saanud Eesti Vabariik annekteeriti ja inkorporeeriti, lühidalt öeldes orjastati 1940. a suvel Üleliidulise Kommunistliku (bolševike) Partei nime kandva kurjategijate organisatsiooni poolt, mis antud hetkel esitas end maailmale Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Liiduna. Praegune ajalookäsitlus armastab niihästi seda sündmust kui ka kogu sellele järgnenud poolesajandilist perioodi nimetada “Nõukogude okupatsiooniks”. Termin on kahekordselt ekslik, sest mingitel nõukogudel pole kommunistliku partei impeeriumis iialgi mingit võimu olnud, ja teiseks on okupatsioon rahvusvahelises õiguses vägagi täpselt määratletud olukord, millel pole vähimatki sarnasust Eestis 1940. a juunis tekitatud seisundiga, samuti nagu pole kõigil kommunistide tegudel midagi ühist rahvusvahelise õigusega ega mingi õigusega üldse. Arvan, et tänapäevane poliitiline demagoogia kasutab seda terminit kolmel põhjusel. Esiteks on peaaegu kõik nüüdse režiimi ideoloogid ja teoreetikud tulnud eelmisest režiimist, mis ei lubanud mitte ühtegi asja ega nähtust nimetada tema õige nimega, vaid säärase tähistusega, mis parteile antud momendil oli kasulik. See on n-ö mõtlemisineritsusest tulenev põhjus. Teiseks soovib seesama demagoogia vältida kommunistliku režiimi tegeliku olemuse kirjeldamist ja eelistab seda pehmemdada, andes talle ka inimlikus ühiskonnas tunnustatud nimetuse. Ja kolmandaks lähtub ta Eesti konkreetsest ajaloost, sest ei räägita mitte ühest, vaid kahest okupatsioonist, paigutades seega võrdlusmärgi kommunistliku ja natsistliku okupatsiooni vahele. Ka viimane eiras mitmeid klassikalise okupatsiooni omadusi, oli aga põhijoontes siiski sar-

nane *occupatio bellica*'ga, ehkki väitis end olevat okupeerinud Eestis Nõukogude Liidu territooriumi, samas aga tunnustas iseiseisva Eesti tsiviilvõimu organeid ja andis neile võimaluse pärast kommunistliku võimu tekitatud interregnumit edasi toimida kuni 1944. a septembrini. Kui tingimata tahetakse meie ajaloo perioodiseerimisel kõnelda Nõukogude okupatsioonist, siis võiks seda teha ainult perioodi kohta 1939. a oktoobrist kuni 1940. a juunini, kuigi ka see oli okupatsioon *de facto*. Juriidiliselt tulenes Nõukogude vägede kohalolek Eestile jõuga pealesunnitud baasidalepingust, mis muutis Eesti N. Liidu liitlaseks. Tallinn vähemalt püüdis uskuda selle lepingu kehtivusse, Moskva oli ta algusest peale fiktsioon, mis esimesel sobival juhul asendati reaalsusega.

Niisiis vallutati ja alistati Eesti 17. juunil 1940 omaenda sõjalise liitlase poolt, kes lepingu põhjal oli kohustatud Eestit abistama mis tahes kolmanda riigi kallaletungi korral. Tuleb välja, et ta oli korraga nii kallaletungija kui abistaja iseenda vastu — kummaliline situatsioon, kui mitte arvestada seda, et kommunistliku partei impeerium iseendast oli ajaloos ainulaadne ja unikaalne nähtus, millel oli küll matkijaid, kuid mitte ühtegi eelkäijat. Seega oli ta ka võimeline tekitama unikaalseid olukordi. Ainus mingil moel sarnane analoog tuleb mulle meelde seoses teise riigi ja rahvaga, milleni peagi jõuame — selleks on Ungari, mille natsistlik Saksamaa okupeeris märtsis 1944 hoolimata sellest, et ungarlased olid Saksamaa liitlasena sõdinud peaaegu kolm aastat kommunistliku Nõukogude Liidu vastu. Ent siis oli ratsionaalseks motiiviks soov vältida Ungari lahkumist sõjast, sama, mis oleks peaaegu kordunud sama aasta septembris Soomega, olnuks seal rohkem Saksa vägesid.

Eesti valitsus seati 17. juunil 1940 sündinud fakti ette, ent erinevalt oma natsistlikust "erimunarakukaksikust", kes eriti ei osanud kavaldada, ei avanud stalinlik režiim iialgi oma kaarte enneaegselt. Täpselt nii, nagu anakonda lakub oma ohvri enne üle, et ta allaneelamine oleks kergem, nõnda toimus Eesti allaneelamine kindlaksmääratud režiiri põhjal, et rumalatele ja lühinägelikele nii koha peal kui kogu maailmas jääks mulje legaalsest protseduurist — asjaolu, mis peaaegu kuni meie päevini on andnud kommunistlikele ajaloovõltsijatele võimaluse ikka ja jälle targutada mingist "sotsialistlikust revolutsioonist", "demokraatlikust rahva-

valitsusest” jne. Natsid nimetasid asju enamasti õigete nimedega ega varjanud oma kavatsusi ja eesmärke, see koos sõjalise purustamisega ongi loonud kogu Lääne maailma teadvuses eksliku kujutluse Hitleri riigist kui ainsast inimkonnastastest kuriteost. Kommunistide tegelikest kavadest arusaamiseni jõuti enamasti alles siis, kui oli juba liiga hilja. Eesti puhul oli ja on 1940. aasta kaasaelanute peamine väide: “Me ei kujutanud seda ette.” Ega saanudki kujutada, ent samal ajal olid need kuriteod toimunud siinsamas kõrval üle kahekümne aasta, oli hävitatud kümnendik vene rahvast, kogu tema paremik, oli nälga suretatud kuuendik ukrainlasi, oli Kaukaasias ja Turkestanis terved piirkonnad kõrveks muudetud, oli teine kümnendik vene rahvast, tema töökam talupoegkond, Siberi tundratesse surema küüditatud. Võiks lisada, et ka Eestis oli salajane okupatsioon toimunud Tartu rahu allakirjutamise hetkest saadik. See toimis enamasti märkamatu, lahvatades avaliku sõjalise mässuna ainult ühel korral 1. detsembril 1924, ent kogu kahekümne iseseisvusaasta jooksul õnnestades ja määndades meie ühiskonda. Sadu erikoolituse saanud spioone ja diversante hiilis üle Eesti piiride, põrandaalune kommunistlik partei ilmus peale igat likvideerimist jälle lagedale, tuhandeid palgalisi agente oli värvatud rahva alaväärtuslike kihtide hulgast n-õ igaks juhuks. Nende viimaste olemasolu pole õieti kunagi ajaloolaste poolt tuvastatud, ent õigustatud on küsimus, et kust siis 1940. a juunis üleöö ilmusid välja kõik need komissarid, miilitsad, agitaatorid, natsionaliseerijad ja NKVD agendid, kes aasta hiljem jäädvustasid end rahva mälus küüditajate ning hävituspataljoni mõrvaritena.

Bolševism on ennast kogu aeg reklaaminud teadusliku ideoloogiana ja lausa teadusena, ent lähemal vaatlusel ilmneb, et temas pole irratsionaalsust sugugi vähem kui natsionaalsotsialismis, pigem isegi rohkem. Üheks tema hullumeelsuse näitajaks ongi totaalne kallaletung eesti rahvale pärast Eesti riigi alistamist. Pole minu asi teha põhjendamata oletusi, kuid faktid tõendavad, et mõistus tuli neile peaaegu alati pähe tagantjärele. Nõnda näiteks oskasid nad ühe aastaga n-õ kõrvalproduktina ravida eesti rahva terveks 700-aastasele kogemusele toetuvast sakslaste vihkamisest, millel olid mõjuvad tagajärjed sõjalisel alal. Ning see tagantjäreletarkus, mis ilmnis Punaarmee eestlastest orisõdurite-

le sisendatavas patoloogilises germanofoobias, ei kandnud sealgi erilisi vilju, sest politrukkide kirjeldatavad sakslaste hirmuteod kahvatasid nende endi kogetud sovetliku tegelikkuse ees.

Eestlased olid siis veel peamiselt kaine talupojarahvas ja ideede nimel võitlemine pole sellisele rahvale iseloomulik. Võideldakse iseenda, oma perekonna ja sugukonna, oma maatüki eest. Vaevalt et Vabadussõdagi oleks maaseaduseta nii tulemuslik olnud. Ent igas rahvas, ka kõige arukamas ja kainemas, on olemas üks ferment, mis ühelt poolt kindlustab tema tuleviku, ent teiselt poolt reageerib palju intensiivsemalt ohtudele ja vaenulikele jõududele. Selleks on noorsugu, täpsemalt noored mehed, kes pole veel asunud reproduktiivsele teele, s.t pole perekonda loonud, pole tihti isegi seksuaalseid kogemusi omandanud. Samal ajal pole neist suuremal osal mingeid materiaalseid kaalutlusi, sageli peavad neid ülal kainelt mõtlevad vanemad, neid sunnitakse õppima, et edaspidi nn haljale oksale jõuda, ehkki see neile endale veel eriti olulisena ei tundu. Tulnud korralikest, rahvuslikult mõtlevatest kodudest, kannavad nad n-ö emapiimaga omandatud arusaamised endavanuste keskkonda, mis puberteedist alates kujutab nende nn referentgruppi. Kui kriitiline mass seesuguses grupis kaldub idealistlike veendumuste poole, ja see oli nii, kui arvesse võtta eriti eesti ühiskonna suhtelist homogeensust, siis on need noorukid valmis igasuguseks eneseohverdamiseks, siis saavad neist revolutsionäärid, sõdurid, vastupanuvõitlejad, omakasupüüdlikke ja nahahoidjaid põlatakse ning nood on mõnikord sunnitud ponnistama oma loomuse vastu, et teistega samaväärsed näida.

See on alati ja kõikjal nii ning eestlased ei moodusta mingit erandit. Niipea kui noori mehi hakkab eristuma ühtlasest ja inertsest talupoeglikust massist, hakkab tekkima idealistlikke ringe ja rühmitusi — rahvuslikult mõtlevad üliõpilased 1870.–1880. aastail, gümnaasiumiõpilaste salaringid sajandivahetusel, sõjakohutuid ja sunnitööd trotsivad noored revolutsionäärid 1905. aastal, Vabadussõja õppursõdurid, kes koos maailmasõjast tulnud noorte ohvitseridega olid esimesed noore vabariigi vabatahtlikud kaitsjad. Ja kuigi iseseisvusaastail hakkaski sügenema ka noorte hulka merkantilismi ning karjerismi, siis järgnevad katastroofiaastad kustutasid selle mulje silmapilkselt. Esimestena hakkasid vastu

noored ja Eesti vastupanuvõitluse viimaseks väesalgaks olid samuti koolipoisid, kelle hulka ka minul on au kuuluda. Aeg ja ruum ei võimalda anda ammendavat ülevaadet eesti noorte võitlusest, millest suuremat osa katab unustus, kuid enne lõpuosani jõudmist lubatagu esitada skits vastupanust üldse.

Sõna "vastupanu" seostub praeguses Lääne inimese kujutluses ainuüksi nn *résistance*'iga Lääne-Euroopa natsistide poolt okupeeritud või vallutatud riikides. Seda on juba viiskümmend aastat kõikvõimalike vahenditega kirjeldatud ja kujutatud, kuni temast sai püsiv stereotüüp. Mina julgen kinnitada, et suuremalt osalt oli sõja-aastail vastupanu näol tegemist Hitleri-vastase koalitsiooni loodud, koordineeritud ja varustatud spionaaži-, diversiooni- ja sabotaaživõrgustikega, mis johtuvalt selle ebaloomuliku koalitsiooni liitlaste kardinaalsest erinevusest tegutsesid kord koos, kord eraldi, vahel isegi üksteise vastu. Üldiselt on teada, et Prantsuse *résistance*'i, millelt kogu fenomen oma nime sai, organiseerisid pärast Prantsusmaa kapituleerumist de Gaulle'ile alluvad mässulised jõud Inglismaalt ja viimase igakülgsel toetusel. Kommunistid enne 1941. a 22. juunit vastupanust osa ei võtnud, ent seda aktiivsemaks muutusid nad pärast Saksamaa-N. Liidu sõja algamist. Samasugune oli olukord teistes Lääne-Euroopa maades, erinev vahest ainult Poolas, kus tekkis ka stiihilisi vastupanugruppe, mis aga hiljem kõik ühendati kas iseseisvusmeelseks *Armija Krajowa*'ks või Moskvast juhitud *Armija Ludowa*'ks. Eelöeldu kehtib ka Saksa-vastase vastupanu kohta Eestis, mille suhtes mul on kahetised tunded. Ühelt poolt tõden, et tegemist oli suurelt osalt just seesuguste noorte eesti rahvuslastega, kelle erinevaid kohorte eespool kirjeldasin, teiselt poolt ei saa lahti ebameeldivast mõttest, et oma tegevusega tõid nad ju kasu sellelesamale koalitsioonile, mille liikmeist üks, meile ja kogu maailmale kõige ohtlikum, lähenes taas Eesti piiridele. Kahtlemata on tollaste eesti noormeeste mitmesse lehte jagunemine — Saksa mundris Idarinde võitlejad, Soome põgenenud, kes Soome mundris ikkagi Hitleri eest võitlema pandi, kodumaale jäänud sõjast kõrvalehoidjad, kelle hulgast peamiselt tulidki need vastupanuvõitlejad — jätnud oma tunduva jälje eesti rahva sõjajärgse mentaliteedi kujunemisele. Lisaks neile kolmele grupile tulevad veel Siberi surmalagreis hinge vaa-kuvad eestlased ja Punaarmee mundris orisõdurid, kellest edaspidi

sai väga oluline komponent eesti rahva vastase genotsiidi teostamisel.

Siit võiks tuletada ühe lihtsa aksioomi: edukas vastupanuvõitlus on see, mille selja taga on võidukas sõdiv pool, ja kollektiivne enesetapp säärane, millel liitlased puuduvad. Ent ometi kestis aktiivne vastupanu ilma mingi välisabita Eestis taasvallutamise järel peaaegu kakskümmend aastat ja teda ei hävitatud terrorivahenditega, vaid ta hääbus ise koos kommunistliku režiimi ajutise pehmenemisega, et muundunud kujul taas ärgata, niipea kui kommunistide võim uuesti karmistuma hakkas. Erinevalt teistest sel teemal kirjutanud autoreist jagan ma kommunismivastase vastupanu Eestis kaheks pidevalt paralleelselt tegutsenud liiniks — relvastatud vastupanuvõitlus ja poliitiline vastupanu. Peale nende peetakse eriti praegusel ajal kolmandaks liiniks nn passiivset vastupanu, millesse mõne skribendi arvates olevat kuulunud peaaegu et kogu eesti rahvas eesti keelt oskavate kommunistidega eesotsas. See on puhas demagoogia, mis ei vääri siin puudutamist. Tõelise vastupanu liinidest esimeseks oli metsavendlus, millest on juba mingil määral kirjutatud. Kuid praegu esinevad metsavendadena niihästi need, kes tõesti relvaga käes võitlesid, kui ka need, kes lihtsalt ennast varjasid. Lisaks hakkas kõige viimasel ja meeletlikumal võitlusperioodil metsavendade hulka imbuma peale GB saadetud mõrvaragentide ka kriminaalkurjategijaid, kelle olemasolu metsavendade autoriteeti rahva silmis vähendas. Enne kui hakkas kirjeldama poliitilist vastupanu, möönan, et vahe nende kahe liini vahel polnud sugugi nii terav, kui siin sõnastatult paistab. Peaaegu kõigil noorterühmadel olid olemas relvad ja mõnikord neid ka kasutati, ent see ei muuda neid veel metsavendadeks. Omakorda metsavendade hulgas toimus eriti 1940. aastail tendents muutuda poliitiliseks liikumiseks, tuntuimaks näiteks Relvastatud Võitluse Liit, mille suhtes küll veel praegugi pole kahjuks võimalik ühest seisukohta võtta, sest pole kindlalt teada, millal GB sinna sisse imbus ja RVL nimel tegutsema hakkas.

Põhiliseks vaheks, mis minu veendumust mööda eristab relvastatud vastupanu poliitilisest, on vabatahtlikkuse printsiip. Kõige lugupidamise juures metsavendade vastu on raske väita, et metsa mindi vabatahtlikult. Metsa aeti ja ajajaks oli kommunistlik terror. Kõigepealt jäid partisanideks punase rinde tagalasse

jäänud sõjamehed, kellest mõnikord kujunesid kõige efektsemad metsavennasalgad sõjaväelise distsipliini ja Idarindelt omandatud kogemustega. Nende alternatiiviks oli sõjavangilaager, mis palju ei erinenud sunnitöölaagrist, või Punaarmee tööpataljon, kust tihti tee viis eelmisse. Teiseks Saksa võimu aktiivsed toetajad, kellel polnud õnnestunud kodumaalt põgeneda. Neid hakkasid üles otsima ja kinni võtma juba Smerši üksused, peaaegu kindlast surmast pääsemiseks oli metsa minek. Kolmandaks maamehed ja maa- poisid, kes nägid, kuidas küla külalt ja talu talult iga päev inimesi minema viidi. Kas pidid nad lammastena ootama, kuni järg nende kätte jõuab? Neljandaks kinnivõetute lähisugulased linnast ja maalt, keda ehk innustas rohkem kättemaksujanu kui enesesäilitamine. Need oleksid põhilised kategooriad, kellest metsavennaüksused komplekteerusid. Et nad polnud vabatahtlikult metsa läinud, seda tõendab seegi, et iga-aastaste petuamnestiate tulemusena tuli iga kord sadu mehi metsast välja — et varsti Siberi poole sõita. Kui leiduski üksikuid omal vabal tahtel relva haaranuid, siis oli see pigem reeglilt kinnitavaks erandiks.

Teisiti oli lugu poliitilise vastupanu peamist raskust kandvate koolinoortega. Muidugi oleks olnud loomulikum, kui selle vastupanu kandejõu moodustanuksid poliitiliste kogemustega täiskasvanud, kellele noored oleksid saanud vaid elavjõuks ja järelkasvu allikaks. Ent kommunistliku partei üheks esmaseks eesmärgiks on kõikjal ja alati olnud peale kogu ühiskonna pauperiseerimise, mis toimub näiliselt õiglaste marksistlike loosungite all, palju vähemal määral sõnastatav igasuguse nende haardesse sattunud tsiviilühiskonna hävitamine, ühiskondade depolitiseerimine, mille viljad on palju saatuslikumad maise vara röövimisest. Vara saab ikka uuesti hankida ja kogu sovetlik periood meiegi rahva ajaloos on iseloomustatav niisuguse alasti ja totaalse materialismina, millist varem iialgi pole olnud, kuid mis praegugi pole kadunud ega kao. Inimesed pole ainuüksi õgimis- ja seksimishimulised närlilised, ent just nende omadustega on iseloomustatav *homo sovieticus*, see inimesetaoline *homo sapiens*'i alaliik, kommunistide aretatud "uus inimene". Tõendid selle kohta on igapäev iga jumala päev nina all, kuid keegi ei oska ega viitsi neid üldistada. Palju ohtlikum välise varanduse kaotamisest aga on aastatuhandete vältel omandatud sotsiaalsete kogemuste kaotus. See pole mitte millegagi

korvatav ja praeguses postsovetismis pole tal mingeid võimalusi taastuda. Kroonulik imiteerimine ei too neid suhteid, sidemeid ja oskusi tagasi ja igasugune poliitiline ideoloogia viimase aastakümne jooksul on järjekindlalt lõpuks paljastunud suurema kondi või parema molli eest võitlemisena.

See on ka põhjus, miks pidid toona poliitilise võitluse koorma oma nõrkadele õlgadele võtma koolipoisid ja -tüdrukud. Metoodilise ja totaalse selektiivse genotsiidiga olid kommunistid hävitanud või ühiskonnast kõrvaldanud kõik või peaaegu kõik isikud, kes oleksid olnud võimelised poliitiliselt organiseeritud võitlust nende vastu inspireerima, organiseerima ning pidama. Noortel võitlejatel polnud seega juhte ega õpetajaid. See Eesti poliitilise ja ühiskondliku eliidi likvideerimine on omaette teema, millest siin kahjuks pole võimalik pikemalt rääkida.

Selle pikaksveninud sissejuhatuse järel jõuame taas Eesti Noorte Maleva nime kandnud poliitilise võitlusorganisatsioonini. Eesti noorte poliitilises vastupanuvõitluses puudub organisatsiooniline järjepidevus, ent on olemas ideeline ühtsus. Esimene asjaolu tuli ainult kasuks, sest grupid ja organisatsioonid tekkisid spontaanselt ja hajutatult üle kogu Eesti. Kõige suurem sagedus oli neil kolmes linnas — Tartus, Võrus ja Viljandis. Aga meiegi, alustades 1955. a sügisel 3. keskkooli internaadis oma organisatsiooni loomist, olime küll kuulnud Tartus tegutsenud Sini-Must-Valgest, ent ei teadnud, et selle kuulsa organisatsiooni tüdrukud pärinesid kõik meie oma koolist, olles lõpetanud mõni aasta enne meie keskkooli jõudmist. Polnud küll konkreetset järjepidevust, kuid oli kindel teadmine, et parimad eesti koolinoored hakkavad midagi tegema Eesti vabanemise nimel. Selle mõttega tulin minagi 1954. a septembris 3. keskkooli. VIII klassis ettevõetud katse luua grupp oma klassivendadest küll ebaõnnestus, kuid järgmisel aastal leidsin mõttekaaslase kõigepealt Voldemar Kohvis ja tema kaudu klass eespool olnud Enn Tartos, kes oli samuti organisatsiooni loomise plaane haudunud. Sellega oli algus tehtud ja edasine toimus nagu iseendast. 12. märtsi õhtul 1956 kogunesime kaheksakesi Tartu Toomemäele ja asutasime Eesti Noorte Maleva.

Oma organisatsiooni vormistamiseni jõudis tõenäoliselt ainult osa vabadusvõitluse teele asuda tahtnuist. Võimaluste jadast oli

see esimene tingimus. Järgmiseks võimaluseks oli aktiivne tegevus. Ka vormistatud organisatsioonidest osa mingit tegevust ei harrastanud ja suri noorukite meheikka jõudmisega välja, jäädes enamasti GBlegi teadmatuks. Kolmas aste oli mõne avaliku aktiiooniga mahasaamine ning sellele järgnes tavaliselt arreteerimine ja laager. Siiski on teada vähemalt üks põrandaalune grupp, mis 1955. aasta 24. veebruaril Tartus lendlehti levitas ja jäi avastamata. Selleks on Jüri Pertmanni ning Tõnu Raidi Kuperjanovlaste rühm.

Eesti Noorte Malev kavatses alguses minna teist teed ja mitte võtta ette avalikke väljaastumisi, enne kui organisatsiooni liikmeskond on piisavalt suur. Koostamisel olnud kirjanduslik väljaanne oli mõeldud levitamiseks eeskätt oma liikmete ja liikmekandidaatide hulgas. Lühikese ajaga lisandus organisatsiooni kolm uut liiget ja ettevalmistamisel oli kümnekond kandidaati, nende hulgas peale Tartu inimeste ka Jõgevalt ja Mustlast. Ent enne kui me midagi muud jõudsime ära teha, puhkes torm Ida-Euroopas. Kas sealsel kommunismivastasel liikumisel oli otseside kevadise NLKP XX kongressiga ja Hruštšovi salajase kõnega, jäägu ajaloolaste otsustada, kuid ülestõus, mida pingsalt oli oodatud II maailmasõja vormilisest lõppemisest peale, näis kohe puhkevavat. Poola sündmused septembris ei jõudnud meid erutada, kuid seda kõvemini hakkasid südamed lööma oktoobris, kui Ameerika Hääle saated, mida segajate raginast hoolimata paljudes Eesti kodudes pingsalt kuulati, hakkasid tooma teateid sellest, mis toimus Ungaris.

Siin tuleks teha veel üks kõrvalepõige ja seletada lühidalt, mida tähendas eestlasele Ungari. Kui Soome oli siinsamas lahe taga asuv vennasmaa, siis Ungari tundus meile kauge ja vägeva sugulasena, kellel oli olemas kõik see, millest saatus Eesti ilma jätnud oli. Madjaritel oli kadestusväärne ajalugu, olid omad kuningad, oma rahvusest aadliseisus, meiega võrreldes põline kultuur ja mis ehk põhiline, neid oli palju-palju rohkem kui meid. Ungari suurriigi kärpimist Trianoni rahulepinguga võeti Eestis kui isiklikku solvamist ja iga eestlane teadis sõnu *Nem, nem soha!* Osavalt koordineeritud hõimuliikumine iseseisvusaastail oli jätnud püsiva jälje ja erinevalt lähedasest Soomest, kellega purelemisigi ette tuli, ei olnud meil Ungariga midagi jagada. Oli vaid

puhas vaimustus ja sümpaatia ja seda tugevdas eriti eesti keelde jõudnud ungari kirjandus, enamasti Ants Murakini taidurlikus tõlkes. Polnud vist olemas eesti koolipoissi, kes polnuks lugenud Ferenc Molnári *Pál-tänavä poisse*, mis võis isegi põrandaaluseid organisatsioone looma inspireerida. Sama kehtib Sándor Brody *Egeri vahvate õppurite* kohta. Sándor Petöfi luuletusi tean ma peast koolipölvest peale, Ferenc Herczegi, Géza Gárdonyi, Irén Gulácsy ja Lajos Zilahy ajaloolised romaanid vaimustavad mind veel tänagi, mida siis rääkida nende mõjust nooruses. Erinevalt teistest kommunistide ikkesse sattunud kaaskannatajaist jõudis see, mis Ungaris sündis, otse eestlaste südamesse ja pidi sealt vastu kajama.

Saatuse tahtel olime selleks pillikeeleks, mis resoneeris Ungari revolutsioonile, meie, Eesti Noorte Maleva poisid. Ununesid kõik kavad ja programmid ning kui Jüri Rebane ühel Maarja surnuaial toimunud koosolekul ütles sõna "lendlehed", siis polnud meist ühtegi, kes sellele vastu oleks vaielnud. Suure kiirusega koostasime tekstid, leidsime registreerimata kirjutusmasina, millel neid paljundada, hankisime paberi ja kopeerpaberi ning asusime tööle. Levitamise kuupäeva määras asjaolu, et kaks päeva enne kommunistide "toobripühi" ilmusid tänavale miilitsa ja julgeoleku tugevdatud patrullid, mis liikusid ka öösiti. Viimasel hetkel, kui olid kindlaks määratud juba levitamisgrupid ja linn rajoonideks jagatud, tundus, et lendlehti on liiga vähe. Kirjutasime Voldemar Kohviga juurde poolsada teksti käsitsi, küll moonutatud käekirjaga ja trükitähtedega, kuid paistab, et see saigi meile otseteeks Mordva laagrisse. KGB dokumentide publikatsiooni *Ad Fontes* 8. raamat toob küll ära kahe meie lendlehe tekstid, kuid seda kolmandat, mis oli ainuüksi pühendatud Ungari rahva ülestõusu toetamisele, sealt ei leia. Arvan, et seegi jõudis KGBsse, kuid mingeil ainult tšekistidele arusaadavail põhjustel ei peetud otstarbekaks sellest Moskvasse ette kanda. Samuti kannatab aruandes kogu meie organisatsiooni kirjeldus mingi kidakeelsuse all, mille põhjust saab ainult mõistatada.

Midagi fataalset on asjaolus, et just siis, kui me vastu 4. novembri hommikut lõpetasime oma lendlehtede kleepimise seintele ja postidele ning nende postkastidesse laskmise, algas Ungaris Punaarmee baasides tankimootorite soojendamise, relvade laadi-

mine ja eriolukorrale vastavate vodkaportsjonite väljajagamine, et tungida Budapesti tänavaile noort revolutsiooni verre uputama. Meie olime oma kohuse täitnud, Eesti oli siin valitsevast kommunistlikust terrorist hoolimata asunud ungarlastele toetust avaldavate rahvaste hulka. Edasine oli juba paratamatu. Nii noored ja naiivsed, kui me olimegi, ega tegelikult keegi meist uskunud seda, et suudame midagi muuta. Me olime oma rahva elavaks südame-tunnistuseks, kes ei suutnud vaikida. Ja samamoodi ei suutnud ma vaikida järgmise aasta 12. märtsil, kui minu kohtuliku ülekuulamise ajal kohtu esimehe pilkavale repliigile “Nu mjis vjennad njeed uungarlased tjeile ikka on?” vastu kähvasin “Igatahes rohkem vennad kui teiesugused!” Ning mõni kuu hiljem tapivaguni paljurahvuselises seltskonnas sattus mu kõrvale üks pikkade õlgkollaste vuntsidega mees, kes kohutava hutsuuli aktsendiga vene keeles küsis: “Kuidas on teie keeles veri?” Vastasin ning vuntside tagant kostis võidukalt: “Aga meie keeles on *vér!*”

JAAN ISOTAMM (sünd. 1939) on 1988. aastast olnud *Akadeemia socialia* osakonna toimetaja. Ajakirjas avaldanud tõlkeid, ees- ja järelsõnu ning kommentaare.

KÁLMÁN CSOHÁNY (1925)

Kivide keskel (1967)

MÄLUPILTE

Éva Tóth

Tõlkinud Ene Asu-Õunas

Oktoobrikuu 23 päeval oli mahe kirgas sügis
tol aastal säras kollases lehestikus päikesekiir nagu Petõfi
oli soovinud ja et meie viimased koolitunnid olid ära jäetud
kugistasime ruttu Erzsi Gubicsiga sööklas lõuna
ja läksime Turu tänava antikvariaati (arvan see oli
Debrecenis ainuke antikvariaat)
mina ostsin 2 forinti eest Kosztolányi* luuletuste postuumse
valimiku *Az első költő* aastast 1936
ja kirjutasin pliiatsiga (ex librise stiilis) et see on Éva Tóthi raamat
ning ka kuupäeva nii oli mul tookord kombeks
Pärast seda läksime Déri muuseumi mille vajunud pargis
me mängisime talvel pärast blokaadi kui saime
Piiskopipalees varjupaiga
see oli klaverikunstnik Tihamér Szendi korter
ta oli pommitamise eest põgenend Nyírmihálydi
meie aga kolisime härra Csóka kõrtsi keldrisse
Jósika ja Kassa tänava (hiljem Vabaduse tee) nurgal
seda mööda tulid venelased sisse
ja kui meie maja tabas pomm (kuigi see maja polnud meie
me vaid elasime säääl)
siis me pagesime härra Csóka keldrisse
kus oli juba viiskümmend hinge
Kartsime et sakslased viivad meie isa ära
ta polnud sõjaväes sest oli lapsena joonud seebikivi
kogemata tädi Juliska juures maal pesupäeval

sest seebikivi oli olnud tema kruusis ja tal oli janu
sest oli kõrvetav päev
kruus oli pesupali äärel ja ta sai selle kätte ja jõi tühjaks
Kuid sakslased ei teinud meile halba
tõsi esialgu ka mitte venelased
mina magasin keldriukse juures kui noored sõdurid tulid sisse
naersid nutsid näitasid meile fotosid võtsid lapsi sülle nagu hiljem
filmides mis räägivad kangelaslikust
Nõukogude vabastusarmeest
laulsid Volga Volga
üks andis minule väikse kalakujuga rinnanõela aga see polnud
selline nagu neid kolonel Aureliano Buendía tegi Macondos*
sest need olid kullast ja ta sulatas kõik need ära
ja algas otsast peale
minu ehe oli punasest klaasist säravas kullavärvi raamis
aga peagi ma kaotasin selle kuhugi
järgmise ehte sain alles kahekümneaastasena
sest isa mattis minu kõrvarõngad ja ema ja enda kihlasõrmuse
koos kahe meetri šotiruudulise villase kangaga puuriida sisse
kuid naaber kaevas need välja ja kui isa seda märkas
siis ta ütles seda naabrile
et pange tähele härra Kovács ma tulen pärast lõunat
politseiga tagasi
ja härra Kovács peitis oma vara ning politseinikud
ei leidnud midagi
härra Kovács aga ehitas endale varsti uue
suurema maja pommitatud asemele
Tagasi tulles Piiskopipalee juurde ega see olnudki palee
vaid üürikasarm
ühesõnaga kui seal elasime ja käisime Déri muuseumi
pargis mängimas
oli meil komme ronida Medgyessy* monumentidele
polnud mingi kunst saada käsivartele jalgadele sülle

Mälupilte

isegi õlgadele
mees kes hoiab väiksemal mehel käest kinni on Etnograafia
minule meeldis enim Arheoloogia alasti naine
armas nägu kiiver peas
tõsi küll need olid täitsa alasti aga sest polnud midagi
need olid ju pronksist
Järgmised venelased polnud enam nii kenad ja ka rumeenlased
tulid koos nendega
nad panid oma kahurid kõrtsi seina vastu
ja kõmmutasid sealt suurtükikasarmut
noor sõdur ütles isale germanski germanski
ja pani püssitoru tema suhu
ema läks näost valgeks saatis meid sinna me kiljusime isa isa
üks vana sõdur ütles midagi nooremale haaras tal käsivarrest
ja viis ära
muide isal olid tollal Chaplini vurrud mustad käharad juuksed
arvatavasti dinaari tõugu
mu ema minestas kui noori naisi nügiti püssipäraga
keldritrepist alla
ta oli kahekümne viie aastane ja kolme lapse ema
tookord ma ei mõistnud miks ta minestas ja et oli õnn
et ta minestas sest sõdurid jätsid
ta rahule aga mina olin juba peaaegu kuueaastane
ja kuulasin raadiot
kui ema pesi pesu või vahetas liike mähkmeid või veel Bandi omi
ja mina istusin järil ja kuulasin ja rääkisin emale kui õeldi
et pommitajad on Debreceni kohal
ja siis jooksimine pommivarjendisse või metsa
või kui me enam ei jõudnud minna
siis ema seisis kõõginurgas ja kaitses kõiki meid kolme
sest oli kuulnud radiost et kuskil oli maja
kokku varisend aga laps
keda ema oli kaitsnud oli ellu jäänud

Ema ei kartnud kui pommitajad tulid
Bözsi ja Kató jooksid hoovis edasi-tagasi nutsid ja pargusid
ja viskusid maha
mina aga kartsin nii pomme kui seda kui gaasitehas plahvatas
kartsin Stalini jõulupuid ja Stalini oreleid ja ükskord pissisin püksigi
ja Oxfordis St Catherine'i College'i pidulikult õhtusöögil
1989 aastal
taipasin miks ma ei kannata kui raadio või televiisor mürtsub
Härra Csóka keldrist kolisime Raekoja keldrisse
ja kui venelased ajasid meid sealt välja
läksime mööda Turu tänavat Suurkiriku poole
Ilike ja kogu meie varandus oli lastekärus
ja oli juba peaaegu pime ja oli väljasliikumiskeeld
nõnda me sattusime Piiskopilossi aga korter polnud mitte
Tihamér Szendi vaid Emil Szabó oma
kes oli oma perega Nyírmihálydis
ja Tihamér Szendi oli viuldaja ja võti oli nende käes
ning ma polnud veel kunagi näind nii suurt uhket korterit kuid
mu ema ei luband meil teistes tubades ühtegi asja puutuda
kuigi mina oleksin tahtnud näha klaverit
siis tulid venelased ja viisid selle ära just siis kui Emil Szabó pere
tuli trepist üles
kuid venelased olid lahked eriti laste vastu
ja ema tegi asja saatis meid venelastelt paluma
üht tubakakarva tekki
aga meil oli hulk soove ja nad olid nõus neil oli tõlk kaasas
ja nii läks meil korda päästa üht ja teist
siis meil tuli Piiskopilossist ära kolida aga Bácskast tulid
enne seda vanaema ja vanaisa kaasas Bazsa ja Maca ja Zoli
elasime Hatvani tänava korteris tädi Bözsi juures
Priske Balogi majas hiljem Balog tehti kulakuks ja küüditati
tõsi ka onu Bandi pandi vangi sest tal oli vagunitehas kuid ta tegi
ka rehepeksumasinaid ja käis reht peksmas

Rózsa-tädi sõitis Budapesti rongi katusel
ta oskas rääkida kõigiga isegi rumeenlaste ja venelastega
siis Sanyi ja Jancsi tulid rindelt koju ja Peti läks
viieteistaastaselt halliks
pärast seda elasime meie Talupoegade partei majas
Csokonai Teatri vastas
kuid meil polnud toitu ja nii me siis sõitsime vanaisa ja vanaemaga
kaubavagunis Püspöknádasdi ja kui maad anti
siis isa tuli viljakoristusajaks meile järele
Nádasd oli švaabi küla švaabid küüditati kuid paljud põgenesid
ja tulid tagasi
minu vanavanematel tuli koduigatsus ja nad tulid
Debreceni tagasi
nad elasid linnast väljas ühes talus Punase Tähe ühismajandis
koos Sidó perekonnaga Sidód olid põgenend Transilvaaniast
kui Talupoegade partei keelustati me kolisime väiksesse
Böszörményi tänava korterisse mille seinad olid niisked
seejärel Dobozi tänavasse mahajäetud surnuaia kõrvale
kuhu meie Fehértai soo esiema on maetud
seejärel Rakovszki tänavasse mida hüüti Sándor Fürstiks
ja kust paistis Suurkiriku torn aga köök oli kohutavalt külm
nõnda siis viisime talvel tuleaseme suuremasse tuppa
ja magasime seal kõik viiekesi ja soojendasime katelokis vett
võtsime kateloki pihtidega tule pealt sest see oli tulikuum
ja valasime vee pesukaussi ja lisasime külma vett
ja mina pesin esialgu ülakeha siis tõstsin pesukausi taburetilt
põrandale ja siis seisin selles jalgupidi ja pesin ka jalad
iga päev nõnda olin ju suur tüdruk ja armunudki mitu korda
kirjutasin luuletusi
käisin teatris kinos kontserdil
nägin Hamletit ja Trubaduuri kuulasin Liszti *Les Préludes*'i ja
Székelyfonó Vabaõhuteatris ronisime koos Rozóga aia peale
seal oli ka Kodaly* koos Emma-tädiga

õppisin prantsuse itaalia ladina keelt natuke inglisi
 soome rumeenia saksa ja muidugi vene keelt
 mulle meeldisid kirillitsa tähed ja Luló-tädi mees õpetas neid mulle
 ühel õhtupoolikul kui ta oli sõjavangist koju jõudnud
 kirjutasin oma harjutusvihikusse kirillitsas *Ева Андреевна Тотх*
 hiljem kirjutasin meteoroloogia ringi vihikusse oma nimeks
Tóth fille ja vihikusse kirjutasin luuletusi ka alt ülespoole
 ja pidasin päevikut kasutasin muinasislandi ruunikirja
 sest mu leiutatud piltkiri polnud küllalt diferentseeritud
 käisin sageli Budapestis kord ka Egeris tegin odava reisi Tokajisse
 oma esimese välismaareisi tegin Kolozsvári*
 Királyhágóst edasi küünitasime rongiaknast välja vaatama
 nägime oktoobrikuu alguse sügisese päikesesäras niitu
 täis hiliseid lillaid (surmakelli)
 need olid sinised ja lillad ning me nägime musti vesipühvleid
 nüüd aga piilusime Déri muuseumi aknast välja
 sest tänavalt kostis kára
 parteikomitee ees olid üliõpilased ja Fazekasi gümnasistid
 kes karjusid loosungeid meie tormasime muuseumist minema
 see nõõris kõri oleks nagu olnud 15 märts 1848*
 ja me jooksime Turu tänavat mööda Kossuthi* tänavale
 hingpakil kuni koolini
 hüüdsime kõigile kõigis klassides nüüd on meeleavaldus
 tulge kohe ja jooksime tagasi
 marssisime vagunitehase siis trükikoja juurde
 ja seal János Görbe esitas Rahvuslaulu* mille eest
 ta viidi hiljem vangi
 punane viisnurk lõõdi puruks see oli klaasist ja klirises
 siis marssisime ülikooli juurde ja seal tagasi Suurkiriku ette
 ja äkki lambid kustusid ja kaitsepolitsei mehed tulistasid rahvast
 mind ei taband ja ma jooksin koduni
 siis kuulasime kogu aeg raadiot korjasime kokku kõik lendlehed
 ja et Sándor Fürsti tänav on Vabaduse tee jätk

Mälupilte

siis venelased marssisid jälle meie maja eest mööda
ööd-päevad läbi veeresid tankid linna tänavat oli võimatu ületada
koidikul ärkasime suurtükitule ragina peale oli 4 november
ja ema riietas mu kulunud musta kleiti ja sidus mulle
pähe musta rätiku
sest enne kui läksime keldrisse ta püüdis minust teha
inetu vanaeide
kuid see ei õnnestund tal eriti hästi ma olin päris kena
peaaegu kaheksateist täis
õnneks siis meie keldrisse venelased ei tulnud
nad valvasid tankidega Raekoja väravat ja kinnitasid
oma teadaandeid kõikjale ka meie tänavale
siis ma veel oskasin kaunis hästi vene keelt ütlesin neile
minge ära
kuid nemad ütlesid et peavad kaitsma meid imperialistide eest
siis kuulutati välja kogunemiskeeld ja eriolukord
algas põgenemine läände
minagi mõtlesin sellele nädalaid kandsin oma väikses kotis igaks
juhuks Attila Józsefi* ja Radnóti* ja Illyési*
ja Lőrinc Szabó* raamatut
kuid lõppude lõpuks jäin siia ning eelmisel aastal Erzsi Gubics
suri vähki
mina rääkisin tema haua juures aga nutt pitsitas kurku
tuiskas ja vaevalt keegi kuuliski minu sõnu

MÄRKUSI

Dezső Kosztolányi (1885–1936) — dekadentlik *homo aestheticus*, ungari psühholoogilis-realistliku kirjanduse ja musikaalse luule loojaid, särav tõlkija. Eesti keeles ilmunud romaan *Nero, verine luuletaja* (tlk E. Hiedel).

Aureliano Buendía Macondos — tegelane Gabriel García Márquezi romaanist *Sada aastat üksildust*.

Ferenc Medgyessy (1881–1958) — kuulus Debreceni skulptor, loonud palju antiikteemalisi skulptuure ja hauamonumente.

Zoltan Kodály (1882–1967) — Béla Bartóki kõrval suurimaid ungari rahvusliku muusika loojaid, helilooja, muusikateadlane ja pedagoog. Kogus ja avaldas ungari rahvalaule ja tantsuviise, edendas koorimuusikat ja esines ka dirigendina.

Kolozsvár — linn Transilvaanias (Ungari Erdély), kuulub praegu Rumeeniale (Cluj).

15. märts 1848 — Ungari revolutsiooni algus. Vabadusvõitlus Austria ülemvõimu vastu lõppes lüüasaamisega mais 1849. 6. oktoobril 1849 hukati Aradis 13 ungari kindralit.

Lajos Kossuth (1802–1894) — Ungari riigitegelane, 1848.–1849. aasta revolutsiooni ja Habsburgide-vastase opositsiooni juhte. Toimetas 1841–1844 ajalehte *Pesti Hírlap* (Pesti Leht). Nõudis sõltumatu Ungari parlamendi ja valitsuse moodustamist, tema algatusel kuulutas parlament 14. aprillil 1849 Habsburgid kukutatuks ja Ungari iseseisvaks. Emigreerus revolutsiooni lüüasaamise järel Türgisse, suri Torinos.

“Rahvuslaul” — Sándor Petőfi kirjutas selle Ungari revolutsiooni eelõhtul, 13. märtsil ja luges rahvahulgale ette 15. märtsil 1848. Oli esimene revolutsiooniaegne tsenseerimata trükis.

Attila József (1905–1937) — luuletaja, kelle ühiskondliku kõlapinnaga, intellektuaalne, vormilt mitmekülgne luule kuulub ungari 20. sajandi luule tippude hulka.

Miklós Radnóti (1909–1944) — juudi soost ungari luuletaja, kes alustas 1920. a lõpus ekspressionismi ja prantsuse sürrealismi mõjulise luulega. Jõudis 1940. aastail ajalule juurde, kajastades inimese saatust sõja ajal ja taunides fašismi. Hukkus natslikus koonduslaagris.

Gyula Illyés (1902–1983) — tähtsamaid 20. sajandi ungari kirjanikke. Talle on iseloomulik vormiuuenduslik stiil. Kujutanud ühiskonna-aine-

lises romaanis *Pustade rahvas* (1936) ungari kehvikute viletsust. Kirjutanud vabadusvõitlust käsitleva ajaloodraama *György Dózsa* (1956), esseeromaani *Charoni paadis* (1969), Petőfi monograafia (1936) ja andnud välja hulga luulekogusid. Luuletus "Üks lause vägivallast" (1950) on avaldatud *Akadeemias* nr 12, 1990 (tlk E. Asu-Õunas).

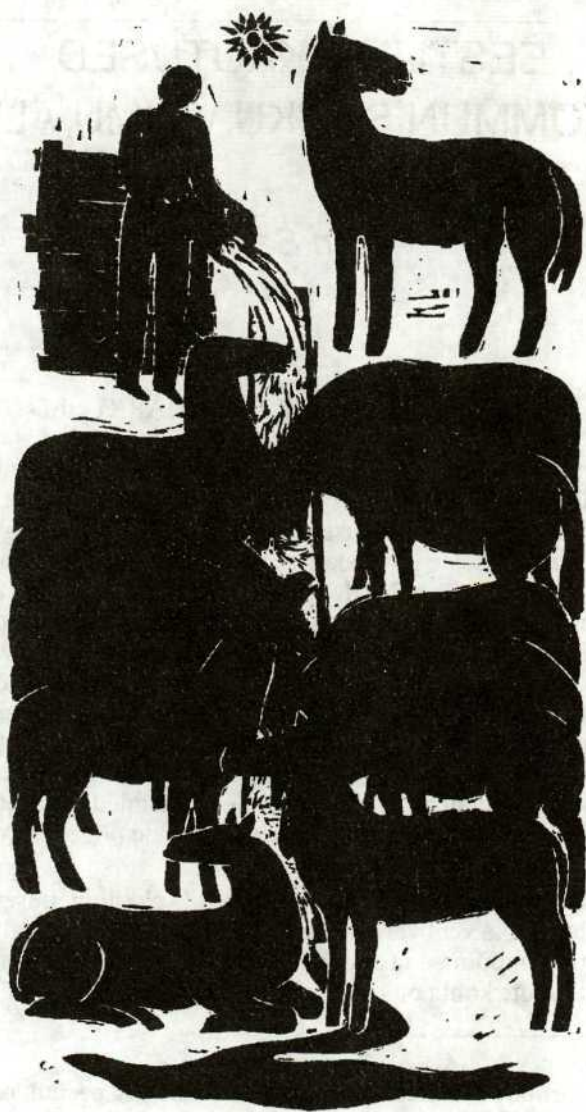
Lőrinc Szabó (1900–1957) — 20. sajandi ungari luule tähtsamaid esinijaid Józsefi ja Illyési kõrval. Kirjutanud intellektuaalset ja armastusluulet, ka lastelaule.

ÉVA TÓTH (1939) on ungari luuletaja ja tõlkija, õppinud aastatel 1962–1968 prantsuse ja hispaania keelt. Oli mõnda aega õpetaja ja Ungari Raadio kaastöeline, samuti Corvina kirjastuse toimetaja. Alates 1984 ajakirja *Új Tükör* (Uus Peegel) maailmakirjanduse osakonna juhataja. Tõlgib hispaania, portugali, prantsuse kirjandust.

Avaldanud luulekogud *Egyetlen értelem* (Ainus mõte), 1977; *Hóhatár* (Lumepiir), 1982; *Kamfor Benedek* (1986). Luuletuse "Mälupilte" (1996) on Éva Tóth kirjutanud Ungari revolutsiooni 40. aastapäevaks. Autor sai selle eest kirjanduspreemia. Ta luges selle ise ette 23. oktoobril Budapesti Kossuthi Raadios. Luuletus on tõlgitud paljudesse keeltesse, muuhulgas ka soome keelde.

Ungari Kirjanike Liidu sekretär Béla Pomogáts on öelnud, et Tóthi "Mälupilte" (originaalis *Emlékvers*, mis otsetõlkes tähendab "Mälestusluuletus") võiks võtta kui ajaloolist dokumenti, mis annab asjalikult ja kronoloogiliselt edasi ajalooliste sündmuste dramaatikat ning seda tragöödiat, mis ungarlastel ja luuletaja põlvkonnal tookord tuli üle elada. Meeldiv on kirjutaja isiklik, lüüriline ja elav seisukoht.

Luuletaja ise peab seda monoloogiks, milles on sugulust soome-ugri rahvaluule saatuselauludega. Nendes lauludes on peategelane (jutustaja) sageli naine, kes kõneleb oma elust ja igapäevastest pisiseikadest sündimishetkest alates.

ANDRÁS CSANÁDY (1929)
Hobuste jootja (1960ndad)

EESTI INIMKAOTUSED KOMMUNISTLIKU VÕIMU ALL

Enn Sarv

I. MÕNED SISSEJUHATAVAD MÄRKUSED

Sõna “inimkaotused” ehk “rahvastikukaod” on Eesti puhul üsnagi silmakirjalik. Polnud meil ju ei maavärisemist ega katku ega veeuputust. Eesti inimkaotused olid enamalt jaolt meie okupantide inimsusevastaste ja sõjakuritegude, sh eelkõige rahvamõrva ehk genotsiidi tagajärg. Meile osutus hukatuseks N. Liidu ülimalt kuritegelik soov lahti saada paarist väikerahvast, kes olid jalgu jäänud impeeriumi laiendamise üllale suurüritusele (Sarv 2000: 22–23). Selle inimkonnastase kuriteo kavatsuslikkust tõendab Ždanovi tegevusjuhise tema 1940. a suve märkmikus¹: “Eestlased Siberisse...”. Paljud inimesed lihtsalt mõrvati, tuhanded hukati jaburate süüdistuste alusel, kümned tuhanded hukutati sunnitoõlaagrite suretamisrežiimiga, kümned tuhanded pillutati laiali N. Liidu hiigelterritooriumile, üle saja tuhande põgenes kommunismi eest välismaale.

Nüüd tegeleme juba tosin aastat ohvrite kokkulugemisega, aga pole sellega ikka veel valmis saanud. Meid on pidurdanud rahvamõrva hiigelmõõtmel ja andmete puudulikkus. Palju dokumente idas hukkunute kohta on mööda Venemaad laiali, palju on Eestist

10. aprillil 2001 Eesti Rahvusraamatukogus peetud ettekandele “KGB ja Stasi — totaalse võimu tööriistad” järgnenud loengute sarjas). Teksti on veidi täiendatud ja lõpp asendatud.

¹Vt märkmikulehe fotokoopiat ja arhiiviviidet ajakirja *Kultuur ja elu* 1998. a nr 3 (453) tiitellehel.

ära viidud, surmapõhjusi on võltsitud (näiteks mõrvu esitatud haigustesse suremisena), sageli pole dokumente olnudki. Osalt on siin tegemist kuriteojälgedele peitmise sooviga ja tahtmatusega neid uurida lasta, kuid peamine põhjus näib olevat inimelu pühaduse mõiste puudumine nõukogude kultuuris. "Pole inimest — pole probleemi," õpetas Stalin. Ja nii lahendatigi Eestis edukalt vähemalt paarsada tuhat probleemi, et vaid imperium takistamatult kasvaks ja kosuks.

Hoolimata andmebaasi lünklikkusest on Eesti rahvastiku kogukaod ajalõikude kaupa siiski enam-vähem teada või piisava täpsusega arvatavad — tänu aastate 1934, 1941, 1945 ja 1959 rahvaloendustele. See on nn bilansimeetod. Me teame rahvaarvu vastava perioodi alguses ja lõpus. Appi võttes lisaandmeid saame arvutada, kui palju inimesi läks selles ajalõigus kaotsi. Inimkaotused üksikute kaoliikide kaupa jäävad sealjuures aga paratamatult hinnanguliseks. Arhiiviandmete alusel püütakse küll kadunute nimekirju koostada iga liigi kohta eraldi: tapetute nimestik, areteeritute nimestik, küüditatute nimestik, langenud sõjameeste nimestik jne. Ent on juba ette teada, et andmekogude lünklikkuse tõttu saavad niisugused nimestikud väga harva ammendavad olla. Ei jää muud üle kui inimeste arvu kaoliikides kaudsete andmete alusel suurendada, kuni bilanss klappima hakkab. See tähendab, et bilansimeetodi kasutamisel on kaoliigid vastastikku seotud: kui ühe kaoliigi hinnangut vähendada, siis peab mõni teine suurene- ma. Ja ümberpöörduvalt.

Seni ongi kõige usaldatavamaks jäänud bilansimeetodil koostatud kokkuvõttelikud arvutused. Esimene oli mementolase Leo Talve bilanss (Talve 1991)². Seda on kontrollinud ja veidi täpsustanud TÜ matemaatilise statistika professor Ene-Margit Tiit (Tiit 1993). Neile kahele toetudes on kirjeldava ülevaate okupantide rahvuspoliitikast andnud Sarv 1997 (lk 65–93). Teised uurijad on enamasti vaadelnud üksikuid rahvastikukadude liike eraldi, mistõttu nende tulemuste usaldatavus on väiksem.

²Kahjuks on see uurimus jäänudki ainult ajaleheveergudele ning on tavalugejale samahästi kui kättesaamatu. Seetõttu on käesolevas kirjutises püütud vältida liigseid viitamisi vahetult L. Talvele ning selle asemel viidatud tema andmeil koostatud koondtabelile uurimuses Tiit 1993: 1848–1849.

Siiski on peaaegu lünkadeta nimeloetelud 1941. a juuniküüditamise kohta (Salo 1993, ilmumas on Memento Represseeritute Registri Büroo nimekirjaraamat sama küüditamise kohta), on enam-vähem täielikud nimekirjaraamatud 1949. a märtsiküüditamisest (MK 1999), soomepoistest (VE 1997) ja Eesti kaadriohvitseride saatusest (Salo 1996). Lõppjärgus on Nõukogude võimu poolt arreteeritute suurnimestikud: kolmest planeeritud köitest on ilmunud kaks (PAE 1996 ja PAE 1998). Tõenäoselt ei suuda see sari aga hõlmata sugugi mitte kõiki arreteeritud. Ebatäielikud on ka langenud vabadusvõitlejate auraamat (Kurgvel, Lindmäe 1998), langenud metsavendade auraamat (Kross 1998) ja 1941. a suvel mõrvatute nimestik (*Punane...* 1996). Paljusid vajalike nimekirju pole veel üldse tegema hakatudki, näiteks N. Liidu sõjavangilaagreis hukkunud eestlasist, Saksamaalt tagasitoodud ja filterlaagreis hukkunud põgenikest, 1944.–1945. a punaterroori ja marodöörluse käigus mõrvatuist, läände jõudnud pagulasist, N. Liidu tööpataljonides hukkunud ja sõjas langenud 1941. a mobiliseerituist jt.

Järgnevalt asume vaatlema bilansimeetodil saadud tulemusi Eesti elanikkonna kadudest ajastul 1939 kuni 1959. Lõpetame aastaga 1959, sest pärast seda ei esinenud enam massilist eestlaste likvideerimist ning ellujäänud represseeritud olid enamikus koju naasnud. Anname bilansside arvud 0,5–1 tuhande täpsusega. Püüame vältida liiga paljude arvude esitamist, kuid lisame iga ajalõigu ülevaatele selgitavaid üksikasju mõne olulisema sõlmprobleemi valgustamiseks.

Bilansimeetodi kasutajad lähtusid arvamusest, et Eesti perekonnaseisukirju on peetud enam-vähem täielikult ning kõik Eesti territooriumil hukkunud isikud peegelduvad seetõttu rahvastiku iibe arvudes (Tiit 1993: 1675, 1678, 1849). Et see eeldus kehtib vaid osaliselt, oleme kadude kokkuvõtteid püüdnud võimalust mööda täpsustada.

II. AJALÕIK 1939. AASTA 1. JAANUARIST KUNI 31. DETSEMBRINI 1941

Ülevaade

Selle vahemiku bilanss on kõige usaldatavam. Perioodi alguses elas Eestis 1 134 000 kodanikku, nendest eestlasi üsna pisut üle miljoni. Perioodi lõpuks oli alles jäänud 1 017 000 kodanikku, nendest 923 000 eestlast (Tiit 1993: 1674). Kadunud oli 116 000 kodanikku, nendest 77 000 eestlast. Märgime etteruttavalt, et pärast 1939. aastat pole eestlaste arv enam kordagi miljoni küündinud.

Rahvastiku vähenemine algas eelseisva ja — seejärel — toimunud Nõukogude okupatsiooni eest Saksamaale põgenemisega. Oktoobris 1939 lahkus "Hitleri kutsel" 12 000 baltisakslast, 1941. a veebruaris nn järelümberasumise käigus veel 4000 sakslast ja 5000 ennast sakslasena esitanud eestlast (Tiit 1993: 1662, 1665, 1674). Vähesel määral põgenes inimesi ka Soome. Kokku pages 22 000 (Tiit 1993: 1666) Eesti kodanikku, kellest 12 000 lahkus ühtlasi kodakondsusest.

Nõukogude võimu poolt repressseerituna kadus esimese okupatsiooni ajal, niisiis veidi enam kui ühe aastaga, 61–62 tuhat Eesti kodanikku. Need registreeriti allesjäänud omaste ja tuttavate poolt Saksa okupatsiooni ajal³. Juutide registreerimine oli keelatud, aga neid on eesti uurijad tagantjärele ainuüksi juuniküüdituse ohvrite hulka lisanud umbes 500 (Salo 1993: 7–8, 220–228; seega tervenisti 10% juudi soost Eesti kodanike üldarvust). Selle juudigenotsiidi süüdlaste vastu ei ole Wiesenthali keskus miskipärast huvi tundnud.

Esimese okupatsiooni ohvrite hulgas oli 11 000 küüditatud, 13 000 arreteeritud, mõrvatut ja teadmata kadunut, 32 000 õigusvastaselt punaarmeele mobiliseeritud ja otseteed töölaagrisse surema saadetud meest ning 6000 tollase Eesti 22. territoriaalkorpuse koosseisus äraviidut (Talve 1991). 1941. a jooksul oli kavas

³Saksa-aegse registreerimiskeskuse ZEV andmeil oli äraviiduid ja mõrvatuid (ilma juutideta ja evakueerunuteta) kokku 59 967. Arv ja selle jagunemine rahvuste kaupa vt Tambek 1967: 277–278.

korraldada veel kaks eelmisest tunduvalt ulatuslikumat küüditamist. Sellest päästis meid alanud sõda. (TE 2000: 28.)

Vaadeldav ajalõik hõlmab ka eestlaste nõukogudevastast suvesõda ja Saksa okupatsiooni algust. Suvesõjas langenud eesti vabadusvõitlejate ja tsiviilelanike arvu selgitamine pole veel lõppenud⁴. Arv jääb praegu puudu, kuid võime selle kaetuks lugeda rahvastikubilansi kolmetuhandelise negatiivse iibega. Saksa okupatsiooni alguse kohta on teada, et 1941. a lõpuni vangistati kokku 10 551 hävituspataljonlast, kommunistlikku tegelast ja kahtlast isikut (Lindmäe 1999: 268), kellest veel enne 1941. a lõppu hukati kuni 5000. Lugeses N. Liitu evakueerunud Eesti kodanike arvuks 24 000 (neist umbes pooled eestlased, pooled eestivenelased ja juudid), olemegi kokku saanud teadaoleva kaotsiläinute üldarvu.

Äraviidust sõja lõpuks ellujäänute ja Eestisse naasnute arv moodustab kadudest üpris väikese osa. Arreteeritud hukkusid peaaegu kõik: sõja lõpuks oli neid elus umbes tuhat ja pärast vabanemist jäeti needki Vene äärealadele sundasumisele. Juuniküüditatuist jäi ellu umbes 4000 (Talve 1991), kuid eraldi andmed nende hulgast kojujõudnute kohta puuduvad (on küll teada, et pärast sõda kodumaale põgenenud lastest saadeti suurem osa tagasi, vt Õispuu 1997: 261). Punaarmee mobiliseerituist hukkus teel Venemaale ja töölaagreis kaks kolmandikku, umbes 21 000 meest (Talve 1991; seevastu TE 2000: 32 jätab mainimata teel hukkunud ja kõneleb vaid tööpataljonides hukkunud kolmandikust, lisades, et mobiliseerituist moodustatud Eesti Laskurkorpus kaotas Velikije Luki all veel teise kolmandiku, mis lõppkokkuvõttes teeb sama välja). Kui palju sunnitöölt pääsnud ja punaväkke "lubatud" 11 000-st ja sõjaväelastena Venesse viidud 6000-st⁵ lõpuks ellu jäi, pole teada. Venemaale viidud 22. territoriaalkorpuse koosseisust tuli sakslaste poolele üle umbes pool, kaotusi oli kolmandik. Korpuse suuruseks peetakse 7000 ning neist langes ja sai haavata 2000, Saksa poolele läks üle 4500, tööpataljonidesse 500 (TE 2000: 32). Ent Tambek (1967: 261) annab Saksa poolele tulnud ja

⁴Ainuüksi Tartu linna ja Tartumaa kohta on praeguseks nimeliselt teada 155 langenud vabadusvõitlejat ja 166 lahingutegevuses hukkunud tsiviilisisikut (Lindmäe 1999: 332–336, 350–355).

⁵Ka nende hulgast saadeti 1941. a oktoobris kogu reakoosseis ja seersandid nn tööpataljonidesse sunnitööle.

sõjavangi langenud territoriaalkorpuse meeste arvuks 3000 (ja tema peaks seda teadma). Tööpataljone loetletakse (*Eesti...* 1993: 173–175) tervelt viis ja neile lisaks veel 12 töökoloni (natuke palju 500 mehe kohta!). N. Liitu evakueerunuid hukkus Vene tagalas üle 5000 ja pärast sõda naasis neid umbes 17 000.

Seega tuleb lõplike rahvastikukadudena arvestada 22 000 Läände põgenenut ja vähemalt 49 000 repressioonide tagajärjel ning N. Liidu tagalas hukkunut (Tiit 1993: 1666). Lisaks suvesõja langenud, võitluste käigus hukkunud eraisikud ning rindel langenud eesti punaväelased. Nende arv jääb siinkohal täpsustamata⁶.

Süüdistusparagrahvid

Värib märkimist, et 1940/1941 jagati Eesti riigi ja avaliku elu tegelastele eriti palju karistusi järgmiste N. Liidu siseõiguse paragrahvide alusel. §58-13: võitlus revolutsiooniliikumise vastu kontrrevolutsiooniliste valitsuste juures; §58-4: rahvusvahelise kodanluse selle osa abistamine, kes püüavad kommunistlikku süsteemi kukutada, sh mittekommunistlike erakondade abistajad; §58-2: kontrrevolutsiooniline võimuhaaramine, sh N. Liidust mingi osa eraldamiseks; §58-6: spionaaž N. Liidu vastu — selles süüdistati Eesti kõiki politsei- ja luuretöötajaid, kes jälgisid tegevust riigikukutamise valdkonnas, seda jälgimist peeti ilmselt N. Liidu vastaseks tegevuseks; §58-10: nõukogude võimu kukutamisele, õhnestamisele või nõrgendamisele suunatud propaganda.

Nende paragrahvide põhjal meisterdati aastail 1940–1943 süüdistused Eesti kogu poliitilisele eliidile ja sõjaväe juhtkonnale, sh eriti Eesti riigi loojaile, Vabadussõjast silmapaistvalt osavõtnuile, kõrgemaile riigiametnikele, mittekommunistlike erakondade tähtsamale liikmeile, isegi ajakirjanikele ja publitsistidele. Pidades ei millekski N. Liidu poolt allakirjutatud 1920. a Tartu rahulepingut ja eesti rahva enesemääramisõiguse pühalikku tunnustamist käsitasid kommunistid Vabadussõda kontrrevolutsioonilise mässuna ja Eesti riiki N. Liidust vägivaldselt eraldatud

⁶L. Talve (1991) arvestab 1941. a Venemaale mobiliseeritute ja äraviidud sõjaväelaste hulgast naasnuid 13 500. See arv pole kuigi usaldatav, ilmselt hõlmab ta ka N. Liidust kokkukogutud Venemaa eestlasi.

tükina (ehkki tollal N. Liitu veel polnudki, oli vaid bolševike poolt anastatud Venemaa).

Loetletud paragrahvide alusel sai karistuse 57% esimese okuatsioonil ajal süüdimõistetuid, kusjuures 28% kõigist kohtualuseist sai tollal surmaotsuse⁷. Pärast sõda vähenes nende paragrahvide osatähtsus tublisti; siis sai valdavaks §58-1a: nõukogude isamaa reetmine (jällegi meelevaldsus, sest kuidas saab okuatsioonivõim kehastada isamaad!).

1941. aasta mobilisatsioonid

Tänapäeva inimesele on vist vaja seletada, miks 1941. a mobilisatsioonid peetakse repressioonideks. See järeldub kolmest asjaolust. Esiteks: okupeeritud territooriumi elanikkonna mobiliseerimine okupandi sõjaväkke oli sõjakuritegu juba 1907. a Haagi IV konventsiooni järgi, mille sõlmimisel oli Venemaa juhtiv osa etendanud ja mille Nürnbergi kohus 1946. a pealegi tunnistas üldkohustuslikuks rahvusvaheliseks tavaõiguseks juba sõdadevahelisel ajal (Sarv 1997: 112, 116, 152–153). Teiseks: tegelikult olid N. Liidu kuritegelikud mobilisatsioonid Eestis lihtsalt üks küüditamise vorme, sest mehed viidi nn tööpataljonide nime all Põhja-Venemaa laagritesse sunnitööle⁸ ja neid hakati seal näljutamisega tapma. Kolmandaks: niisugusele üle aasta kestnud plaanikindlale töötlemisele järgnes ellujäänute "lubamine" punaväkke ja seejärel (kuni aastani 1946) nendest kuulekate ja kõigea nõustuvate kollaborantide tootmise periood. Ka see oli inimõiguste raske rikkumine.

Et stalinlik inimeste vägivaldne "ümberkasvatamine" üsnagi suurel määral õnnestus, seda näitab asjaolu, et hilisemad eesti laskurkorpuse mehed (s.t töölaagreist elusalt pääsnud) on lahiti öelnud oma hukkunud laagrikaaslastest. Nad pole tosina aasta jooksul endas veel julgust leidnud nende mälestamiseks, nende nimetike koostamiseks ega isegi mitte nende mõrvamise avalikuks

⁷ Esimene protsent on arvatud PAE 1998: D17–D18 tabeli ja teine PAE 1998: D5–D6 tabeli alusel.

⁸ Tööpataljonide loetelu asukohtade järgi vt *Eesti...* 1993: 173–175.

hukkamõistmiseks. Nõukogude korra ajal oli see ju keelatud*. Kas tõesti seda keeldu ikka veel austatakse?

Meelevaldsed mõrvad

Eespool oli juttu 1940./1941. a arreteerituist ja sellest, et peaaegu kõik surmaotsusest pääsnud süüdimõistetud surid kommunistlikes sunnitöölaagreis järgmise paari aasta jooksul. Ent suvel 1941 algas aeg, mil Nõukogude okupatsioonivõim ei vaevunud enam eestlasi isegi kohtu alla andma. Stalini 4. juuli käsuga algatati "põletatud maa" taktika. See tähendas lausterrorit: hävituspataljonide inimjahti, rahulike elanike meelevaldsed mõrvamist ja talude põletamist.

Saksa okupatsiooni aegne äraviidud ja kadunud eestlaste registreerimise keskus oli 1944. aastaks jõudnud nimeliselt selgitada 1950 kohtuvälise terrori ohvrit, neile lisaks 235 nimetut laibaleidu ja 1001 teadmata kadunud isikut. Keskuse materjalid toimetati küll välismaale, kuid mõrvatute nimistud läksid nende hulgast kaotsi. Nii pidi Eesti Muinsuskaitse Seltsi ajalootoimikond 1980. aastate lõpul nimekirja uuesti alustama. Mart Laari ja Jaan Trossi koostatud loend sisaldas 2199 nime (*Punane...* 1996: 180–248). Tartu linna ja maakonna mõrvatuid oli seal 488, kuid tänaseks on neid nimepidi teada juba 511, lisaks 251 teadmata kadunut (Lindmäe 1999: 324, 336–350) ja töö jätkub teiste maakondadega.

Tuleb arvestada, et 1941. a teadmata kadunud tähendasid enamasti niisamuti mõrvatuid. Olukord oli siis niisugune, et inimesed põgenesid pärast juuniküüditamist oma kodudest, varjasid end maal sugulaste pool ja metsades, hulkusid ringi. Lõpuks koju tagasi ei jõudnudki, nii et omaksed ja naabrid panid nad kadunutena kirja. Kõigile töökohtadelt lahkunuile, eriti mobilisatsiooniealistele, pidasid aga jahti hävituspataljonid ja miilitsatöötajad. Kes saadi kätte kodust eemal, seda süüdistati "bandiitluses". Okupat-

*Siiski on olemas koguteos *Eestlased tööpataljonides 1941–1942 I–II* (Tallinn: Olion, 1993, koostanud Urmas Usai), mis sisaldab dokumente ja mälestusi, samuti arvandmeid. *Toim.*

sioonivõimu esindajad olid käskinud niisugused isikud kohapeal "ilma kohtu ja uurimiseta" maha lasta⁹ — ja nii enamasti tehtigi.

Kättemaks 1941

1941. a suvi ja sügis oli Eestis punavõimu alt vabanenud aladel väga karm aeg. Seda iseloomustas rahva raev punase terrori korraldajate vastu. Kätesaadud kommunistid hukati kõik, komsomoli liikmed (neid oli tollal üsna vähe) peaaegu kõik, ka hävituspataljoni kuulumine tähendas kindlat kuuli, miilitsatöötajaist jäid ellu need, kelle eest kohalikud inimesed kotsid. Mõnel pool maal tapeti alguses isegi uusmaasaajaid, keda võis okupantide toetajaks pidada. Alles septembris-oktoobris hakati kinnivõetud isikute üle regulaarsel viisil kohut mõistma.

Enamik Saksa okupatsiooni ajal tapetud Eesti kodanikke kuulubki ajavahemikku enne 1941. a lõpu rahvaloendust. Kogu Saksa okupatsiooni jooksul tapeti uurijate arvates 6600 Eesti kodaniku (Varju 1997: 7), ent see arv võis ulatuda ka 7000 kanti.

N. Liidu valitsuse poolt Nürnbergi kohtule teatatud Eesti "fašismiohvrite" arv 125 000 on täielik väljamõeldis, samuti nagu 12 000 maetud ja hiljem ärapõletatud laipa Tartu tankitõrjekraavis. Tegelikult oli seal ainult Tartu ja Tartumaa hukatute matmispaik — ja neid on õnnestunud perekonnaseisukirjade ja muude andmete alusel nimeliselt kindlaks teha vähem kui 300 (Varju 1997: 6–11).

III. AJALÕIK 1. JAANUARIST 1942

KUNI 1. JAANUARINI 1945

Ülevaade

Nende kahe loenduse vaheline bilanss on tüki segasem. Siin on veel mitu lahtist probleemi, mistõttu püüame anda esialgse,

⁹Eesti NSVs asuvate vägede juhataja käskkiri nr 2 5. juulist 1941 ning Tartu linna ja maakonna garnisoni ülema ja Tartu linna ja maakonna täitevkomitee esimeeste käskkiri nr 33 6. juulist. Tekste vt *Punane...* 1996: 14–15.

küllaltki pealiskaudse üldkokkuvõtte ning peatuda pikemalt paaril sõlmküsimusel.

See on peamiselt Saksa okupatsiooni aeg, kuid tollase võimu inimsusevastased ja sõjakuriteod pole käesoleva kokkuvõtte teema. Pealegi on usaldatavaid uurimusi nende kohta vähe. Märgime vaid, et praegu arvestatakse Saksa-aegseid represseeritud (hukatuid, vangistatud, Saksamaale viiduid) Eesti kodanike hulgas eelmise perioodi lõpu kohta märgitud 5000 lisaks veel 7500. Neist hukkus 3500 ja pärast sõda naasis 4000.

Eesti kodanike arv kahanes sellel ajalõigul kokku 94 000 võrra. Erinevalt L. Talve ja E.-M. Tiidu uurimustest oleme sellest arvust välja jätnud 59 000 Saksa sõjaväkke võetud meest. Nemad tulevad allpool rahvastikukadudes arvesse langenuina, arreteerituina, sõjavangis hukkunuina, välismaale pagenuina jne — kuidas keegi. Suurelt jaolt on tänini selgitamata, mis kellestki sai (vt allpool), ja kui see selguski, siis alles aastal 1945, niisiis järgmisel perioodil.

94 000-se rahvastikukao hulgas oli N. Liidu repressioonide vahetuid ohvrid ligi 5000. Pooled neist olid 1944. a lõpul Eestist võetud uued punaväkke mobiliseeritud, ülejäänud aga kohe võimuvahetuse järel vangistatud. Viimaste hulgas oli hulk Saksa-aegsest rahvuslikust vastupanust osavõtnuid ning Eesti Vabariigi valitsuse väljakuulutajaid ja ettevalmistajaid. Punavõim teadis neid sakslastelt päranduseks saadud nimestike ja juba 1943. aastast saadik kogutud luureandmete põhjal (Kross 1998: 8). Enne 1944. a lõppu algas ka omakaitselaste lausvangistamise suuraktioon.

Langenud vabadusvõitlejaid arvestamata oli käsitledaval ajalõigul hukkunud Eesti kodanike arv kokku 13 000, sealhulgas 7000 Soome, Rootsi ja Saksamaale põgenemise käigus uputatud inimest, 1000 pommitamiste ohvrit ja 1000 kommunistlike repressioonide ohvrit 1944. a lõpul (Talve 1991; Tiit 1993: 1848). 1944./1945. a uue punase terrori (vt lühimärkust teoses Laar 1997: 159 ja TE 2000: 40) ohvrite arv pole teada.

Põgenemine Läände

Nagu hukkunuist, nii ka perioodi rahvastikukadude üldhulgast langeb põhiosa Läände põgenemise arvele. Sisuliselt kuuluvad

need rahvastikukaod juba II Nõukogude okupatsiooni aega, kuid ajaliselt langevad käsitledavasse perioodi, peamiselt 1944. a lõpu. Tegemist on Eesti kogu ajaloo suurima pagulusse siirdumisega, sellepärast vaatleme seda põhjalikumalt. Läände arvatakse jõudnud olevat kokku 72 000 inimest (lisaks 7000 põgenemistekonnal uputatut, keda juba mainisime). Arv pole päris kindel, sest seni pole keegi vaevaks võtnud koostada pagulaste üldnimestiku, ehkki selleks vajalikud andmed on Rootsis, USAs ja mujal olemas¹⁰.

Massiline põgenemine Soome algas juba 1942. a sügisel. Sinna jõudis 1944. a lõpuks umbes 10 000 eestlast¹¹, kellest ligi 3500 astus vabatahtlikult Soome väkke. Augustis 1944 naasis soomepoistest ligi 2000 kodumaad Punaarmee vastu kaitsma (VE 1997: 13), umbes 7000 pagulast siirdus Soomest Rootsi¹² ja 1000 Soome mahajäänut tõi N. Liidu okupatsioonivõim vägisi Eestisse tagasi (Tiit 1993: 1849). Sakslased pidasid põgenemiste vastu kogu aeg energilist võitlust. Korraldati haaranguid ja kontrolliti rannaliinide autobusse. Saadi kätte ja pandi vangi sadu katsetajaid. 1943. a saadi kätte kaks tähtsaimat ülevedude organiseerijat, üks neist (Reispass) mõisteti surma ja hukati, teise (Nikkari) varastas eesti rahvuslik pörandaalune Patarei vanglast ära ja viis Soome (üritusest osavõtnud Uno Andrussonilt saadud kirjeldus on hoiul Enn Sarve isiklikus arhiivis). Merel patrullisid Saksa valvelaevad, mõni paat õnnestus neil põhja lasta. Enamik põgenejate paate istus aga madalalt vees ja sõitis otse üle miiniväljade, kuhu valvelaevad ei pääsenud. Põgenemisel hukkus kõigest 100–200 inimest (Talve 1991; Tiit 1993: 1848). Pärast vaherahu Soomega jõudsid Läänemerele Nõukogude allvee- ja muud sõja-

¹⁰Uuspagulaste koguarvuks 1944. a lõpu seisuga on peetud ka 75 000, vt Tiit 1993: 1668.

¹¹Kirjanduses on seda arvu 1943. a juuli seisuga hinnatud 7000-le, vt Horm 1994: 151. Arv on usutav ja suurenes edaspidi umbes 10 000-ni, kuid need kõik jõudsid lõpuks kas Rootsi või tagasi Eestisse ning bilansi seisukohalt jäi Soome neile vaid vahepeatuseks.

¹²Horm 1994: 173. Soome peastaabis töötava kolonel Walldeni korraldusel toimus tollal salajane operatsioon, mida juhtis leitnant Otto Kumenius koostöös Eesti saadiku Aleksander Warmaga ja mille käigus viidi Soomest Rootsi 4200 meest, naist ja last. Vt Laar 1993: 40–41 ja seal viidatud O. Kumeniuse artikkel.

laevad. Asi läks hoopis hulluks: uputati kõik, mis liikus. Usinalt tegutsesid (ka juba varem) Punaarmee lennukid, heites pomme ja torpeedosid. Nende suurim sõjakuritegu oli laatsaretlaeva "Moero" uputamine (2000–3000 inimohvrit¹³).

Rootsi oli 1944. a lõpuni otse üle mere ja Soome kaudu jõudnud umbes 33 000 Eesti kodanikku (Horm 1994: 151, 169–170, 173), enamik neist lahkus Eestist väikeste paatidega. Saksamaale viidi laevadega. Okupatsiooni lõpul oli evakueeruda soovijate pääs laevadele esialgu üsna vaba, aga polnud soovijaid. Siis aga algas põgenemispaanika. Saksamaale pagenute arvuks peetakse umbes 39 000¹⁴. See arv on kooskõlas Saksamaa läänetsoonidest saadud andmetega, kuid Eesti arhiividest avastatud dokumendid väidavad, et 1944. a 30. detsembri seisuga oli Poolas ja Saksamaal kinni võetud ja sealt ära toodud veel 34 000 eestlast, neist 12 000 sõjavangidena (Varju 1997: 18). Järelikult käib arv 39 000 ainult Läände jõudnute kohta. On leitud ka dokument, mille kohaselt kuni 1949. a aprillini oli Eestisse repatrieeritud ligi 14 000 tsiviilisikut, ja kuu aega hilisem dokument kinnitab, et tagasitoodudid on kokku 20 500. Tagasitoodute ja repatrieeritute arvu vahe (6500) näitab tõenäoselt nende arvu, kes repatrieerimise käigus vangi pandi või juba filterlaagreis hukkusid (Varju 1997: 19). Eestlastest sõjavangid (12 000) jõudsid lõpuks Venemaa sõjavangilaagrisse.

Järelikult oli Eestist põgenenuid 1944. a sügisel umbes 34 000 võrra rohkem, nii et 1939–1944 kogusummaks ei tule mitte 101 000 (s.t 22 000 baltisakslast ja koos nendega ümberasunut, 72 000 sõja lõpuaja pagulast ja 7000 uputatut), vaid kuni 135 000. See oli tõesti ülivõimas kommunismivastane rahvahääletus. Ent rahvastikukadude hulgas läheb siiski arvesse ainult 101 000, sest ülejäänud toodi vägisi tagasi.

Käsiteldava ajalõigu otsene rahvastikukadu on praeguseks selgunud andmete kohaselt niisiis 13 000 hukatut ja hukkunut (vt eespool) ja 72 000 pagulussse siirdunut — kokku 85 000 inimest.

¹³On kirjutatud ka 4500 hukkunust (Purre 1963: 26).

¹⁴Horm 1994: 170–171, 173. Saksamaale oli lisaks jäänud ka tööteenistulasi, kuid bilansis on need arvel mujal.

TÄNAPÄEVA FOLKLOOR JA TARTU NOORTE KIRJANIKE LAULUD

Taive Särg

2.5. Algmaterjal

Lõuna-Eesti noorte luuletajate laululooming sisaldab elemente mitmest kultuurikihist ja elusfäärist, miski inimlik pole talle võõras. Ta on suures osas rahvuslik ja rahvalik. Elavat traditsiooni iseloomustab see, et folkloor ei ole selgelt piiritletud. Folkloori mõiste tekkis omal ajal, vaadates kõrvalt traditsiooni, millega oli tekkinud juba distants. Mall Hiimäe kirjutab, et rahvaluule tekkefaasis võib tegemist olla "alles folkloori piirimaadega ning järsku, selgesti tajutavat vahet mittefolkloori ja folkloori vahel siin ses mõttes polegi. [...] Rahvaluule ei ole seega midagi valmisolevat" (Hiimäe 1978: 62).

Konkreetne kasutatud materjal oleneb kõigepealt autorist, aga alateadlikult ka grupi ja publiku eeldatavast suhtumisest. Traditsioon, millest lähtutakse, ja valik iseloomustavad grupi liikmete teadmisi ja maitset.

Algmaterjali võib folkloristika seisukohalt jagada erineva vanusega kihistustesse.

A. Vanem rahvalaul, eelkõige regilaul.

Kõige rohkem lähtub vanemast rahvalaulust Kauksi Ülle. Ta armastab regilaule laulda ning suudab regivärsistiilis ka luua. Üks põhjus on see, et Ülle kirjutab võru murdes — ning ei ole olemas

Algus eelmises numbris.

kirjakeelset regilaulu. Ülle on näiteks värsistanud loo “Vaeslaps kuul” ja liitnud vaeslapselaulule “Väigu olli eis ma nää. . .”, mida ta ise esitab [11].

Kaika suveülikoolis juhatas Ülle sisse Võru noorte kirjanike esinemise regilauluga, kus lõpupoole tekkis ka väike dialoog.

KAUKSI ÜLLE (laulab): *Siin om hulka laulijada, leeloks, leelo, lelo, lelo, lelo, leelo* (korratakse koos).

[---]

Kellele anna laulukõrra

kinkäle hiidä viisikerä

kellel liialt tuu lisagu

kellel palju pangu pääle

Jan ma anna järje sulle

JAN RAHMAN (laulab): *Ma ei mõista täämbä laulda annas sõna Ruitlaselle*

OLAVI RUITLANE (laulab): *Annan sõna Märkale-e*

VEIKO MÄRKA (hüüab): *Ei lähe läbi!*

KAUKSI ÜLLE (laulab): *Võih oll hallökönõ!*

Hai-lelu, hai-lelu, hailu-lee, võih oll hallökönõ!

RAHMAN (ütleb): *Põhja-Eesti luuletaja Veiko Märka esineb. [2]*

Naljatoonis on regilaulu vormi ja poeetikat kasutanud kõige rohkem Contra: luuletus “Leebelõusta”, kogu “Tarzcan” (Contra 1998a: 25, 1998b). Rahvaluule vanemate kihistustega on seotud ka tänapäeval kirjutatud loitsud ja itkud, samuti naljatoonis, näiteks François Serpent’i “Itk toimetajale” [12] või Ruitlase “Lätla-seloits” (Ruitlane 1998: 16). Otsese sideme puudumist naljatava vanemas stiilis loomingu ja tegeliku vanema rahvatraditsiooni vahel näitab see, et laulud ja loitsud pole mõeldud laulmiseks, vaid on teatud stiilitunnustega tekstid. Põhjus on ilmselt see, et puudub vastav kuulmiskogemus ning eeskujuks on olnud kirjalikud tekstid. Siin on erandiks Jan Rahmani “Indur hirmus” (Rahman 1997: 28), mida sageli lauldakse (“Lätsi küllä” viisil) [6], kuid see pole vormilt päris regivärsiline. Kaasaegsetel teemadel loo-

dud regilauludega esinesid Kauksi Ülle, Olavi Ruitlane ja Aapo Ilves 2000. a Kalevala-laulu Maailmameistrivõistlustel Soomes.

Regilaulude kõrval nimetaksin eraldi allikana ka nendel põhinevat *Kalevipoega*, eriti tema kuulsaid lõpuridu (Kreutzwald 1961: 350), mis on inspireerinud nii Contrat (1998b) kui Ruitlast (1998: 16).

B. Uuem ehk riimiline rahvalaul.

Suurem osa NAKi laule kannab uuema lõppriimilise rahvalaulu jälgi, enamasti on nad silbilis-rõhulises värsisüsteemis ja riimis. Uuemale meestelaulule on iseloomulik naljatoonis laulda tähtsamatest sündmustest, see on mingil määral nagu küla- või isegi aja(loo)kroonika (näiteks ümberkülalaulud või laulud Türgi sõjast, Tarvastu khk "Härma sõja laul" [1]) (EKA 1966: 202). Noored luuletajad laulavad naljatades ajakohastest asjadest, sealhulgas ka tõsistest ja poliitilistest. Ka Ruitlase *Kalevipoja*-paroodial on uuema laulu jälgi juba selles, et puudub parallelism ja kasutatakse lõppriimi, mis pole iseloomulik vanemale rahvalaulule ega *Kalevipojale*. Näiteks Contra uus tekst laulule "Heeringas" (*Lauluraamat* 1998: 432), kus on üle võetud originaali viis ja struktuur, osa teksti ning järgitud süžee põhiliini:

HEERINGAS

*See juhtus ennemuistsel aal
kui heeringas veel oli vaal*

*Siis kaljas kahe mastiga
läks teele õllekastiga*

*Seal laevas elas heeringas
kes raadio kaudu tervitas*

*See heeringas oli maiasmokk
tal maitstes väga Saku rock*

*Ta pudelites sulistas
kõik õlle kurku kulistas*

*Siis Neptun hirmsast vihastas
sa kala oled lollakas*

*Et õlle kõik sa ära jõid
eelarvesse nii augu löid*

*Ja sellepärast pead sa
nüüd merest ära minema*

*Nüüd pole meres heeringat
ma armastan Ameerikat [13]*

(Contra 1999: 4, 2000: 3)

(Kõiki salme laulmisel korratakse.)

C. Tänapäeva muusika on uuritud grupis kõige rikkalikum algmaterjal ja eriti palju on seda kasutanud Contra, näiteks tema kogud *Üüratu üürlane* ja *Naine on mees* (Contra 1996, 1999) sisaldavad rohkesti levilaulude põhjal tehtud tekste. Sellisest muusikast on sageli lähtunud ka Indrek Rüütle. Massimeediaal põhinevatest lauludest olen lähemalt kirjutanud oma artiklis “Contra: meedia, kirjanduse ja folkloori vahel”, kasutades mõisteid *kaver* ja *sümbol-meloodia*. Contra ise on nimetanud oma laulude uusi versioone kaveriteks, kusjuures nii tema kui teiste noorte luuletajate kaverid on enamasti naljakamad ja madalamas stiilis kui originaalid (Särg 1999: 155–156). Sümbol-meloodia on tuntud viis, millele omaaegne kontekst ja ideloogilised eesmärgid on andnud kindla tähenduse (Arujärv 1993: 38). Viisi kasutamisel uues kontekstis tuleb mälus kaasa ka vana kontekst ning moodustab osa laulu sõnumist. Kui laulu on juba enne ümber tehtud, tuleb neid kontekste kaasa mitu. Näiteks on nõukogude poplaulu “Moi adres Sovetski Sojuz” (“Mu aadress on Nõukogude Liit”) muutnud juba ansambel “Vanem õde”, Contra tehtud uus tekst on poliitiliselt eriti kibe just tänu endistele tähendustele.

MU AADRESS ON EUROOPA LIIT

*Et harida talumeest tohmakat
käib mööda Euroopat üks tont
kes räägib et hommikust pohmakat
vaid parandab Euroremont*

Refr: *On süda mul vaevas
mu süda on ärevil*

*te homme ei leia mind siit
Ei ela ma majas ei tänaval
mu aadress on Euroopa Liit (2x)
Meil Brüssel dikteerimas valjusti
kus on meie kohtumisaik
nad ilma meid jätnud on paljustki
Rock-Summer Berliinile sai*

Refr:

*Pea õgivad Eestimaa sprottisid
Milano Antwerpen Pariis
kuid eestlased näppigu kottisid
et leevenduks majanduskriis*

Refr:

*Kõik rahvad nüüd Pärnu Bacardile
et õppida tundma üksteist
et Soviet Union standardile
saaks lisada veel pluss üksteist*

Refr:

*Moi adres ne dom i ne ulitsa
moi adres Sovetskii Sojuz (2x);
[Contra titres, et neid kahte rida ta enam ei laula [14].]*

*Moi adres ne dom i ne ulitsa
moi adres Jevreiskii Sojuz (2x) [13]*

(Contra 1999: 26, 2001)

2.6. Esitussituatsioon

NAKi esitussituatsioon võib üldiselt jagada esinemisteks, omavahelisteks olemisteks/pidudeks ja muudeks olukordadeks. Esi-
mesel juhul oleks E. Kluseni järgi tegemist lauluga sekundaarses
funktsioonis, teistel juhtudel primaarses funktsioonis.

A. Esinemine. NAKi noored luuletajad ei eralda ennast mingi luulelise oreooliga. Pigem püüavad nad igapäevasest elust pärineva keele ja kujundisüsteemi, aga ka kooslaulmise abil ületada lõhet enda ja kuulajate vahel, kõrge luule ja rahvalikkuse vahel. Üldtuntud laulude kasutamine algmaterjalina on samuti ühendav samm: rõhk pannakse ühisele teadmisele, mis teeb soovi korral kergemaks kaasalaulmise. Samuti on hea koos laulda regilaulu, sest sõnad saab teada eesttulejalt ja viis pole kaasa jorisemiseks liiga raske. Kauksi Ülle alustas oma romaani *Paat* esitlemist regilauluga, millele kõik kuulajad kaasa laulsid. Seejärel anti lauldes regilaulu (tüübist "Pole lauljat hulgas") esinemiskord edasi teistele, kuulajad kordasid Ülle öeldud ridu ja refrääni lauldes. Olen korduvalt näinud, kuidas publik koos Contraga loeb ja laulab. Kui oli Contra õhtu Eesti Põllumajandusülikoolis (1999), siis esinemise vaheaegadel jõi ta õlut ja tantsis koos kuulajatega [7]. Ehk nagu kujundlikult ütleb Anneli Mihkelev: autor võtab koos lugejaga karnevalist aktiivselt osa, mask ees (Mihkelev 1999).

Mõnikord on raske eristada esinemist ja omavahelist pidu. Suure saali esinemisel rohke publikuga pole see probleem. Omavaheliseks esinemiseks võiks nimetada olukorda, kui kohal on ka mõned sõbrad ja lauldakse kordamööda. On olnud ka esinemine ainult ühele kuulajale ("Punatähe" baaris [3]) — kas see oli esinemine või omavaheline õhtu? Lisaks oli kohal kaks baaritöötajat, kaks NAKi sõpra, kes käivad ka omavahelistel olemistel, ja üks NAKi liige, kes sündmust filmis.

B. Täiesti omavahelisele laulmisele on väga iseloomulik see, et laulud sulanduvad omavahelisse suhtlemisse ning sageli ei esitata neid täies pikkuses. Laulmine on osa ühisest olemisest — kord tõuseb esiplaanile, kord vajub ära. Sõnu võib meelde tuletada, juurde luua ja vahele hüüda igaüks.

Ühtesid ja samu laule esitatakse sageli nii esinemissituatsioonis kui ka omavahel. Siin on erinevus proosast: seda lihtsalt üksteisele ei loeta. Võib-olla täidab proosa funktsiooni omavaheline vestlus, kus säravad vested ja pajatused vahelduvad dramaatilise dialoogi ja sündmustikuga. (Veiko Märka: "See sall läheb Kirjandusmuuseumisse, sest sellega kägistan ma Ruitlase ära! Kirjandus on vägivaldne asi!" [4]).

Grupi osavõtt laulmisest on erinev. Ka omavahelisel istumisel tekib esinemine, kui keegi esitab laule, mida teised ei oska. Mõnikord ühed laulavad, teised lobisevad või laulavad samal ajal koguni teist laulu. Sageli tellivad grupiliikmed üksteiselt lugusid: nõutakse kõvasti seda või teist või lihtsalt head laulu. Kui on aga tuttav laul, mis kõigile hästi meeldib, lauldakse kõvasti kaasa. Tegelik lauluoskus on siinjuures ebaoluline — ei takista see, kui on ununenud nii sõnad kui ka viis.

C. Muud situatsioonid on väga erinevad, sest laulutaju võib peale tulla igal ajal. Kui lauldakse omavahel, aga võõrama rahva seas, siis on see ühtaegu nii väike esinemine kui lõbu oma jaoks. Niisugune olukord oli näiteks Kaika suveülikoolis, kui ettekanne vaheajal kiputi õues laulu jorutama: ühed tulid seda lähemalt uudistama, teised ei pannud tähelegi või kuulasid poole kõrvaga, kuna läheduses ka Pulga Jaan jutustas omi lugusid [2].

Erinevates situatsioonides astub üles küll kõige sagedamini Contra, kes liigub palju ringi. Te võite teda kohata maanteel hääletamas, seljakott oma luuleraamatutest pungil (võtke siis peale!). Contra on valmis laulma koos igaühega ja igaühele, temast saavad aru isegi Narva venelased. Indrek Rüütli ütles kord talle: sa ei peaks niipalju esinema igasugusele lumpenile! Contra on selles mõttes rahvalaulik, et ei põlga ära ühtki seltskonda ning mõjub inimestele vabastavalt. Paljusid haritud inimesi takistab laulmast tunne, et nad ei tee seda küllalt hästi; Contra kõrval seevastu tunneb igaüks end piisavalt hea lauljana, temaga koos võivad rõõmsalt üürata nii keiser kui kerjus, president kui pätt.

2.7. Laulude levimine

Laulude loomisel lähtutakse uuritavas grupis tavaliselt korduvast kuulmis- (ja nägemis)muljest, uuemate laulude puhul on see kuulumismulje saadud sageli massimeediast. Viiside levik ja edasiandmine on eranditult kuuldeline, sest ühelgi uuritavatest kirjanikest pole muusikalist haridust, nad ei tunne noodikirja ega kasuta seda kunagi viiside õppimisel või laulmisel.

Tekstid levivad nii kirjalikult kui suuliselt. Rohkem muudetud tekstid ilmuvad ajakirjanduses või luulekogudes. Esinemisel loetakse ja lauldakse sageli paberilt või raamatust, eelistades oma

originaalloomingut või põhjalikumalt muudetud tekste. Siiski ei ole muutused sellega täiesti välistatud: ühe kuulajaga esinemisel (mis, nagu eespool öeldud, meenutas kohati omavahelist õhtut) lauldi O. Ruitlase "aga ükskord" lõpust alguse poole [3]. Kuid sageli loetakse ja lauldakse ka peast, eriti kui tegemist on armsa, ka omavahel palju lauldud tekstiga, mis on hästi peas.

Omavahel olles lauldakse tavaliselt peast hästitutud laule või suupärasemat omaloomingut. Kui midagi meelest ära läheb, jääb laul pooleli või luuletatakse ise juurde. Sageli võetaksegi ette ainult katkend või refrään.

Publiku ja sõprade hulgas on kõige rohkem tuntud Contra looming, talle loetakse ja lauldakse sageli kaasa [2, 7]. Üksikuid laule on esitatud omavahel ka siis, kui autorit kohal pole (Contra "Yesterday", Rahmani "Mississippi" jm).

3. OMA GRUPI LAULUD

3.1. Kirjandus ja rahvaluule

Eespool kirjeldatud nähtusi peaks analüüsima ilma, et hoitaks vägisi lahus folkloori ja autoriloomingut — see on ühe grupi traditsioon. Suure osa sellest moodustavad mitmesugust päritolu artefaktide töötused, äratuntav lähtumine juba olemasolevast traditsioonist, milleks on tavaliselt kas folkloor, kirjandus või (levi)muusika. Sellele liidetakse üldtuntud fakte igapäevaelust: poliitikast, reklaamist, meediast, iseendist jm. Ma arvan, et niisugune kirjanduse ja rahvaluule piiril tegutsemine tuleb kasuks mõlemale kunstiliigile. Kirjanduse toob ta rahvale lähemale, folkloorile lisab tänapäevast elavat hõngu, hoiab rahvalaulu muutumast ainult muuseumiobjektiks.

Elavat rahvaluulet iseloomustab see, et vähemalt mingil määral võib esitaja olla selle loomises osaline. Folklooris on tavaliselt olemas laululiigid, millega inimene on võrdne, see tähendab, et ta suudab ja soovib selles laadis luua — kasvõi ema leelutusi oma lapsele. Kultuur ei sünni tühjale kohale, vaid lähtub traditsioonist. Kirjandust ja rahvaluulet iseloomustab erinev suhe traditsioonisse. Tänapäeva (modernistlik) kirjandus püüab traditsioonist erineda,

s.t oluliseks peetakse autori isikupära, individuaalset stiili. Heaks kirjanikuks peetakse seda, kes loob mingi originaalse teose, teise teose jäljendust nimetatakse plagiaadiks või ümbertöötluks, mitte iseseisvaks täisväärtuslikuks kunstiteoseks. Eriti heaks peetakse seda kirjanikku, kes loob ka uue stiili ja keele.

Rahvaluules on oluline olemasoleva traditsiooni jätkamine, hea jäljendamine. Samal ajal hinnatakse ka isikupära ja originaalsust, kõrvalekalde suurus traditsioonist oleneb kohaliku kultuuri omapärast ja loojast. Uued teosed luuakse tavaliselt juba olemasolevas stiilis. Uue stiili toomist rahvaluulesse peetakse rahvaluule muut(u)miseks või koguni hävi(ta)miseks — sageli just väljastpoolt vaataja jaoks. Stiliseerimine, loomine olemasoleva(te)s stiili(de)s iseloomustab ka postmodernismi.

Kui nüüd vaatame Tartu noorte laululoomingut nende näitajate alusel, siis nende lauludel on nii kirjanduse kui rahvaluule tunnuseid. Kirjanduse seisukohalt on tegevus originaalne ja uuenduslik, sest nad on toonud lorilaulude tekstid kirjandusse. See tähendab, et nad trükivad tekste oma luuleraamatutes ja esitavad kirjandusüritustel, neid pakutakse välja kui kirjandust. Rahvaluulele lähendab laule see, et

- lähtutakse korduvast kuulmismuljest (kuigi kuulmismulje on saadud tavaliselt massimeediast);

- laule esitatakse mälu põhjal (vähem ümber tehtud laulude tekste), osalt kirjutatud teksti põhjal (rohkem ümber tehtud või harvemini esitatud laulude tekste);

- viisid levivad eranditult kuuldeliselt;

- kasutatakse rahvalikku loomisviisi — tuntud laulude ümber tegemist;

- lauludest tekib taasesitamisel erinevaid variante, sageli improviseeritakse;

- looming on sageli kollektiivne (diakrooniline või sünkrooniline);

- lauldakse erinevates olukordades omavahel ja rahva seas ka väljaspool esinemissituatsiooni;

- mõned oma grupi liikmete loodud laulud levivad antud grupi piires, kuid on kohati ka laiemalt tuntud, esinemistel lauldakse neile kaasa;

- tuntumaid lugusid laulavad teised ka siis, kui autorit kohal pole;
- tavaliselt esitab iga autor oma loodud (ümber tehtud) laule ise, sealjuures on sünkreetiliselt seotud tekst, viis, looja isiksus ja kordumatu esitusmaneer;
- loojatel pole professionaalset kirjanduslikku ega muusikalist haridust;
- loojad liiguvad igasugu inimeste seas, suhtlevad palju vahetult oma lugejate/kuulajatega, esinevad tihti avalikel üritustel;
- materjalina kasutatakse ühisteadvuses olevaid laule, mõis- teid, sümboleid jm, sealhulgas ka rahvalaule;
- kasutatakse igapäevast keelt ja kujundeid, põlgamata roppu- si;
- laulus tehtud muutuste kood on saada nalja mitmest konteks- tist pärinevate erinevate elementide kõrvutamise abil.

3.2. Rahvaluule on ühine oma kogemus

Rein Taagepera rääkis etnofuturismi konverentsil rahva võimalik- kust kosmo- või etnotulevikust (Taagepera 1999: 7). Etnotuleviku loomiseks tuleb püüda oma keel ja kultuur viia tulevikku ja on loomulik, et see ei saa aegade möödudes püsida täiesti muutu- matuna. Suhtumise poolest rahvalauludesse jagab John Blacking inimesed kaheks: puristid ja kohanejad. Puristid soovivad, et folkloor püsiks muutumatuna, kohanejad arvavad, et rahvalaul võiks ajaga kaasas käia (Blacking 1977).

Kui sotsiaalsed tingimused muutuvad, siis ei ole võimalikki hoida täiesti muutumatuna folkloori tema primaarses funktsioo- nis — mida ja kuidas inimesed omavahel laulavad. Folkloori eelduseks on, et ta vastab oma kasutajate vaimulaadile ja sot- siaalsetele oludele. Kui olud tugevasti muutuvad, siis muutub ka folkloor — või konserveerub ja liigub sekundaarsesse kasutusse. Nii et kui puristid soovivad midagi muutumatuna alal hoida, siis tuleks ka takistada rahvast ja nende elulaadi muutumast ja arene- mast või hoida ehedat folkloori selle sekundaarses funktsioonis.

Vaadeldes NAKi laule ka rahvusliku identsuse seisukohalt, võiks öelda, et rahvuslikkust ei kuulutata — see kõlaks praegu

juba õõnsalt. Rahvuslikkus, eestlaseks olemine on enesestmõistetav ning see avaldub loomingu kaudu. Näiteks selles, millest lauldakse ja kuidas kasutatakse keele võimalusi: kirjutatakse argikeeles, murdes või leitakse kõlaline sarnasus, mis annab mõttele uue suuna. On öeldud, et Contra luule on keele pidu.

NAKi eestlaseks olemise viis ilmneb ka materjali valikus ja töötluses, mis on iseloomulik siinsele kultuuriruumile. Üksikuid laule, mis on grupi maitsega kooskõlas, lauldakse muutusteta (grupiliikmete arvamus ei tarvitse siin alati kokku langeda), s.t nad võetakse omaks. Laulude kohandamise üheks peamiseks suunajaks on vajadus muuta need "oma" lauludeks. Teistsugusest (kaugemast, vanemast vm) kultuuriruumist pärit laulud töödeldakse ümber vastavalt oma kontekstile ja tundetoonile, muutusi ja lisandusi tehakse vastavalt oma vaatenurgale. Laulude ümbertegemine on seega võõraste kultuurinähtuste muutmine omaks.

Laulude muutmise koodi sõnastaksin nii: võõraste laulude muutmise omaks, mille tarvis leitakse mõlema poole (kultuuri)kontekstis kesksed elemendid ning ühendatakse vastavalt oma vaatepunktile, nii et tulemus on naljakas. Nalja kaudu öeldakse ka tõsiseid asju. Muutmisel kasutatavad sõnad või tsitaadid pärinevad enamasti tavateadmiste hulgast, kõige tuntumate maiste asjade seast: telekast, propagandast, kooliprogrammist jm, kusjuures võrdselt heaks materjaliks on nii pühad kui ka argised mõisted.

Abstraktne, üldine või kõrge asendatakse konkreetse, reaalse ja madalaga, millel on sageli lähem ja selgem tähendusväli kui abstraktsioonil. Näiteks on väga iseloomulik muutus "Eestlane olen ja eestlaseks jään" asemel laulda naljatades "Ruitlane olen ja Ruitlaseks jään" — eestlaseks olemist pole vaja eraldi rõhutada, sest kes jääb iseendaks, see jääb ka eestlaseks.

Muudetud laulud on naljakamad kui originaalid. Nali tekib enamasti vastuolust originaali ja töötluse vahel, kusjuures vastandus on sünkreetiline — see toimub nii sisu, vormi kui esituse ja konteksti tasandil. Originaali elementidele lisanduvad kohaliku kultuuri elemendid, muudetud laulus on korruga tajutavad mõlemad kultuurid — andja ja võtja — oma naljakas vastuolus.

Muusikas ilmneb sageli kogu kultuuri orientatsioon, sest muusika on inimliigi universaalsemaid ja kesksemaid nähtusi.

Eesti on olnud sajandite jooksul mitme võõra kultuuri mõjusfääris ning siin on näha erinevaid reaktsioonitüüpe: mitmete kultuurinähtuste taandumist ja vaesumist, soome-ugri eksootika otsimist ja rõhutamist, Eesti eri piirkondade rahvakultuuri segunemist (konsolideerumist) ja mitut liiki sünteese euroopaliku kultuuriga. Tartu noorte kirjanike laule iseloomustab eelkõige oma ja võõra kultuuri elementide naljakas kõrvutamine. Samasugust eri kultuuride kõrvutamist võib näha ka nende kirjutatud teostes: Contra *Tarczani* ja *Kalevipoja* ühendamine poemis "Tarczani poeg" (Contra 1998b), Veiko Märka proosatsükkel "Jumal, Lenin ja Emajõgi" (Märka 1998). Nali ja naer on kui vabastav lahendus, mis tekib kahe ühendamatu ühitamisel, keemiast tuntud neutralisatsioonireaktsioon. Ühest küljest tuleb säilitada muistset autentset rahvaluulet, kuid teisest küljest, et rahvaluule (ja selle mõjusfääris arenev rahvuslik ilukirjandus, kunstmuusika jm kultuur) tõepoolest püsiks elujõulisena ja õigustaks oma nimetust, peaks tekkima ka ajakohaseid teoseid, näiteks koos lauldavaid laule. Hea on, kui sealjuures kasutatakse ka oma vanemat tuumikfolkloori. Folkloor on võimalik mingi ühise oma kogemusena ja kui see esineb lauluna, tuleb talle kasuks lauldav viis ja hea tekst, mis pakub nii üllatust kui äratundmisrõõmu — sellised me oleme! nii ütleksin minagi!

Kirjandus

- A n t t o n e n , Pertti 1993. Folklore, Modernity and Postmodernism: A Theoretical Overview. — *Nordic Frontiers: Recent Issues in the Study of Modern Traditional Culture in the Nordic Countries*. Ed. by Pertti J. Anttonen and Reimund Kvideland. Turku: Nordic Institute of Folklore, pp. 17–34
- A r u j ä r v , Evi 1993. Ideoloogia, rituaal, muusika. — *Teater. Muusika. Kino*, nr 2, lk 38–43
- B a h t i n , Mihhail 1987. Francois Rabelais' looming ja keskaja ning renessansi rahvakultuur. — M. Bahtin. *Valitud töid*. Tallinn, lk 185–205
- B e n A m o s , Dan. Definition der Folklore im Kontext. — *Jahrbuch für Volksliedforschung*, 26. Jg. Berlin, S. 15–30

- Beitl, Klaus 1985. Gegenwartsvolkskunde: Arbeitsfeld und Methoden. — *Probleme der Gegenwartsvolkskunde. Referate der Österreichischen Volkskundetagung 1983 in Mattersburg (Burgenland)*. (Buchreihe der Österreichischen Zeitschrift für Volkskunde. Neue serie band 6.) Wien, S. 45–71
- Blacking, John 1977. Some Problems of Theory and Method in the Study of Musical Change. — *Yearbook of the IFMC*, Vol. 9.
- Claus, Peter J., Frank J. Korom 1991. *Folkloristics and Indian Folklore*. Regional Resources Centre for Folk Performing Arts, Mahatma Gandhi Memorial College, India.
- Contra. 1996. *Üüratu üürlane (laururaamat)*. S.l.: Mina Ise
- Contra. 1998a. *Ei ole mina su raadio*. Urvaste: Mina Ise
- Contra. 1998b. *Tarzan*. S.l.: Mina Ise
- Contra. 1999. *Naine on mees*. Urvaste: Mina Ise
- Contra. 2000. *Contra on öhk*. (CD.)
- Contra. 2001. *Eurolaul*. — *Mäetagused 15: Hüperajakiri*. Vt <http://haldjas.folklore.eetagused>
- Dundes, Alan 1980. *Who Are The Folk? — Interpreting Folklore*. Bloomington—London: Indiana University Press
- EE 1936 = *Eesti Entsüklopeedia* VI. Tartu
- EKA 1966 = *Eesti kirjanduse ajalugu*. II köide: *XIX sajandi teine pool*. Toim. E. Nirk. Tallinn
- FS 1996 = *Folk Song and Folk Music as the Carrier of Identity and the Object of Cultural Exchange: Abstracts*. Tallinn
- Hiiemäe, Mall 1978. *Kodavere pajatused*. Tallinn
- Honko, Lauri 1998. *Folklooriprotsess*. — *Mäetagused 6: Hüperajakiri*. Tartu, lk 56–84. Vt <http://haldjas.folklore.ee/tagused>. (Vaike Sarve tõlge L. Honko artiklist "Folkloreprosessi". — *Sananjalka*, 32, 1990, s. 93–119.)
- Jago, Tiiu 1999. *Rahvaluule mõiste kujunemine Eestis*. — *Mäetagused 9: Hüperajakiri*. Vt <http://haldjas.folklore.ee/tagused>
- Klusen, Ernst 1986. *The Group Song as Object*. — *German Volkskunde*. Bloomington, Ind.
- Kreutzwald, Friedrich Reinhold 1961. *Kalevipoeg: Eesti rahva eepos*. Kogunud ja ümber töötnud Fr. R. Kreutzwald. Tallinn
- Kvideland, Reimund 1989. *Folk Ballads and Folk Song*. — *Nordic Folklore*. Bloomington, Ind.
- Laururaamat 1998 = *Laururaamat*. Koost. Udo Uiho. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus
- Levin, Isidor 1997. *Extracts from a conversation with Isidor Levin*. — *Copenhagen Folklore Notes*, 1–2, pp. 2–4

- Merriam, Allan P. 1964. *The Anthropology of Music*. Northwestern University Press
- Mihkelev, Anneli 1999. Lugejate Contra. — Muutuste mehhanism: Teesid. Kirjandusmuuseumi VIII Nüpli kevadkool. [Paljundus]
- Märka, Veiko 1998. Jumal, Lenin ja Emajõgi. — NAK. Hea raamat. Tartu Noorte Autorite Koondis, lk 31–38
- Nettl, Bruno 1983. *The Study of Ethnomusicology: Twenty-nine Issues and Concepts*. Urbana: University of Illinois Press
- NIF 1989 = *NIF Newsletters*, 2–3, p. 8
- Rahman, Jan 1997. *Vasõst va'uk*. Tartu: EKS
- Ruitlane, Olavi 1998. *Inemise sisu*. Tartu: EK\$-i Kaasaegse Kirjanduse Keskus
- Särg, Taive 1999. Contra: meedia, kirjanduse ja folkloori vahel. — *Vikerkaar*, nr 5–6, lk 153–162
- Särg, Taive 2000. Naer on puhas. Erinevate elementide naljakas segunemine uuemates lauludes. — *Võro kiränduse luumine*. Võro Instituut, lk 217–235
- Taagepera, Rein 1999. Põlisrahva iseendaksjäämisest tänapäeval ja tulevikus. — *Fenno-Ugria infoleht*, nr 2, lk 7–9
- Trobadors 1985 = *Die Trobadors: Leben und Lieder*. (Sammlung Dieterich. Band 104.) Leipzig: Dieterichsche Verlagsbuchhandlung

Helisalvestused, videod jm allikmaterjal

Helisalvestused tegi ja filmimise juures viibis T. Särg, filmisid Einar Sinijärvi ja Indrek Särg.

1. Helisalvestus Aino Reimolt ERA 1998. a ekspeditsioonil.
2. Helisalvestus Kaika suveülikoolis 1998.
3. Video esinemiselt "Punatähe" baaris 1999.
4. Helisalvestus Evar Saare sauna sisseõnnistamiselt 1999.
5. I. ja T. Särje üleskirjutus seminarilt "Lätete pääl" Järvekülas 1998.
6. Video Jan Rahmani laulmisest Tartu Fenno-Ugria toas 1998.
7. Video Contra esinemisest Eesti Põllumajandusülikooli klubis 1999.
8. Helisalvestus Saranskis ülikooli ühiselamus soome luterlaste toas 1999.
9. T. Särje vestlusest Jan Rahmaniga videosalvestusel (vt nr 6).
10. Teksti dikteeris Jan Rahman seminaril "Lätete pääl" Kärgulas 1999.

11. Video Kauksi Ülle laulmisest Tartu Fenno-Ugria toas 1998.
12. Video Francois Serpent'i ja Kauksi Ülle õhtust "Legend"-galeriis 1998.
13. Video Kauksi Ülle sünnipäevalt 1998.
14. T. Särje vestlusest Contraga 5. juulil 1999.
15. T. Särje vestlusest NAKi esimehe Urmas Vadiga 8. juulil 1999.

TAIVE SÄRG (sünd. 1962), lõpetas 1991. a Tartu ülikooli folkloristika erialal, õppides eriprogrammi järgi rahvamuusikat. Kaitses 1998. a magistrikraadi eesti ja võrdleva rahvaluule alal. Praegu töötab Eesti Kirjandusmuuseumi etnomusikoloogia osakonnas teadurina ja on Tartu ülikooli folkloristika õppetooli doktorant.

LUGEMISKIRJAOSKUS

Olev Must, Aasa Must, Vilve Raudik

1. KIRJAOSKUS KUI METAFOOR

Kirjaoskusena on harilikult mõistetud kõige lihtsamat lugemise ja kirjutamise oskust, mille vastandiks on oskamatus käia ümber pliiatsi, paberi ja kirjutatud sõnumiga. Selles mõttes on tänapäeval tõepoolest saavutatud üleüldine kirjaoskus, mitte küll kõikides riikides, aga enamikus kindlasti. Arenenud lääneriikides oskasid peaaegu kõik täiskasvanud lugeda ja kirjutada juba 20. sajandi alguses (Venezky 1996), ning sedasama võib öelda ka Eesti kohta (tabel 1).

Rahvaloendus	Ei loe ega kirjuta	Loeb, aga ei kirjuta	Loeb ja kirjutab
1881*	5,7	51,6	42,7
1922*	3,2	6,2	90,6
1922†	5,9	5,8	88,3
1934†	4,1	2,3	93,6

* Võrreldavad territooriumid, 14-aastane ja vanem rahvastik.

† Võrreldavad territooriumid (Eesti Vabariik), 15-aastane ja vanem rahvastik.

Tabel 1. Kirjaoskus Eestis rahvaloenduse andmeil (1881, 1922, 1934), %.

Möödunud sajandi algusega võrreldes on kirjaoskuse mõiste saanud tänapäeval uue tähenduse ja andnud hoogu mitmetele

Töö on valminud Eesti Teadusfondi granti 2387 toel. Autorid tänavad koolilapsi ja õpetajaid, kelle kaasabil on andmed kogutud.

rahvusvahelistele uurimisprojektidele, sest selgub, et lihtsalt oskus lugeda ei taga veel elementaarset toimetulekut ühiskonnas. Mitmesuguste kirjalike tekstide rohkus ning nendega arvestamise ja nende kasutamise vajadus paneb proovile ka tavapärase haridussüsteemi, mille efektiivsus on üha enam hakatud seostama inimeste tegevuse, saavutuste ning toimetulekuga pärast kooli. On ootamatu, et erinevate uuringute andmeil oli 20. sajandi lõpul suur osa arenenud lääneriikide täiskasvanud elanikkonnast kirjaoskamatu selles mõttes, et ei saanud loetust aru ega osanud loetut rakendada ning teha sellest elementaarsemaidki järeldusi. Sageli ei mõista ka täiskasvanud inimesed ise, kuidas see nii saab olla (Murray, Kirsch, Jenkins 1998). Võib arvata, et on valdkondi, milles kirjaoskamatus (s.o suutmatus adekvaatselt mõista sõnumit) kasvab ning et kohati lausa eeldataksegi mittemõistmist. Tänapäevane reklaam ning avaliku arvamuse kujundamine ja töötlus koostab tekste ning audiovisuaalseid mõjutusi väga rafineeritult ning mitmetasandiliselt, sageli arvestusega, et tavakasutaja esitatu sihipärasest mõttest aru saama ei peagi. Märksõnaga "kirjaoskus" tähistakse suurt valdkonda moodsas maailmas toimetulekuks vajalikke intellektuaalseid põhioskusi, millest kõige enam on uurimist ning käsitlust leidnud "lugemise kirjaoskus" (*reading literacy*). Lugemise kirjaoskus ehk "lugemiskirjaoskus" on mõlemad väga kohmakad, kuigi sisult täpsed väljendid. Parema arusaamise huvides räägime siin tekstis lihtsalt "lugemisoskusest", aga ei pea selle all silmas mitte ainult tähtede tundmist, sõna või lause kokkulumemist, vaid eelkõige loetu mõistmist ning rakendamist.

Niisiis mõistame lugemisoskuse all inimese oskust kasutada mitmesuguseid kirjalikke tekste oma eesmärkide saavutamiseks, teadmiste arendamiseks ja täisväärtuslikuks osalemiseks ühiskonnas. Kirjalike tekstide all ei mõelda mitte ainult terviklikke proosapalu, vaid ka igasuguseid silte, tabeleid, plakateid jms, mille üheks osaks on sõna, lause, lausete kogum. Siia valdkonda kuuluvad kindlasti ka pildid koos selgitustega, kaardid, diagrammid, skeemid, joonised, viidad, reklaamlauseid, kuulutused jms. Lugemisoskuse üks nooremaid vendi on visuaalne kirjaoskus — oskus mõista ja kasutada sümboleid, pilte, kujundeid, ent see pole käesoleva kirjutise teema.

Elektrooniliste kanalite kasutuselevõtt on toonud kaasa muutusi tekstide ja visuaalsete kujundite struktuuris ja formaadis, mis nõuavad kasutajailt olulist ettevalmistust selleks, et jääda ikkagi kasutajaks ja mitte manipuleeritavaks. Kirjaoskuse tasemest sõltub inimese toimetulek nii koolis kui pärast kooli lõpetamist, tema võime pidevalt õppida ja kohaneda muutuvate tingimustega.

Arenenud maades pole enam noori, kes 15. eluaastaks poleks kirjaoskajad läinud sajandi alguse kriteeriumide kohaselt, kuid samas on selge, et selleks vanuseks pole omandatud piisavalt selliseid oskusi, mis võimaldaksid elus iseseisvalt hakkama saada. Kirjaoskuse saavutamine pole seotud mingi kindla perioodiga lapsepõlvest — ei kooliea alguse ega lõpuga. Kirjaoskus on teadmiste, oskuste ja strateegiate võrk, mida inimesed ehitavad üles kogu elu, eri kontekstides, erinevate kaaslastega suheldes, mitmesuguseid probleeme lahendades.

Pisa ei tähenda vist paljudele midagi enam kui viltust torni kaugel Itaalia maal. Peale selle tähistab see tähekombinatsioon ka tänapäeva suurimat rahvusvahelist haridusuuringute projekti *Programme for International Student Assessment (PISA 2000)*, milles osaleb enam kui 30 riiki, põhiliselt OECD liikmesriigid, kuid on ka teisi maid. Eesti kahjuks selles programmis ei osale. Projektis hinnatakse kooliõpilaste teadmisi ja oskusi, ent tavapärasest erinevalt on siin kaks põhimõtetlikku rõhuasetust:

Esiteks. Tähelepanu keskmes ei ole mitte need oskused ja teadmised, mida koolis mingi õppekava alusel on õpetatud, vaid need, mida uurimisprogramm peab oluliseks inimese toimetulekul ja kohanemisel pidevalt muutuvast maailmast.

Teiseks. Määratletud on kolm strateegilist teadmiste ja oskuste valdkonda, mida kõiki ühendab kirjaoskuse (*literacy*) mõiste: lugemine (*reading literacy*), matemaatika (*mathematical literacy*) ja teadus (*scientific literacy*). Meie piirdume siinkohal vaid esimesega neist — lugemisoskusega.

PISA-projekt määratleb lugemisoskust

a) kui kirjallike tekstide mõistmist, kasutamist ning üldistamist selleks, et inimene saavutaks oma eesmärged, arendaks oma teadmisi ja oskusi, osaleks teadlikult ühiskonnas;

b) kui hierarhiliste oskuste süsteemi alates mingi lihtsa teate lugemisest ja lõpetades suutlikkusega anda tervikhinnang ka keeruka teksti headusele.

Rahvusvaheline huvi ja toetus sellele projektile näitavad, et senine hariduse ja kirjaoskuse mõistmine ning uurimine on põhjalikult muutumas ning kirjaoskusest on saamas uus haridusparadigma. Uudsus on ka selles, et haridusnäitajate ja -saavutuste hindamisel ei piirdu ta riigipiiridega, vaid ollakse suutelised keerukateks, paljusid keeli ning õppekavu ületavaks rahvusvaheliseks võrdluseks reaalsete ja võrreldavate soorituste alusel.

Olulisima panuse kirjaoskuse paradigma tekkimisse on andnud 1980. aastate keskel Irwin Kirsch ja Peter Mosenthal, kes võtsid kasutusele lugemiskirjaoskuse mõiste (*reading literacy*). Siis viidi läbi ka esimene uurimus, mis püüdis selgitada, kui edukalt ja hästi Ameerika noored **täiskasvanud** koolijärgselt mitmesuguseid kirjalikke sõnumeid/tekste mõistavad ja kasutada oskavad (Murray, Kirsch, Jenkins 1998). Esimesi uuringuid finantseeris USA haridusministeerium, seejärel lülitus toetajateringi tööministeerium ja veelgi hiljem rahvusvahelise toetajana OECD. Äärmiselt oluline on rõhutada, et tegemist ei olnud uuringuga, mis käsitles tavapäraselt haridussaavutusi õppeasutuses, vaid projektiga, mis püüdis mõõta, kui võrd inimesed eluks vajalikke oskusi pärast kooli tegelikult valdavad. Küllap sellest tulenes ka haridusväliste institutsioonide huvi ja toetus projektile.

Küllap just Kirschi ja Mosenthali lugemiskirjaoskuse mõiste pragmaatilise rõhuasetuse ja ühiskonnas saavutatud kandepinna mõjul otsustas rahvusvaheline haridusalaseid mõõtmisi korraldav organisatsioon *International Association for the Evaluation of Educational Achievement* (IEA) 1980. aastate teisel poolel samuti korraldada lugemisoskuse uuringu (Plomp 1992). Projekti juht Warwick B. Elley pidas üritust väljakutseks lahendada küsimus, miks ikka veel tervelt viiendikule maailma rahvastikust kirjasõna midagi ei ütle (Elley 1992). IEA kavandatav uuring polnud siiski päris uus — selle eelkäijaks oli peaaegu 20 aastat varem toimunud uuring, kus, tõsi küll, kasutati teistsugust nimetust: "**loetu mõistmine**" (*reading comprehension*) (Thorndike 1973). Nüüd asendati see nimetus uuega — lugemiskirjaoskus. Uus oli ka põhimõiste sisuline määratlus — lugemisoskuseks nimetati inime-

se võimet mõista ja **kasutada** neid kirjaliku keele väljendusvorme, mis on inimesele vajalikud edukaks toimimiseks ühiskonnas. Konkreetselt eristati kolme tüüpi kirjalikke materjale: **jutustav proosa** — s.o pikem seostatud tekst, mille põhieesmärk on kirjeldada sündmusi, mõtestada neid ning mõjuda emotsioonidele; **eksponeeriv proosa** — tekstid, mille eesmärgiks on anda mingit faktiteavet, seletada seaduspärasusi, ning **dokumendid** jooniste, tabelite, kaartide jm kujul, mittepidevtekstina esitatud informatsioon (Elley 1992). Vastavalt eri tekstitüüpidele eristati ka kolme lugemisoskuse tüüpi.

Uue võtmemõiste kasutuselevõttu võib vaadelda ka kui üht olulist sammu uue kirjaoskuse paradigma arenguloos. Ka haridusuurijad hakkasid nüüd sõnaga "kirjaoskus" osutama sellele, et oluline pole lihtsalt koolitus ja haridusprotsess, koolihinded, testitulemused jms, vaid eluks vajalike alusoskuste valdamine. 1990. aastate algul piirdus IEA eluks vajalike alusoskuste käsitlemisel kirjalike tekstide mõistmise ja kasutamisega. Samal kümnendil ja sellesama organisatsiooni käivitatud ülemaailmses võrdlusuuringus matemaatika- ning füüsikaalaste teadmiste ja oskuste selgitamiseks kirjaoskuse mõistet veel ei tarvitanud (*The Third International Mathematics and Science Study*, TIMSS 2000).

Kuid vähem kui kümmekond aastat hiljem, osalt nendesamade inimeste poolt, kes 1990. aastate algul IEA egiidi all viisid läbi lugemisoskuse ja matemaatika-füüsikaoskuse uuringu, alustati mainitud PISA-projekti, mida võib nimetada ka suureks kirjaoskusuuringuks. Kirjaoskuse mõiste selles projektis ulatub kaugele väljapoole lugemisoskust, hõlmates nii matemaatilist kui (loodus)teaduslikku mõtlemist tervikuna. See osutabki selgelt uue haridusparadigma sünnile.

2. EESTI KOOLILASTE LUGEMISOSKUS 1994. AASTAL

1994. aastal koguti ka Eestis IEA meetodikat kasutades vastavad andmed (Must 1998). Esindusliku üleriigilise valimiga (tabel 2) tehti kindlaks 3. ja 8. klassi õpilaste lugemisoskus. Tänu sellele uurimusele on ka Eestis oma andmestik arutlemaks kirjaoskuse teemadel tänapäevases mõttes.

	3. klass		8. klass	
	Eestis tervikuna	Valim	Eestis tervikuna	Valim
Õpilaste arv	12 667	1409	11 717	1492
Keskmine vanus (aastates)	-	9,7	-	14,2
Sugu				
Poisid	-	50,8%	-	44,7%
Tüdrukud	-	49,2%	-	55,3%
Õpilase elukoht				
Maa-asula	54%	54%	50%	51%
Maakonna keskus	25%	25%	29%	25%
Tallinn	21%	21%	21%	24%

T a b e l 2. 1994. aasta lugemusuurimuse valim (eesti õppekeelega koolid).

IEA uurimisprojekt nägi ette kahe õpilasgrupi, 9-aastaste ja 14-aastaste võrdluse. Meie tingimustes vastasid sellele 3. ja 8. klassi õpilased. Eesti õpilaste testimisel (1994) saadud tulemused kõrvutatuna teistes riikides saadud tulemustega (1990–1991) on toodud tabelis 3. Uuring näitas, et Eesti koolilapsed olid võrrelduna teiste riikide õpilastega keskmistel positsioonidel ning Eesti edestas oma laste lugemisoskuse tasemelt nii mõndagi kõrgelt arenenud Euroopa riiki. Lisaks tabelis esitatud standardiseeritud keskmistele on oluline lisada, et testülesanded olid Eesti lastele kerged: enamik suutis need suurema vaevata lahendada. Noorema vanusrühma testis oli 66 ülesannet, Eesti laste keskmine oli 42 (64% maksimumväärtusest). Vanemas rühmas vastavalt 89 ja 63 (71%).

Ilmnes, et kõige paremini said Eesti lapsed hakkama dokumendilaadsete tekstide mõistmisega. Keskmised moodustasid skaala maksimaalsest võimalikust pallist vastavalt 69% 3. klassis ja 75% 8. klassis. Võib öelda, et seda tüüpi ülesanded olid Eesti lastele lihtsad. Eesti õpilaste suuremaks diferentseerimiseks oleksid ülesanded võinud olla märksa raskemad. (Hea test peab eristama testisooritajaid, s.t ta peab olema piisavalt raske — hea testi keskmine tulemus on maksimaalsest võimalikust umbes 50% piirimaail.)

Jut. tekstid		Eksp. tekstid		Dok. tekstid	
Soome	568	Soome	569	Soome	569
USA	553	Rootsi	542	Hongkong	554
Rootsi	536	USA	538	USA	550
Uus-Meremaa	534	Itaalia	538	Rootsi	539
Itaalia	533	Prantsusmaa	533	Prantsusmaa	527
Prantsusmaa	532	Uus-Meremaa	531	Šveits	522
Norra	525	Norra	528	I-Saksamaa	522
Singapur	521	Singapur	519	Uus-Meremaa	521
Island	518	Island	517	L-Saksamaa	520
Iirimaa	518	Iirimaa	514	Norra	519
Kreeka	514	Kreeka	511	Island	519
Belgia	510	Šveits	507	Itaalia	517
Eesti	506	Belgia	505	Eesti	517
Šveits	506	Hispaania	505	Hispaania	509
Kanada	502	Hongkong	503	Ungari	509
Sloveenia	502	Kanada	499	Belgia	506
Hispaania	497	L-Saksamaa	497	Singapur	504
Ungari	496	Ungari	493	Sloveenia	503
Hongkong	494	I-Saksamaa	493	Kanada	500
Holland	494	Eesti	489	Taani	496
Küpros	492	Sloveenia	489	Iirimaa	495
L-Saksamaa	491	Holland	480	Kreeka	488
Portugal	483	Portugal	480	Holland	481
I-Saksamaa	482	Küpros	475	Küpros	476
Taani	463	Taani	467	Portugal	471
Trinidad	455	Trinidad	458	Trinidad	440
Indoneesia	402	Indoneesia	411	Venezuela	374
Venezuela	378	Venezuela	396	Indoneesia	369

T a b e l 3A. Eestis laste kirjaoskus rahvusvahelisel taustal (1991–1994, standardiseeritud keskmised). 9-aastased.

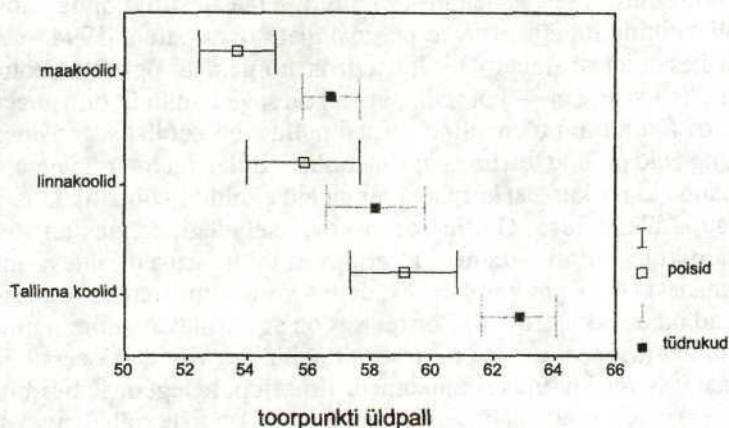
Peale suhteliselt positiivse üldhinnangu Eesti laste võimeku-
 sele mõista ja kasutada erisuguseid tekste ilmnesid ka mõned
 seesmisel erinevused: nii nooremas kui vanemas rühmas ilm-
 nes tüdrukute oluline paremus poistest ning linnakoolide õpilaste
 paremus maakoolide õpilastest. Joonisel 1 on kujutatud tollas-
 te 8. klassi õpilaste lugemisoskuse erinevused õpilaste sugu ning
 kooli asukohta arvesse võttes.

Jut. tekstid		Eksp. tekstid		Dok. tekstid	
Soome	559	Island	548	Soome	580
Rootsi	556	Prantsusmaa	546	Hongkong	557
Prantsusmaa	556	Soome	541	Uus-Meremaa	552
Island	550	Hongkong	540	Rootsi	550
Uus-Meremaa	547	USA	539	Šveits	549
USA	539	Singapur	539	Prantsusmaa	544
Šveits	534	Ungari	536	I-Saksamaa	543
Sloveenia	534	Uus-Meremaa	535	Ungari	542
Ungari	530	Rootsi	533	Sloveenia	537
Singapur	530	Šveits	525	Singapur	533
Kanada	526	Sloveenia	525	Holland	533
Kreeka	526	Itaalia	524	Taani	532
Portugal	523	Taani	524	L-Saksamaa	532
Itaalia	520	Portugal	523	USA	528
Eesti	518	I-Saksamaa	523	Portugal	523
Taani	517	L-Saksamaa	521	Kanada	522
Küpros	516	Norra	520	Eesti	519
Norra	515	Kanada	516	Iirimaa	518
L-Saksamaa	514	Kreeka	508	Norra	512
I-Saksamaa	512	Eesti	505	Island	509
Iirimaa	510	Iirimaa	505	Itaalia	501
Hongkong	509	Holland	503	Kreeka	493
Holland	506	Hispaania	495	Belgia	483
Hispaania	500	Küpros	492	Küpros	482
Belgia	484	Tai	486	Tai	478
Trinidad	482	Trinidad	485	Hispaania	475
Tai	468	Belgia	477	Trinidad	472
Filipiinid	421	Filipiinid	439	Filipiinid	430
Venezuela	407	Venezuela	433	Venezuela	412
Nigeeria	402	Nigeeria	402	Nigeeria	394
Zimbabwe	367	Zimbabwe	374	Zimbabwe	373
Botswana	340	Botswana	339	Botswana	312

T a b e l 3B. Eestis laste kirjaoskus rahvusvahelisel taustal (1991–1994, standardiseeritud keskmised). 14-aastased.

3. KAS LUGEMISOSKUS MUUTUB AJAS?

Antud uuringu käigus tekkis ka nii mõnigi uus küsimus. Mis saab edasi? Kas oskus mõista ja kasutada tekste aja jooksul paraneb

Joonis 1. Lugemisoskus: 8. klass (1994). Õpilase soo ja kooli asukoha koostoime. Keskmiste 95% usalduspiirid.

või halveneb? Kas erinevused suurenevad või vähenevad? Miida kasulikku ja informatiivset edaspidiseks annab lugemisoskuse testi tulemus? Kui stabiilne on lugemisoskus ning kas 3. klassis saavutatud tulemus prognoosib midagi edaspidiseks? Küsida võib sedagi, kas 1994. aastal ilmnenu suhteliselt hea tulemus jääb püsima, sest hilisematel aastatel on toimunud rida protsesse, mis võivad laste lugemisoskust vähendada: televisiooni, arvutimängude ja video pealetung, (ilu)kirjanduse lugemuse üldine vähenemine (Järve 1998).

1994. aastal testiti Eesti lapsi 3. ja 8. klassis. Viis aastat hiljem (1999) olid tollased 3. klassi õpilased jõudnud 8. klassi ning andnud seega unikaalse võrdlusvõimaluse: millised on nende saavutused võrrelduna oma lähteasukoortega ning eakaaslastega 1994. aastal. Kordusuuringu läbiviimine on töömahukas ning oli ka selge, et mitmel põhjusel ei ole viis aastat hiljem võimalik kätte

saada kõiki neid õpilasi, keda varem oli testitud. Seadsime eesmärgiks leida üles vähemalt üks kolmandik, s.o umbes 500 õpilast. Selle arvu saavutamiseks otsisime õpilasi pooltest 1994. aastal uurimuses osalenud koolidest. Ent ilmnnes, et õpilased, keda otsisime koolide ja klasside kaupa, ei olnud juhuslik valim esimesel korral uurimuses osalenutest. Leitud ja taas testitud õpilasarühm oli kõikide lugemisoskuse põhinäitajate osas parem 1994. aasta keskmistest (tabel 4). Ilmselt on nõrgemate õpilaste seotus kooliga väiksem — võimalik, et nad on sagedamini kooli vahetanud. Samuti on tõenäoline, et nad puuduvad koolist sagedamini ning neid polnud testimispäeval koolis. Küllap on osa nõrgemaist jäänud klassikursust kordama ning neid ei olnud võimalik klassikaupa üles leida. Oluline on osutada sellelegi, et taas testitud tüdrukute valimi parameetrid erinevad minimaalselt lähtevalimi omadest — ei ole võimalik öelda, et võrdlusuurimuses osalesid vaid paremad tüdrukud. Poiste osas on aga erinevus suurem ning ilmneb just see, et taas on testitud neid, kes viie aasta eest olid enamasti testi täitmisel edukamad. Ilmselt pole tegemist uurimisveaga, vaid seaduspärase tulemusega, sest poiste väljalangevus koolist on peaaegu kaks korda suurem kui tüdrukutel (*Haridus...* 2000) ning pole põhjust arvata, et välja on langenud võimekamad poisid.

Võrreldes 1999. aastal 8. klassis testitud 1994. aasta 8. klassi tulemustega, ilmneb selge ja statistiliselt oluline paremus kõikide võrreldavate näitajate osas. Kuid keskmiste võrdlust tuleb korrigeerida, sest nagu eespool öeldud, kordusuurimuse valim on nihestatud paremate tulemuste suunas. Tabeli 4 viimases veerus on tehtud vastavad parandused: muutusi on arvatatud z -ühikutes, summaarsest tulemuse paranemisest (z_2) on lahutatud valimi lähtepositsiooni paremus (z_1).

Olulisemad erinevused:

1. Lugemisoskuse skaalade löikes on muutused erinevad. Justavatest proosalaadsetest tekstidest arusaamise ning kasutamise osas olulisi erinevusi ei ilmnenu — korrigeeritud paranemine 0,05 z . Märkimisväärselt paremini saadi aga 1999. aastal hakka-ma dokumendilaadsete tekstidega. Tulemus on tähelepanuväärne ka selles mõttes, et dokumentide mõistmisel olid Eesti lapsed edukad juba 1994. aastal. Kuid sellest tasemest oli võimalik veelgi

	1994. a 3. kl õpilaste üldvalim	Kordus- uuringu alavalim*	Alavalimi keskmise erinevus üldvalimi keskmisest [†]	1994. a 8. kl õpilaste üldvalim	1999. a 8. kl õpilased [†]	1999. a keskmise erinevus 1994. a keskmisest [†]	
	$N = 1409$	$N = 522$		$N = 1492$	$N = 522$		
	keskm./ σ	keskm./ σ	z_1	keskm./ σ	keskm./ σ	z_2	$z_2 - z_1$
Kokku	41,8/13,1	44,2/12,3	0,18	63,4/11,6	67,8/9,5	0,38	0,20
Jut.	14,2/ 5,3	15,2/ 5,0	0,19	20,8/ 5,1	22,0/ 4,2	0,24	0,05
Eksp.	11,7/ 5,0	12,6/ 4,7	0,18	16,7/ 4,3	18,2/ 3,7	0,35	0,17
Dok.	15,8/ 4,4	16,4/ 4,1	0,14	24,8/ 4,5	27,5/ 3,6	0,60	0,46
Sugu							
M	40,6/13,3	44,2/12,9	0,27	61,5/12,3	66,5/11,2	0,41	0,14
N	43,0/12,8	44,2/11,7	0,09	64,5/10,7	67,7/10,5	0,30	0,21

* 1999. a kordusuuringus osalenud õpilaste 1994. aasta andmed. Tegemist on 1994. aasta valimi osaga.

[†] Kordusuuringu alavalim, 1999. aasta testimise andmed.

[‡] Keskmiste erinevused standardhälbe ühikutes (z).

T a b e l 4. Lugemisoskuse muutused 1994–1999. Eesti õpilased.

edasi minna. Piltlikult võiks erinevuse suurust ette kujutada nii: tasemel, kus 1994. aastal oli 50% õpilastest, oli 1999. aastal 75%. Dokumentide allskaala oli lastele lihtne. Kui 1994. aastal skaala keskmine moodustas 75% maksimaalsest pallide arvust, siis 1999. aastal oli see juba 83%. Testisoorituse paranemine võinuks olla ehk veelgi suurem, sest 10% testitutest saavutas maksimaalse palli ning polegi võimalik täpselt öelda, millisteks saavutusteks õpilased üldse võimelised oleksid olnud.

2. Soolises lõikes ilmneb, et tüdrukute testisoorituse juurdekasv on olnud suurem kui poistel — vastavalt 0,21 ja 0,14 z -ühikut. Tüdrukute testisoorituse paremus ilmneb kõigil kolmel allskaalal: jutustavad, eksponeerivad tekstid ja dokumendid.

3. Maa ja linna erinevused, mis ilmnesisid 1994. aastal (joonis 1), ei olnud ka 1999. aastal kadunud, kuid need olid mõnevõrra vähenenud. Kui kõrvutada maakoolide ja Tallinna õpilaste testisoorituse edenemist, siis ilmneb, et maakoolide õpilaste testitule-

mused on suhteliselt rohkem paranenud. Ent siiski saab rääkida vaid edenemiskiirusest, sest absoluutnäitajate tasandil on mahaäämus olemas. Kui arvestada, et linnaõpilaste hulgas oli testi maksimaaltulemuse saavutajaid rohkem kui maaõpilaste hulgas, siis tuleb järeldust maaõpilaste lugemisoskuse suuremast arengukiirusest pidada ennatlikuks.

4. Antud uuringu eripäraks on asjaolu, et kogutud andmestik võimaldab analüüsida, kas ja kuivõrd 3. klassis saavutatud lugemisoskuse tase on informatiivne järgnevate akadeemiliste saavutuste prognoosimiseks (analoogse testi sooritus ning koolihinded viis aastat hiljem). Analüüsime arenguid soo lõikes, sest nagu tabeli 5 ka kõige üldisem ülevaade näitab, on mis tahes esitatud lõigetes tüdrukute vastavad seosekordajad suuremad kui poistel.

Aasta	1999 (8. klass)	
	Testi tulemus Poisid/tüdrukud	Hinne Poisid/Tüdrukud
1994 (3. klass)	Testi tulemus	0,58/0,66
	Hinne	0,44/0,62
		0,47/0,50
		0,51/0,66

T a b e l 5. Testitulemuste ja hinnete korrelatsioonid 1994 ja 1999. (Kõik korrelatsioonid on statistiliselt olulised: $p < 0,001$.)

4.1. Kolmandas klassis mõõdetud lugemisoskuse tase ennustab küllaltki hästi oskuste taset kaheksandas klassis, kusjuures tüdrukute tulemuste prognoos on veidi parem kui poistel (korrelatsioonikordajad vastavalt 0,66 ja 0,58). Võib järeldada, et lugemisoskus on suhteliselt püsiv omadus, vähemalt perioodil 3.–8. klassini.

4.2. Lugemisoskuse seos koolihinnetega¹ on tugev nii kolmandas kui kaheksandas klassis ja jällegi on seos tüdrukutel veidi tugevam kui poistel. Kui keskenduda küsimusele, mis ennustab 8. klassi keskmist hinnet paremini, kas varasemad testisooritused,

¹Tegemist on keskmiste hinnetega. Kolmanda klassi keskmine hinne on klassipäevikust võetud lugemise, keele ning matemaatika hinde aritmeetiline keskmine. Kaheksanda klassi hinne on õpilaste endi poolt esitatud kirjanduse, eesti keele, võõrkeele ning matemaatika hinde keskmine.

varasemad koolihinded või aktuaalne testi sooritus, siis ilmnevad järgmised erinevused. Poiste hinnet ennustab kõige paremini aktuaalne lugemisoskuse tase ($r = 0,54$), seejärel varasem (3. klassi) hinne ($r = 0,51$) ning varasem testitulemus ($r = 0,47$). Tüdrukutel on esimesed kaks tegurit kohad vahetanud: parima prognoosi annab varasem hinne ($r = 0,66$), seejärel aktuaalne ($r = 0,55$) ning varasem testisooritus ($r = 0,50$). Võib arvata, et tüdrukute hindamine on ilmselt rohkem kui poistel mõjutatud õpilase väljakujunenud imagost. Ent ei ole alust väita, et tüdrukute hindamist mõjutab oskuste tase vähem kui poiste hindamist — vastava korrelatsioonikordaja absoluutväärtus on neil isegi suurem.

4.3. Kui võrrelda lugemisoskuse seost koolihinnetega, ilmnevad järgmised seaduspärasused. Tüdrukutel on kõik oskuste ja hinnete vahelised seosed tugevamad kui poistel. Nii poistel kui tüdrukutel on koolihindegaga kõige nõrgemini seotud jutustavate tekstide mõistmine. Üldtendentsina on allskaaladest kõige tugevamalt hinnetega seotud dokumentide skaala ja seda juba 3. klassis. Rakendades regressioonanalüüsi keskmise koolihinnde prognoosimiseks, ilmneb, et parim hinne ennustaja on dokumentide mõistmine, teiste argumenttunnuste lisamine mudelisse parandab tema headust minimaalselt.

4. ARUTELU

Antud uuringu kõige olulisemaks tulemuseks on leid, et ajavahe-
mikul 1994–1999 uuritud õpilaste lugemisoskus paranes. Kui palju paranemine Eesti ulatuses tervikuna aset leidis, on keeruline öelda, sest taas õnnestus testida neid, kes olid juba oma 1994. aasta tulemustelt veidi paremate oskustega õpilased. Kui üritada “maha arvata” taastestitute lähtepositsiooni edumaa, siis võib tuletada järgmise piltliku analoogia. Sellel tasemel, kus 1994. aastal oli 50% 8. klassi õpilastest, oli 1999. aastal 57%.

Tõlgenduse aspektist on oluline tähelepanu pöörata asjaolule, et tulemuste paranemises võib täheldada teatud seaduspära. Jutustavate proosatekstide mõistmise ning kasutamise osas tulemuste paranemist peaaegu ei ole. Minimaalne keskmise paranemine (4–5%) on õpikutekstilaadsete, informatsiooni edastavate (nn eksponeerivate) tekstide mõistmisel. Kõige suurem on aga

soorituse paranemine jooniste, tabelite ja graafikute mõistmise ja kasutamise osas. Tulemus, mis oleks 1994. aastal jõukohane olnud pooltele õpilastest, oli seda 1999. aastal juba kahele kolmandikule. Ei ole alust rääkida tekstide mõistmise totaalsest, vaid valikulisest paranemisest.

Millest on see ebaühtlus tingitud, miks teatud oskused on arenenud kiiremini kui teised? Kõige üldisemas plaanis võib siin põhjusi liigitada kaheks — koolialasteks ning koolivälisteks.

Ei ole teada, et aastail 1994–1999 oleks õppemetoodikas toimunud sellist suurt nihet, mis oleks andud tulemuseks just tabelite, jooniste, graafikute ja teiste mitteterviklike tekstide soosimist muude tekstide mõistmise ees. Ent kindlasti väärib kooliga seotud tegurina tähelepanu asjaolu, et juba alates 3. klassist saavad dokumentide lugemisega paremini hakkama üldjuhul need õpilased, kellel on paremad hinded. Näib, et tabelite, jooniste, skeemide jms-ga hakkamasaamine on hinde seisukohalt olulisem kui jutustava teksti mõistmine. Juba 1994. aastal olid dokumentide skaala ülesanded Eesti koolilastele lihtsamad jutustavatest või eksponeerivatest tekstidest. Selle taga võib olla midagi meie koolikorraldusele iseomast. Võimalik, et ka töövihikute süsteemi rakendamine soodustab fragmenteeritud lähenemise teket.

Seletusi tuleb otsida ka koolivälistes muutustes, mis vaadeldaval perioodil on kindlasti olnud suured. Nimetame neist kahte:

1. Infoühiskonna võimalikud mõjutused. Arvutite kasutamine, eriti *windows*-keskkonna lai levik, soodustab hakitud, fragmentaarse, skemaatilise informatsiooni kasutamist. Vaatlusalusesse perioodi jääb intensiivne reklaami pealetung — ka nendes mõjutustes ei ole kesksed pikad jutustavad ning seotud tekstid ega mõttearendused. Toimib skeem, pilt, paigutus, emotsionaalne taust, tavatu seos. Muutunud on kirjutava ajakirjanduse ilme: ajalehtede mahukamaks muutumisega mängib üha suuremat rolli kujundus, illustratsioon, tabav pealkiri, rõhutatud fraas. Infoühiskond ei toimi romaani või õpiku loogikaga, pigem on selleks mudeliks sõiduplaan või ikoonid arvutiekraanil. Ja just seda sõiduplaani/ikooni keelt on hakatud paremini valdama ja võimalik, et ka rohkem õpetama. Ka kirjanduseeliste uurimine näitab sama tendentsi: ilukirjandus on loovutanud koha teatmikele, käsiraamatutele, erialakirjandusele (Järve 1999).

2. Kirjaoskuse-paradigma pealetung on seotud eluks vajalikuse rõhutamisega. Siirdeühiskond, mis kindlasti iseloomustab Eestit perioodil 1994–1999, kandis endas enesemääratlust ning tunnetusaktiivsust. Küllap mitte ainult täiskasvanuil, vaid ka lastel tuli kiirete muutuste keerises pöörata sagedamini tähelepanu pigem kõiksugustele lühisõnumitele, plakatitele jms ning vähem pikkadele jutustustele või isegi õpikutele.

Ent kirjasõna kasutamise oskuse kasvu seletamisel ei ole kõik tõlgendusvõimalused seotud dihhotoomiaga kool-kooliväline. Sotsiaalteadustes on kasutusel mõiste Matteuse efekt (Merton 1995; Shaywitz, Holford 1995): sellel, kellel on, antakse juurde, ning kellel ei ole, sellelt võetakse seegi ära (Mt: 25, 29). Matteuse efekti on seostatud ka lugemisoskusega: laste suhteliselt väikesed algsed erinevused lugemisoskuses hakkavad lumepallina aja jooksul suurenema. See tähendab, et lugemise arengu kiirus ei ole kõikidel lastel ühesugune: need lapsed, kelle lähtetase on parem, arenevad kiiremini kui teised. Tõsi, Bennett A. Shaywitz ja Theodore R. Holford (1995), kes üritasid seda oletust andmete-ga kinnitada, olid sunnitud järeldama, et vähemalt nende uuritud algklassiõpilaste lugemisoskuse arengus seda efekti ei ilmnenu-d (küll aga ilmnis efekt õpilaste IQ skooris). Ent hüpotees on huvitav, ja see, et ta ei leidnud kinnitust ühes uuringus, ei tähenda veel seose võimatust. Näib, et käesolevas uurimuses ilmnenu-d lugemisoskuse “juurdekasv” on vähemalt osalt seletatav Matteuse efektiga.

Uuringud, mis enamikul juhtudel on toeks sotsiaalteaduslike-le, s.h pedagoogilistele üldistustele, on läbilõikelised, s.t teatud inimesi uuritakse teatud konkreetsetel ajahetkel ning nähtuse järg-nev areng ajas kipub tagaplaanile jääma. Käesolev uuring on pikilõikeline, s.t ühtesid ja samu inimesi on uuritud eri ajahetkil tuvastamaks nende muutumist. Lugemisoskuse paradigmat läh-tudes polegi selliseid pikilõikelisi uuringuid teadaolevalt varem tehtud. Käesolev analüüs näitas, et lugemisoskus on suhteliselt stabiilne omadus. Kolmandas klassis saavutatud lugemistase on väga hea indikaator järgnevaiks akadeemiliseks arengu-ks. Korre-latsioonikordaja tasemel $r = 0,6$ on analoogsete õpilaste akadee-milist edukust ennustavate näitajate hulgas väga hea tulemus.

Tõsi on ka see, et koolihinded on eri aegadel omavahel samuti tugevalt seotud. Tugev on seos ka testi skooride ning hinnete vahel. Rõhutame, et testi tulemus ning koolihinne on saadud omavahel täiesti sõltumatutest allikatest. Kindlasti õpilase saavutustase avaldab mõju hindede ja hinne kui tagasiside avaldab mõju sooritustasemele. Hinde tagasimõju sooritusele on ilmselt väiksem, sest otseselt seda oskust/tegevust, mida mõõtis test, koolis iseseisvalt ei hinnata; mõju on veelgi kaudsem, kui arvesse võtta, et tegemist on eri õppeainete keskmise hindega, seega küllaltki üldistatud näitajaga. Seega võib arvata, et väga olulisel määral mõjutab koolihindeid õpilase oskus, võimekus mõista ja kasutada tekste. Loetu hea mõistmine on eelduseks heale õppeedukusele. Poiste puhul on teksti mõistmise ning hinde seos kaheksandas klassis isegi suurem kui kolmandas klassis.

Käesoleva uuringu kõige selgemaks tulemuseks on leid Eesti õpilaste heast tasemest ja edasiminekest fragmenteeritud informatsiooni kasutamisel. Käesolev leid on paralleelne meie teise leiuga Eesti õpilaste vaimse arengu vallas (Must, Must, Raudik 2000). Nimelt uurides Flynnni efekti ilmnemist Eesti koolilastel 60-aastase ajavahemiku järel, selgus, et 1990. aastate lõpul said õpilased oluliselt paremini hakkama kui nende 1930. aastate eakaaslased suhteliselt tehnilist laadi sisutute infotöötluslike ülesannetega. Ülesannetes, mis olid seotud suurema mõtestamisega, oli edasimineks tagasihoidlikum. Ilmnes ka, et teatud ülesandetiüüpide korral on alust rääkida tagasiminekest. Neid kahte leidu võib vaadelda rööpsena. Käesoleva uurimuse jutustavate, proosalaadsete tekstidega toimetulek on teatud mõttes paralleelne Flynnni efekti uurimisel kasutatud testi verbaalsete oskuste ja informeerituse alltestidega. Dokumentide allskaala on midagi analoogset arvuridade võrdlemise ja sümbol-number-seose ülekandega. Mõlemad allskaalad näitasid olulist edasiminekut.

Ent näib, et kui otsida leidude sisulist tähendust, siis ilmselt ei ole alust rääkida õpilaste intellektuaalsete saavutuste terviklikust kvalitatiivsest paranemisest. Edu näib olevat peamiselt fragmenteeritud, sisuliselt mittetervikliku või mõtestamata info edukamas töötlemises. Näib, et sellist arengut toetab nii hindamissüsteem koolis kui infoühiskond oma kogumõjus. Infoühiskonnas on lastel mõtestamisele suunatud sõnumite mõistmine jäänud samale

tasemele või teinud isegi tagasikäigu võrreldes infoühiskonnaeelse ajastuga. On alust arvata, et tegemist on küllaltki ülemaailmse protsessiga, mille tunnetamisele ja tasakaalustamisele maailmas tasapisi jõuab.

Ilmselt pole tänapäeval küsimus mitte üksnes selles, kuidas töödelda ja endast läbi lasta tohututes hulkades informatsiooni, vaid ka selles, kuidas leida esitatud teabest mõtet ja sõnumit ning kuidas juba olemasolevate sõnumite hulka lisada midagi uut ja mõttekat.

Kirjandus

- Elley, W. B. 1992. *How in the World do Students Read?* Hamburg: IEA
- Haridus 1999/2000. 2000. Tallinn: Statistikaamet
- Järve, M. 1998. Lugemise levik ja kirjanduseelistused murranguajal. — *TPÜ Toimetised: Humaniora*, 14, lk 9–22
- Järve, M. 1999. Vaba aeg. — *Argielu Eestis 1990ndatel aastatel*. Tallinn: TPÜ RASI, lk 91–93
- Merton, R. 1995. The Thomas theorem and the Matthew effect. — *Social Forces*, 74 (2), pp. 379–423
- Murray, T. S., I. S. Kirsch, L. B. Jenkins 1998. *Adult Literacy in OECD Countries*. Washington: U.S. Department of Education
- Must, O. 1998. Literacy: the case of Estonia. — *Trames*, 2 (52/47), 1, pp. 40–65
- Must, O., A. Must, V. Raudik 2000. Kas Eesti koolilapse arukus kasvab? — *Akadeemia*, nr 12, lk 2560–2584
- Ploom, T. 1992. Preface. — W. B. Elley. *How in the World do Students Read?* Hamburg: IEA
- PISA. 2000. OECD Programme for International Student Assessment. <http://www.pisa.oecd.org/index.htm>
- Rahva demograafiline koosseis ja korteriolud Eestis (1924): 1922. a. üldrahvalugemise andmed. Vihk I ja II. Tallinn: Riigi Statistika Keskbüroo
- Rahvastiku koostis ja korteriolud (1935): 1. III 1934 rahvaloenduse andmed. Vihk II. Tallinn: Riigi Statistika Keskbüroo
- Shaywitz, B. A., T. R. Holford 1995. A Matthew effect for IQ but not for reading: Results from a longitudinal study. — *Reading Research Quarterly*, 30 (4), pp. 894–906

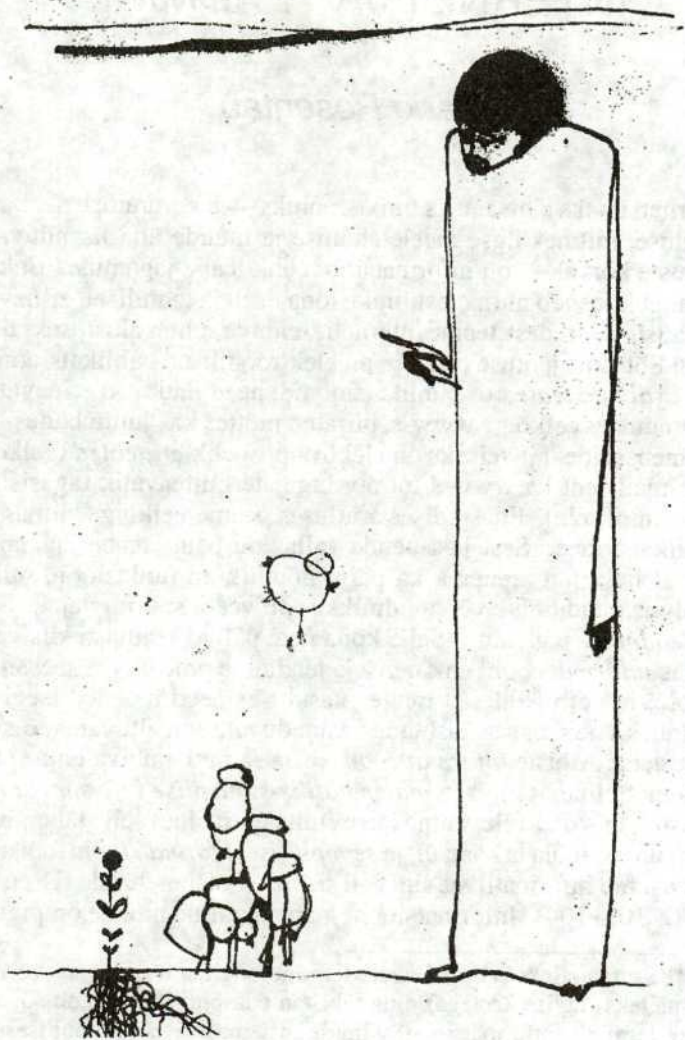
- T a u b e , K. 1993. Reading Comprehension among Swedish Students: a comparative analysis of IEA studies from 1970 and 1991. — *Scandinavian Journal of Educational Research*, 37, (1), pp. 89–97
- T h o r n d i k e , R. L. 1973. *Reading Comprehension Education in Fifteen Countries*. Uppsala: Almqvist & Wiksel
- T I M S S . 2000. The Third International Mathematics and Science Study. <http://www.iea.nl/Studies/studies.html>
- V e n e z k y , R. L. 1996. The development of literacy in the industrialized nations of the west. — *Handbook of Reading Research*. Vol. II. New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates

OLEV MUST (sünd. 1950) lõpetas Tartu Ülikooli psühholoogina 1974. aastal, teaduste kandidaat Tartu Ülikoolis 1986, töötanud teadurina Eesti Põllumajanduse Akadeemias ja Eesti TA Majandusinstituudis, alates 1986. aastast Tartu Ülikooli psühholoogiadotsent.

AASA MUST (sünd. 1950) lõpetas Tartu Ülikooli psühholoogina 1974. aastal, pedagoogikakandidaat, praegu Tartu Ülikooli sotsioloogia osakonna projektijuht.

VILVE RAUDI (sünd. 1950), lõpetas Tartu Ülikooli psühholoogina 1974. aastal, psühholoogiamagister.

Samadelt autoritelt on *Akadeemias* varem ilmunud artikkel “Kas Eesti koolilapse arukus kasvab?” (2000, nr 12, lk 2560–2584).

JÁNOS KASS (1927)
Püha Ferenc jutustab lindudele (1966)

INTERNET JA TEADMINE

Mario Rosentau

Interneti üheks tähtsamaks funktsiooniks — tarkvaratoetuse, kaubanduse, mitmekülgse meelelahutuse ja muude üha lisanduvate talituste kõrval — on informatsiooni ehk teabe jagamine. Ehkki Internet koosneb mitmetest funktsionaalselt ja tehniliselt erinevatest allsüsteemidest, teeme Internetis leiduva suhtes alustuseks ühe palju lihtsama jaotuse: esiteks on elektroonilised publikatsioonid ehk *avalikud teated* (e-publikatsioonid; need leiduvad erinevates väljendustes eelkõige www-s, piiratud mõttes ka “jututubades” ja andmebaasides) ja teiseks on elektronpost ehk *erated* (eelkõige e-mail, ent ka www-s toimiv lugejate mitteavalik tagasiside veebiautoritele). Edaspidises arutluses peame eelkõige silmas e-publikatsioone. Sest just nende vallas on pelga teabe jagamise kõrval hakanud arenema ka palju nõudlikum funktsioon, mille esialgne puudumine või puudulikkus oli veebi suurim vajak. See on *teadmiste* jagamine. Selle koha peal paljud kindlasti küsivad, et kas *informatsioon*¹ ehk *teave* ja teadmine pole üks ja seesama. Ei ole, ja võib öelda, et ranges kasutuses need mõisted isegi ei ühildu, s.t neid ei saa kasutada vastanduvate ega alluvate mõistepaaridena. Mõiste *informatsioon* ise on samuti ambivalentne ehk kahemõtteline: tuntakse *matemaatilise-statistilise informatsiooni* mõistet, mis on irrelevantne (seosetult neutraalne) selle tähenduse suhtes, mida ta kannab, ja *semantilise informatsiooni* mõistet, mis osutab informatiivse signaali sisule ehk tähendusele (Dretske 2000: 103–104). Informatsiooni matemaatiline mõiste on pigem

¹Kasutan siinkohal eesti keele terminoloogilist lisarikkust (võrreldes näiteks inglise keelega) ning tähistan edaspidi lühendatud sõnaga ‘info’ terminit ‘informatsioon’ viimase matemaatilises ja tehnilises tähenduses; sõnaga ‘teave’ tähistan *semantilist informatsiooni*, mis langeb üldjoontes kokku ‘informatsiooni’ argikasutusega (nagu lauses “ma sain kasulikku informatsiooni”). Allpool leiavad need tähistused ka lähemat selgitamist.

tehnilist laadi, ning ehkki selle maht on tunduvalt suurem *teadmise* mõiste mahust, ei ole *teadmise* maht *informatsiooni* mahu osahulk². Informatsiooni semantiline (täendusliku sisu) mõiste on *teadmise* mõistele tunduvalt lähemal ning neil on kahtlemata ka ühisosa, kuid siiski ei ole nad sünonüümid. Enamgi veel — paljud epistemoloogid (teadmisteoreetikud) käsitlevad *teadmist*, ilma et nad kasutaksid või tahaksid kasutada *teadmise* seletustes *informatsiooni* mõistet³. Selgitan neid seoseid piltlikumalt.

Oletame, et ma otsin Internetist Eesti postiindekseid, kirjutamaks need postitatavatele kirjadele. Teen päringu ja saan vastuse, näiteks sellise: 'Põltsamaa, Pajusi mnt 48106'. Vaadates seda vastust või jättes selle meelde, võin öelda "ma tean, et Põltsamaa Pajusi mnt postiindeks on 48106". See jutumärkides lause tervikuna väljendab seda, mida filosoofid nimetavad *propositsiooniliseks teadmiseks*. Lause koosneb kahest osast: fraas "Põltsamaa Pajusi mnt postiindeks on 48106" väljendab seda *propositsiooni*, mida ma tean; fraas "ma tean, et..." osutab aga minu ühele kindlale vaimuseisundile ehk *propositsioonilisele hoiakule*, milleks antud juhul on *teadmine* (vt nt Sturgeon 1998).⁴ Selle hoiaku sisuks on kõnesolev propositsioon ehk lihtsalt öeldes üks selline mõte, et Põltsamaa Pajusi mnt postiindeks on 48106. Kui ma kasutan saadud postiindeksit — kirjutan selle saadetavale kirjale ja nii viisi edastan teavet, ilma et mõtleksin selle üle või jätaksin seda meelde või oleksin võimeline seda otsekohe vaatama, siis olen ma küll saanud kasulikku teavet, kuid mitte *teadmist*. Sest kui minult ühtäkki küsitaks: "Kas sa tead, mis on Põltsamaa Pajusi mnt postiindeks?", oleksin ma sellisel puhul sunnitud vastama: "Ei tea." (Ehkki võin selle koha peal öelda midagi sellist, mis kannab endas epistemoloogilist probleemi: "Ma tean, aga ei mäleta!")

Kuid ka teabel, mis ei ole *teadmine*, on mitu informatiivsuse taset. Antud näites postiindeks sisaldab kindla hulga numbrilisi infoühikuid: see on tema *vorm* — 48106. Ent kuna *vormi* mõiste

²Kahtlemata on võimalik leida nende ühisosa, kuid seegi sõltub käsitlusviisist.

³Näiteks D. Davidson ütleb seda otseselt Quine'i kritiseerides, Davidson 1995: 1850–1851.

⁴Muid propositsiooniliste hoiakute näiteid: "soovima, et...", "arvama, et...", "taipama, et..." jne.

on alati paaris mõistega *sisu*, tuleb meil vaadata, *millise* sisu vormiks see "48106" on. Vastus on (antud kontekstis): postiiindeksi. Postiiindeks tervikuna on ühele kindlale sihtkohale — Põltsamaa Pajusi mnt-le — osutav kood ehk märk. Samale kohale osutab ka nimi "Põltsamaa Pajusi mnt". Postiiindeksi tähendus on seotud nii tema osutusega kui osutatava sihtkoha nimega: tema tähenduseks on "indekseeritud posti sihtkoht on Põltsamaa, Pajusi mnt". See on teabe semantiline tase. Ent siin esineb ka teistsugune, n-ö korraldav-normatiivne tase: "48106" annab korralduse vastuvõtjale ehk korralduse täitjale *teada*, et post peab jõudma Põltsamaale Pajusi maanteele. Seda võib nimetada tehnilise terminiga *signaali algoritmiliseks tähenduseks*. Ning postiiindeksi osutus ja tähendus kokku moodustavadki vormile vastandatuna postiiindeksi *sisu*. Ent informatiivsuse madalamal, matemaatilisel tasemel on infoks just see "48106", mida me tähendust eviva teabe suhtes käsitame vormina: "48106" on positsioonilises kümnendsüsteemis avaldatud täisarv ning on ainult selles kontekstis eristatav mis tahes muust arvust (mingis teistsuguses matemaatilises kontekstis toimub eristus näiteks "48106,0" ja "48106,1" vahel). Ning on veel märgiline tase: märk "48106" märgib täisarvu 48106 (ent mitte ainult — ta märgib ka naturaalarvu 48106). Matemaatiline ja märgiline eristus aga ongi aluseks semantilisel tasemel toimuvale eristusele — üksnes matemaatiline eristus ja märgiline eristus lubavad postiiindeksit "48106" eristada mis tahes muust postiiindeksist (arusaadavalt käib matemaatiline tähistus postiiindeksiga kaasas juhuslikult — kui Eesti postiiindeksid oleksid väljendatud kreeka tähestiku tähtedega, toimuks eristus loomulikult kreeka tähestiku kontekstis; kuid info teabeks töötlemise mehhanism oleks analoogne).

Infotehnoloogilistes rakendustes on selliseid, n-ö deskriptiivseid ehk kirjeldavaid tasemeid muidugi tunduvalt rohkem, ulatudes laias laastus ühes liinis masinkoodist programmeerimise kõrgkeelteni ja teises liinis signaalikoodist inimesele meeleliselt vastuvõetavate ja arusaadavate esitusteni (muusika, graafika jmt). Meid huvitab siinkohal veel vaid üks — madalaim ehk elementarseim. See on see infovoog, mis arvutis ja Internetis liigub elektromagnet-impulssidena mööda elektrijuhtmeid või valguskaableid, mis on oma mahult palju väiksem kui see info, mida kasutavad selle signaali tekitamiseks saatjad ja selle töötlemiseks-

esitamiseks vastuvõtjad ning millel allpool algoritmilise ja tõlgendava töötamise taset pole mingit semantilist tähendust. Siinkohal jõuamegi *informatsiooni* n-ö tõeliselt matemaatilise ehk statistilistõenäosusliku mõisteni.

Kujutame ette normaalsetes tingimustes toimuvat täringuviset. Täringul on kuus tahku ja meil kuus (võrdset) tulemusvõimalust, '1', '2', '3', '4', '5' ja '6'. Viske tulemuseks on '2'. Kuus võrdset võimalust taanduvad üheks realiseeritud väljundiks. Allikas ('täringuviset') genereeris teatud hulga bitte infot (täpsemalt 2,6 bitti: $\log_2 = 2,6$) (Dretske 2000: 104). Informatsiooniteooria formaliseeringus on täringuviset info generaator ning viskeid jälgivate ja mängureegleid järgivate mängijate ring on info vastuvõtja. Generaatori ja vastuvõtja vahel on infokanal, mille "laius" on 2,6 bitti. Iga viset kujutab endast statistilist, puhtkvantitatiivset suurust kõikide võimalike visketulemuste suhtes ja sellistena ei erine visked üksteisest. Kuid vastuvõtja jaoks võivad need üksikutulemused olla väga erinevalt tõlgendatavad (interpreteeritavad) signaalid. Iga viset *eralddivõetuna* annab ühe tulemuse: kas '1', '2', '3', '4', '5' või '6'. Sõltuvalt algoritmist, mis sisaldab vastuvõtja reageerimisreegleid iga kuue juhtumi jaoks enne ja pärast iga viset, toimub tulemuste tõlgendamine. Näiteks võib antud juhtumil algoritmiks (programmiks või käitumisskeemiks) olla lihtne mäng rahalistele panustele, kus tehtud panused võidab ühe viskega suurima silmade arvu saanud mängija. Isegi selline lihtne programm oleks liiga pikk siinkohal esitamiseks. Sellel tasemel on iga viskel juba palju keerulisem tähendus. Ehkki iga viset produtseerib 2,6 bitti infot, sõltub iga viske tähendus ühes ja samas visete ringis juba tehtud või tegemata visete arvust ja tehtud visete tulemustest, kusjuures viimane viset on otsustav; ring võib võrdsete suurimate visketulemuste korral ka võiduta jääda. See on saabuva info signaalne ehk algoritmiline või programmiline tähendus. Kuid visetel võib olla ka kaugem tähendus, mis kujuneb alles mängu käigus ning sõltub mängu senisest kulust. Sellisena on iga viske tähendus *ainukordne*. Näiteks, kui mängija on üha kaotanud ja panustab ühes ringis kogu allesjäänud raha, on antud ringi visetel nii tema, mängukaaslaste kui kogu mängu jätkumise seisukohalt hoopis teistsugune tähendus kui mängu esimeses ringis. Lõpuks võime niiviisi saada — vähemalt põhimõtteliselt — mängu täieliku seisundikirjelduse, mis sisaldab ka mängu kogu

dünaamika. Iga signaal '1'-st '6'-ni on 2, 6-bitine, kuid kannab talle ainuomast tähendust, mille annab talle vastuvõtja tõlgendus, kusjuures algoritmiline tõlgendus (suurima silmade arvu saaja võidab ringis panustatud raha) on normaalsetes tingimustes iga mängija jaoks ühesugune, tegelik ja konkreetne tähendus on aga erinev ("võitu" tähendab suurima tulemusega vise vaid selle viskajale, teistele on ta "kaotus", jne). Signaali tähendus on niisiis seotud *sündmustega* kanali mõlemas otsas (sisendis ja väljundis).⁵

Olukord toodud näites meenutab paljuski sellist seisundikirjeldust, mida me nimetame arvutiprogrammiks.

Elementaartasemel liigub info nii Internetis kui arvutis binaarsete algühikute, bittide voona, mida me tahtmise korral võiksime küll silmitseda, kuid millega meil pole mõistelisel (mõistmise) tasemel midagi peale hakata. Väga lihtsustatult näeb asi välja nii: bitid (baitidena) moodustavad koodi, mida arvutiprogrammid (samuti bittidest-baitidest koosnevad käsukoodide täitjad) tõlgivad meile arusaadavateks mõistelisteks või ikoonilisteks ühikuteks — tähemärkideks ning neist moodustatud sõnadeks ja lauseteks, piltmärkideks, piltideks, animatsioonideks. Niiviisi, bittide-baitidena, liigub Internetis ka veebilehe vorminduskood üldnimelise HTML, millesse on "uputatud" hulgaliselt täiend- ja lisakoodi (näiteks pildid või erilised vormingud) ning mida brauserid ehk veebilehitsejad (sageli koostöös hulga nii serveris kui kliendarvutis olevate lisaprogrammidega) tõlgivad meile nähtavasse, kuuldavasse ja arusaadavasse vormi. Brauser on algoritmiline tõlgendaja, meie olemis semantilised tõlgendajad: Internetist tulev signaal on täringuvise, brauser on täringumängu reeglite kogum ja surfaja on mängija.

⁵Nagu eespool sai juba märgitud, on arvatud, et semantilisel tasemel võib informatsiooni-seletusest samahästi ka loobuda: info traditsiooniline määratlus peab infoks vaid tõenäosusega 1 (ja mitte väiksemaga) kirjeldatavaid tingimusseisundeid. Seega *info* väljendab seda, mida tähendusteooriates väljendab *tõde*. Kuna keerulistes semantilistes kirjeldustes, nagu antudki näites, info-seletus osutub semantilise piiratuse või määramatuse tõttu ebapiisavaks või ebamääraseks, on põhjendatud tema asendamine tõe-seletusega. Siiski, täringuvisetulemuste *tõenäosuse* kirjeldamisel on info-seletus omal kohal ning see asjaolu ilmselt kutsubki mõned uurijad jääma järjekindlalt info-seletuste juurde.

Kuid semantilised tasemed pole ainsad, mis teabe episteemilist väärtust määravad või mõjutavad. Teave salvestatakse *teadettesse*. Just teated on need "nähtavused", mida lugemiseks-vaatamiseks-kuulamiseks välja pannakse või saajale saadetakse. Teated võivad olla lihtsad üksikteated või keerulised kompleksteated. Paarilaulseline uudisnupp on lihtne üksikteade, raamat on keeruline kompleksteade. Miks teade on relevantne (tingimuslikus seoses) tema sisu suhtes? Inimene, võttes vastu mingit teavet, töötleb seda eelkõige tõlgendavalt: tõlgendus on vajalik teabest arusaamiseks; veelgi enam, mida lakoonilisem on teade, seda suurem on tõlgenduse osakaal selle teate n-ö dekodeerimisel, uuestiloomisel. Kuid üldjuhul ei saa me teavet mitte ühe kompaktse teatena, vaid paljude teadetena. Kui kõik teated on täiesti erineva, mittekattuva sisuga, on nende töötlemine lihtne: ühendamine. Ent me saame teateid pigem nende konglomeraadina: selle moodustavad — lisaks täiesti erinevatele teadetele — sisult ja vormilt täpselt ühesugused teated (näiteks täpselt samas sõnastuses uudis paljudel uudistelehtedel; rangelt võttes pole need *samased teated*), samasisulised, kuid erinevas vormingus teated (sama uudis erinevates sõnastustes), osalt samasisulised teated sarnases vormingus (sama uudis üldiselt ja sarnases sõnastuses, kuid iga teade sisaldab mingit lisateavet) jne. Selliselt kattuvaid teateid vastu võttes me üksnes ei tõlgenda nendes leiduvat teavet, vaid töötleme ka neid teateid endid: ühendame, eraldame asjatud kordused, lühendame sõnastust. Loomulikult toimub see ikkagi tõlgendavalt ehk koostoimes sisulise töötlusega — me võrdleme väiteid, otsime ja kõrvaldame vasturääki vusi, seame küsimusi täiendavaks teabehankimiseks jne. Seega teadete vormiline töötlus evib tahtlikku või tahtmatut mõju ka teabe sisule: teadete vormi muutes võib nende sisu säilitada täielikult või üksnes soovitud määral; halvemal juhul võib aga vormimuutus saada sisulise eksimuse allikaks (mäletate nalja Vene tsaari käsust ühe dekabristide juhi mahalaskmise kohta: ametnikud tõlgendasid vigase teate "Maha lasta mitte asumisele saata!" kui "Maha lasta mitte, asumisele saata!" ja mees pääses halvimast). Teadete sõnastamise, salvestamise, säilitamise ja edastamise põhimõtted moodustavad selle informatsioonilise organisatsiooni, mida teavet otsiv ja vastu võttev inimene kasutab. Interneti tuntuim ning ilmselt ka suurim ja üldisim selline teadete organisatsioon on *World Wide Web* (ehk lihtsalt *www*). Teated on

selles põhiliselt organiseeritud veebilehtedena ja lehekülgedena, kuid see ei ole määrav reegel — need on tehnilised jaotused, mis ei piira mingeid sisulisi jaotusi. Olulisem organiseerituse vahend ja vorm on nn hüpertekst.

Hüpertekst tehnilises tähenduses on linkide ehk ühendustülide vorming, millega seotakse vastavalt autori plaanile ja soovile veebilehtede sisu: tekst, pildid, heli, animatsioonid. Hüperteksti vormindamise keel on HTML, *hüperteksti ülesmärkimise keel*.⁶ HTML määrab, kuidas sellesse "uputatud" sisu lugejale paistab: kus lõpevad read, lõigud, leheküljed; mis värvi on tekst, milline on lehe taust, kus paikneb pilt jne. Sellises tehnilises mõttes on hüpertekst "tingimatult ükskõikne" ehk irrelevantne temaga väljendatava sisu suhtes. Kuid tavaliselt, surfaja-vaataja-lugeja poolt vaadatuna mõeldakse hüperteksti all pigem seostatud sisu ennast: just seda nähtavat, lineaarse teksti ja selle erinevate illustratsioonide *mittelineaarset, esmaselt varjatud hierarhiat*. Hüpertekst on irrelevantne ka sisu füüsilise paiknemise suhtes: hüperteksti seisukohast pole iseenesest oluline, kas link viib lugeja sama lehekülje teise punkti või teisele leheküljele, samas serverarvutis olevale teisele veebilehele või hoopis teisel kontinendil paiknevasse serverisse. Küll võib see aga olla oluline sisulistel ja materjali usaldusvääruse kaalutlustel.

Milliseid eeliseid siis pakub hüpertekst traditsioonilise, lineaarse ja pigem kasinalt illustreeritud teksti ees? Kindlasti on neid tunduvalt rohkem, kui siin suudame esitada, kuid mainigem mõningaid. Esiteks on mainitud *massiivset kommunikatiivsust* (Goldman 1999: 166). See tähendab, et ühte ja sedasama teavet võivad üheaegselt kasutada enneolematult suured inimhulgad. Teiseks, hüpertekst pakub käsil olevale materjalile enneolematult kiiresti lisateavet või lisatõendeid, eriti kui link viib täiesti erinevate allikateni (*ibid.*: 169–170). Raamatute puhul tähendas selline otsing tavaliselt raamatukokku või -poodi minemist. Küsimus sellest, kui usaldusväärne see lisateave võib olla ja kui võrd on ta vastuvõetav tõenditena, on aga just praegune teema. Kolmas eelis puudutab põhjendamist ehk argumentatsiooni ja on epistemilisest seisukohast ehk kaalukaim. Liiga ulatuslik ja põhjalik argumentatsioon muutub lineaarses esituses füüsiliselt ja tehnilis-

⁶Ingl k *hypertext markup language*.

selt koormavaks — raamat paisub liiga suureks ja kalliks; veel raskemaks muutub ta aga lugeja arusaamisele: lugejat ähvardab “järje ärakadumine” ja arusaamatus. Hüpertekstuaalses esituses aga saab lingitud ja niiviisi varjatud lisapõhjendustega näiteks ennetada kriitilisi vastuväiteid või pakkuda erinevaid arutluskäike, koormamata nendega argumentatsiooni pealiini (*ibid.*: 170).

Nagu peaaegu iga uue, “maailma parandava” asjaga siin Maa peal on juhtunud, on ka hüperteksti head omadused osutunud paraku ka tema halbadeks omadusteks.

Üldistavalt on hüperteksti parimaks küljeks tavaliselt nimetatud tema *interaktiivsust*. Tõepoolest, lugeja võib ise otsustada, millist linki ta kasutab, kas üldse kasutab, kaua ta lingitud kohas viibib, kuhu ta edasi — või tagasi — liigub jne. See tähendab, lugeja nagu koostaks ise selle materjali, millega ta tegeleb. Tegelikult on see illusioon, vähemalt suuremas osas. Veebi autor määrab, millisest kohast (näiteks milliselt pildilt või millisest lõigust) link teise, eeldatavalt asjaga seotud kohta viib. Aga kui autor eksib ja saadab lugeja valesse kohta? Näiteks sellisele lehele, mille autor kasutab samal teemal täiesti kontrollimata teavet? Kas on mõeldav, et veebiautorid suudavad kontrollida kõike, mida nad kokku lingivad? Siin avastamegi huvitava paradoksi: interaktiivsuse tõstmiseks peab veebiautor suurendama linkide arvu, kuid seda väiksemaks muutub linkide statistiline keskmine usaldusväärsus. Puudus on kõrvaldatav või vähemalt vähendatav töömahu (tööjõu) suurendamisega, kuid siis väheneb jälle veebi paljukiidetud ökonoomsus ning ta lakkab olemast “igamehe väljaanne”. Ja sellel paradoksil on ka teine pool: interaktiivsuse (loe: linkide arvu) suurendamisega kasvab lugeja segadus pakutavas materjalis orienteerumisel ja võib viia isegi selleni, et lugeja-surfaja loobub materjaliga tegelemisest, kuna see näib oma pealesurruva massiga talle üle jõu käivat.

Kuna Internet on vaba võrgumeedia, leidub seal lisaks igasugusele sisukale teabele ka palju n-ö teabemüra, s.t teabe kriteeriumidele vastavat, õigetes ja korrektsetes HTML-i ja muudes koodides esitatud vorminguid, mis sisuliselt on aga mõttetu loba ja kritseldamine (infomüra on madalama taseme müra: kõrvalistest häirijatest rikutud või genereeritud infosarname signaali-voog). Ent isegi siis, kui informatsioon on formaalselt mõttekas, pole see tema episteemiliseks väärtustamiseks ehk “teadmiseks-

olemiseks" küllaldane: mõttekas info ehk teave võib olla *väär* ("Pajusi postiiindeks on 48106" vastab informatsiooni mõttekuse formaal-loogilistele tingimustele, kuid on vale)⁷ või *mitteusutav* (keegi kirjeldab Loch Nessi koletist, kuid ma ei usu seda), või *õigustamata* (keegi usub, et järgmised Viking-Loto võidunumbrid on 4, 8, 12, 16, 32, 48, ning kui nädala pärast selgub, et see nii ongi, puudub tema uskumisel⁸ ometi õigustus). Nagu allpool näeme, teadmine ei saa — vähemalt standardmääratluse kohaselt — olla väär, mitteusutav ega õigustamata. Seega ei info eraldamine teabest ega teabe eraldamine teabemürast ei garanteeri veel, et väljasõelutud terad oleksid *teadmise* väärtusega. Olemaks teadmine, vajab teave midagi enam. Nagu mis tahes teabe, nii ka Internetist hangitava teabe episteemilise (teadmist puudutava) väärtuse hindamisel võib võtta appi filosoofia ühe tähtsama haru, *epistemoloogia* saavutused teadmise määratlemisel.

On võimalik eristada vähemalt kolme tüüpi teadmist: oskus-teadmist (ma *tean*, kuidas minna Tartust Tallinna, ehk *oskan* seda teha), asjade ja olukordade tundmist ehk tutvust (ma *tean*, milline Tartu on, ehk *tunnen* Tartut) ning nn *propositsioonilist* ehk *lause-list teadmist*⁹ (ma *tean*, et Eesti pealinn on Tallinn). Üldjoontes

⁷Info semantiliste kriteeriumide korral *väär teave* ehk desinformatsioon *ei ole teave* (Dretske 2000: 107). Põhjendus on lihtne: desinformatsioon ei saa tekitada teadmist. Paraku ei näe ma võimalust eristada neid informatsiooniteooria formaalsel ehk kvantitatiivsel tasemel. Informatsiooniteooria järgi on Internetis *infomüraks* üksnes ülekandevead: näiteks analoogsid häired või kodeeringuvead, mis muudavad digitaalset koodi ja selliselt moonutavad (nii meie arusaamise kui info saatja kavatsuse ehk taotluste suhtes) dekodeerija interpreteeritud väljundit. Semantilises mõttes aga on *teabemüraks* selline teabevoog, milles esineb vääri, vastuolulisi, vasturääkivaid või hoopis tõeväärtuseta väiteid; info ehk signaali tasemel võib "müra" seejuures täiesti puududa.

⁸Mõningase täiendava selguse huvides nimetan ma edaspidi 'uskumiseks' isiku erilist *mentaalselt* "kindelolemise" seisundit — *uskumiseisundit*, 'uskumuseks' aga seda mõttelist sisu ehk propositsiooni, *mida usutakse*.

⁹Propositsioon on lause tähenduslik invariant (lause mõte), mis on samane sünonüümsetes lausetes ning säilib samasena ka tõlgetes ühest rahvuskeelest teise: laused 'kell on 21', 'kell on üheksa õhtul' ja 'time is 9 PM' väljendavad sama propositsiooni.

on nii oskuste kui tutvuste allikaks isiku kogemused, aktiivne tegevus. Ning vastupidi, juba omandatud oskused ja tutvused on edasise kogemuse omadused. Ehkki ka propositsioonilise teadmise allikad on seotud kogemustega, iseloomustab seda tüüpi teadmise sisu — propositsiooni — tema *mõeldav*¹⁰ olemus ning sellest tulenev alatine võimalus esitada see teadmine lause(te)na: propositsioonilise teadmise sisuks on *usutav, õigustatud ja tõene väide*. Muidugi saab ka oskust ja tundmist sõnastada lausetena (näiteks seadme või programmi kasutajajuhised), kuid sellisena saavad nad olla ikkagi vaid propositsioonilise teadmise sisuks, mitte oskus ega tundmine-tutvus kui sellised: viimased eeldavad alati teatud aktiivsust välises, mittementaalses maailmas — vastavat käitumist või toiminguid. Seega rangelt võttes, Internetist ei saa me kunagi oskusi ega tutvusi, vaid üksnes propositsioonilist teadmist, k.a sellist, mille abil meil on *võimalus* teatud oskusi või tutvusi omandada. Muidugi saab öelda, et “ma oskan kasutada Interneti otsingumootoreid” või “ma tunnen mitmeid Interneti portaale”, kuid need oskused ja tundmised põhinevad ikkagi aktiivsusel ja toimingutel: Internetis surfamisel ja nimetatud asjadega tutvumisel. Propositsiooniline teadmine võib olla (ja tavaliselt ongi) tutvus- või oskusteabe, näiteks tehnilise “know-how” lahutamatu osa, kuid ikkagi on nad selgelt eristatavad: esimene on *mõeldav ja sõnastatav* — loetav-lausutav-kirjutatav, teine *tehtav*.

Lause “ma sain Internetist teada, et Põltsamaa Pajusi mnt postiiindeks on 48106” avaldab lisaks propositsioonilisele teadmisele (Põltsamaa Pajusi mnt postiiindeks on 48106) fraasiga “*sain Internetist teada*” viite allikale — Internetile — ja teadmise saamise viisile: siinse esituse lihtsuse huvides on see viide kaudne ja umbmäärane, kuid tavalises kontekstis tähendab see, et “vaatasin Internetist järele”; suurema täpsuse nõude korral tuleb aga lisada, kust täpselt vaatasin, ja vajadusel ka, kuidas ma selle koha leidsin (näiteks päringuga mingi portaali otsingumootoris).

Niisiis oleme piiritletud selle ainese, mida ma siinkohal seoses Internetiga ja selle (kasuliku) kasutamisega kavatsen veidi analüüsida — see on propositsiooniline, lausetena avaldatav teadmine,

¹⁰S.t põhimõtteliselt mõeldav: propositsioon “on olemas” ka siis, kui keegi temast parasjagu ei mõtle, kuid teda “ei ole olemas”, kui ta on “mõeldamatu”.

mida me saame või — ettevaatlikuma hoiaku puhul — võiksime Internetist saada. Filosoofid on käesolevaks ajaks suutnud välja töötada sellise teadmise n-ö standardskeemi, mida suur osa mõtlejaid, vaatamata selles esinevatele probleemidele või just nende tõttu on nõus teadmise käsitlemisel kasutama või kritiseerima. Vaatame, kuidas on võimalik selle skeemi abil läheneda Internetist hangitava teadmise usaldusväärsuse ja kindluse probleemidele.

Propositsioonilise teadmise standardskeem on lühidalt järgmine. Selleks, et miski, mida me tahame või suvatseme nimetada teadmiseks, oleks ka tegelikult teadmine, peab see vastama piiratud hulga *tarvilikele* tingimustele. Tarvilikud tingimused on (semantilised) tingimused, millest igaüks eraldi võetuna on vajalik millegi, antud juhul teadmise olemasoluks. Ning teistpidi, kui need tarvilikud tingimused on olemas ja kui me neid tingimusi kokku võttes saame öelda, et see ongi teadmine, moodustavad kõnesolevad tarvilikud tingimused ühtlasi vaadeldava asja olemasoluks *küllaldase* tingimuse. Sellist loogilist skeemi nimetatakse *bikonditsionaaliks*; eesti keeles võiks katseliselt seda "lohistada" kui *topelt-tingimuslik loogilis-määratlev seos*. Need tarvilikud tingimused, mis siis kokku moodustavad küllaldase tingimuse teadmise olemasolu tõdemiseks, on standardkäsitluses järgmised:

- 1) teadja peab *uskuma* seda, mida ta arvab teadvat;
- 2) see, mida teadja arvab teadvat, peab olema (tema jaoks) mingil veenval viisil *õigustatud*;
- 3) see, mida teadja arvab teadvat, peab olema *tõsi*;

ning üks siduv lisatingimus:

- +) just *õigustamine* tingib selle, et teadja *uskumine* ja usutava *tõesus* ei ole pelk kokkusattumus.

Tautoloogia ehk määratlusliku ringi vältimiseks on standardskeemis püütud teadmist seletada tingimustega, mis ise ei oleks teadmisesarnased (Sturgeon 1998: 776–777). Seetõttu õigustamise teooriad väldivad muude, juba olemasolevate või täiendavalt hangitavate teadmiste kasutamist õigustamise määratlemisel, sest teadmise sisaldumine õigustamise defineerimisel toob need ka teadmise definitsioonidesse. Üldjuhul räägitakse sellisel puhul defineerimise vea vältimisest — defineeritavat

mõistet ei tohi defineerida mõiste kaudu, mis ise saab mõistetaavaks vaid definitsiooni kaudu. Ilmselt seetõttu standardskeem kasutabki antud teadmise õigustamise määratlemisel seoseid teiste uskumustega, mitte teadmistega. Süvenemata siinkohal sellesse probleemi, võib lühidalt öelda, et intuiitiivselt tundub siiski olevat tõepärane, et subjekti olemasolevad teadmised osalevad uute teadmiste õigustamisel. Selgitan. Üks arvestatavamaid teadmise õigustamise teooriaid, *koherentsuse* ehk *sisemise sidususe* teooria seab õigustatuse kriteeriumiks olemasolevate uskumuste kooskõla. Kooskõla võib olla nii negatiivne kui positiivne: negatiivne kooskõla tähendab, et antud uskumus ei ole vastuolus ühegi teise olemasoleva uskumusega, ja positiivne kooskõla tähendab, et osa olemasolevaid uskumusi kinnitab (ühiste terminite kaudu) kõnealust uskumust. On alust arvata, et positiivset kooskõla loovate uskumuste hulgas leidub ka selliseid uskumusi, mis on ise olemasoleva teadmise komponendiks (1). See tähendab, neid viimaseid uskumusi saadavad ka õigustused (2). Seega on alust esiteks oodata, et nende uskumuste õigustused osalevad mingil kasvõi kaudsel viisil ka kõnealuse uskumuse õigustamises, ja teiseks, et teadev subjekt annab kõnealuse uskumuse õigustamisel suurema kaalu just nendele positiivse sidususega uskumustele, mis *on õigustatud*, s.t ta väärtustab neid episteemiliselt enam — ja täiesti põhjendatult — kui õigustamata uskumusi. Seega, määratluse korrektsuse (ehk analüütilistel) kaalutlustel võime me teadmiste omavahelise seose tähelepanuta jätta, kuid teadmise olemuse selgitamise (ehk kognitiivsetel) kaalutlustel tuleks meil seda seost arvesse võtta.

Nimetatud analüütilist ja kognitiivset aspekti võib väljendada ka nii: abstraktsemal tasemel me uurime teadmist kui sellist üldse, sõltumata konkreetsete teadmiste sisust; konkreetsemal tasemel aga uurime, kas kõnealune “asi” on teadmine või mitte, või vähemalt püüame anda üldiseid kriteeriume konkreetsete teadmiste “äratundmiseks”. Selles mõttes võime rääkida teadmise *analüütilisest* ehk *loogilis-semantilisest* ja *kognitiivsest* tähendusest. Asi on selles, et teadmise standardmääratlus (TSM) esitab just teadmise *loogilis-semantilise* tähenduse: tänu TSM-le me teame, millest on jutt, kui räägitakse “teadmistest”. Teadmise tarvilikud ja küllaldased tingimused on semantilised, s.t ise tähendust evivad ja samas ‘teadmise’ mõistele tähendust omistavad. Neid tingimu-

si ühendav bikonditsionaal on loogiline ja sellisena paratamatult tõene. T-konventsioon (vt märkusi 13 ja 15) on ka loogiline, kuid ta ühendab juhusliku faktimaailma tõsiasiad propositsiooniliste, loogilis-semantiliste avaldistega, omistades viimastele tõeväärtuse. Teine asi on 'teadmise' kognitiivne tähendus: kuidas ja millal me võime otsustada, et see, mida me võtame nimetada "teadmiseks", on ka tegelikult 'teadmine' selle ranges, loogilis-semantilises tähenduses. Selline kognitiivne otsustus eeldab aga (vähemalt) kahte n-ö metatasemelist lisatingimust. Esiteks, metakeelset otsustust teadmise sisuks oleva propositsiooni tõesuse suhtes: "see [propositsioon], mida isik õigustatult tõeks peab, on ka tegelikult tõsi"; teiseks, lisaõigustust "metateadmisele": otsustamaks, et see, mida isik arvab teadvat, on tõsi, peab otsustaja õigustus olema oluliselt tugevam, kui võrd isiku kõnealuse teadmise õigustus on fallibilistlik ehk eksimusaldis ("ma tean, et ta teab, et Põltsamaa Pajusi mnt postiindeks on 48106, sest ma tean [veel kindlamalt kui tema, sest tema on selle indeksi võtnud vanalt ümbrikult ja võiks selle tõttu ka eksida, mina aga olen seda kontrollinud mitmest allikast], et Põltsamaa Pajusi mnt postiindeks on tõepoolest 48106").¹¹

Kognitiivses tähenduses peavad propositsiooniga "Põltsamaa Pajusi mnt postiindeks on 48106" nõustuma ka teised inimesed, näiteks postiljonid. Siin tuleb sisse teadmise sotsiaalne mõõde, mis hõlmab selliseid mõisteid nagu kommunikatsioon, ühised uskumused jne. Kuna see teema, ka Internetiga seoses, väärib eraldi käsitlemist ega mahu siin ettevõetud raamidesse, märgin vaid seda, et kokkuleppelisuse aspekt sotsiaalsete faktide osas — on ju postiindeksid nagu paljud muudki ühiskondlikud nähtused sotsiaalse kokkuleppe tulemused — ei pea tingimata tähendama konventsionaalsust ehk kokkuleppelisust *tõe küsimuses*, sest väite "Põltsamaa Pajusi mnt postiindeks on 48106" tõesuse kriteeriumiks ei ole siiski postiametnike, kirjasaatjate, postiljonide ja teiste asjaosaliste sellekohane *kokkulepe*, vaid *fakt ise*.

Sellest, kui rangeid nõudmisi me esitame *õigustamisele*, sõltub nende *uskumuste* hulk, mida me saame nimetada *teadmisteks*.

¹¹Fallibilistliku teadmiskäsitluse järgi ei saa ka "metateadmine" olla eksimatu ning nii võib ka "metateadja" eksida.

Õigustamise loogiliselt võimalikud äärmused¹² sõltuvad õigustuse seostest *tõega*: kui me seame nõudeks, et õigustamine peab eksimatult tooma kaasa tõe, on teadmiste hulk minimaalne, ent teadmine on alati kindel (sellist teadmisekäsitust nimetatakse *infallibilismiks* ehk *teadmise eksimatuse kontseptsiooniks*). Paraku on päris raske leida selliseid asju, milles me nii kindlad saaksime olla, et eksitus on välistatud. Näiteks, me usaldame oma nägemist sellisel määral, et mõni inimene pole elu jooksul võib-olla kordagi pidanud kahtlema selles, mida ta näeb, ometi on võimalik konstrueerida täiesti reaalseid katseolukordi, kus katseisik viiakse talle nähtava suhtes segadusse või eksitusse. Kui me aga piirdume nõudega, et üldiselt ja n-õ normaalsetes tingimustes on meie õigustused küllalt head, kuid erandjuhtudel ja n-õ ebanormaalses tingimustes võivad nad kaasa tuua eksituse, on teadmiste hulk väga suur, kuid teadmiste kindlusaste väga muutuv (tavakeeles oleks skaala ühes otsas “ma tean raudselt, et. . .” ning teises otsas “ma arvan teadvat, et. . .”). Sellist teadmisekäsitust nimetatakse *fallibilismiks* ehk *eksimisvõimaliku teadmise kontseptsiooniks*. Nagu eespool sai juba mainitud, koherentsusteooria väidab, et uskumus on teadmisenä õigustatud, kui ta on kinnitavas kooskõlas või ei ole vastuolus teadja ühegi teise uskumusega; seda laadi teooriaid nimetatakse *sisemise* õigustamise teooriateks — teadmise õigustus on vahetult kättesaadav või teadvustatav vaid subjektile. Sisemise õigustuse tugevuseks on õigustatava uskumuse seotus subjekti teiste uskumustega — tundub ju väga tõepärane, et me uut teavet vastu võttes võrdleme seda teadlikult või intuiitiivselt olemasolevate uskumustega ning vastuolu korral jääme uute andmete suhtes kahtlevale seisukohale või heidame nad hoopis kõrvale. Kuid mitte alati. Sisemise õigustuse suurimaks nõrkuseks on raskused selle sidumisel vahetu meelelise kaemusega: kui ma näen laual valget kohvitassi, võtan selle kätte ja joon sellest kohvi, siis ma ei näi sooritavat mingit uskumuste vastastikust testimist. Kui mult küsitaks, miks ma usun, et ma joon valgest tassist kohvi, võiksin ma vastata “aga miks ma ei peaks seda uskuma, kui ma seda näen ja tunnen”. Teine arvestatavam teooria väidabki, et uskumus on teadmisenä õigustatud, kui uskumise põhjus ehk *teadasaamise protsess* ise on usaldusväärne. Nii me peame mee-

¹²Filosoofia uurimisvaldkonnana ongi esitatud *võimalikkusi*; *tegelikkus* on teaduste uurimisvaldkonnaks.

lelist kaemust üldjuhul, s.o normaalsetes vaatlustingimustes ja kognitiivset aktiivsust mitteahistavas olukorras, usaldusväärseks teadmise hankimise (uskumuse omandamise ja õigustamise) viisiks. See teooria esindab *välise* õigustamise teooriaid — teadmise õigustus on sarnastel tingimustel kättesaadav ka teistele subjektidele. Välise õigustuse suurim eelis on tema seotus *tõe* mõistega: sõltumata sellest, kas me lähtume tõe teoreetilistest määratlustest¹³ või argiarusaamisest, tõe on alati midagi välist: tõe kinnitust ei otsi me oma teadvusest, vaid väljastpoolt. Laskumata filosoofilistesse vaidlustesse nende kahe õigustusteooria õigsuse ja ühitatavuse üle, oleme kaasanud mõlemad käesolevasse arutlusse kui huvitavad ja arvestatavad.

Niisiis. Ma sain Internetist teada, et Põltsamaa Pajusi mnt postiindeks on 48106. Ma tean seda, sest: 1) ma usun, et Põltsamaa Pajusi mnt postiindeks on 48106; 2) see uskumus ei ole vastuolus minu teiste uskumustega, sest mul ei ole uskumust, et 48106 oleks mõne teise paiga postiindeks, nagu mul ei ole ka uskumust, et Põltsamaa Pajusi mnt postiindeks oleks mõni teine arv kui 48106 (õigustatuse sisemine kriteerium); uskumine rajaneb usaldusväärsele, tõepärasele¹⁴ protsessile — ma usaldan seda

¹³Traditsiooniliselt räägitakse 1) *korrespondentsi-* ehk *vastavusteooriast* (lause tõesus on tema vastavus faktidele: lause “lumi on valge” on tõene, kui on fakt, et lumi on valge), sellega seotud *minimalistlikust tõeteooriast* (lause ““lumi on valge” on tõene” on ekvivalentne lausega “lumi on valge”), *tõe redundantsuse* ehk *ülearususe teooriast* (lausele “lumi on valge” pole vajadust lisada, et see on ka tõi) ja *semantilisest tõeteooriast* (T-konventsioon: “lause “lumi on valge” on tõene parajasti siis, kui lumi on valge”); 2) *koherentsuse* ehk *sisemise sidususe teooriast* (asjaolu, et lumi on valge, on kooskõlas kõigi teiste uskumistega lumest ja valgeksolemisest ega ole vastuolus mistahes muude uskumustega); ja 3) *pragmatistlikust tõeteooriast* (lause “lumi on valge” n-ö töötab igas olukorras nagu tõene lause).

¹⁴Tõepärasus ja tõenäosus ei ole samased ega ka vastandid — nad käivad eri asjade kohta. Väga lihtsustatult öeldes, *tõepärasuse* mõiste käib seletuse või kirjelduse kohta: seletus või kirjeldus on tõepärane, kui ta on asjakohane (relevantne) ja seletab fakte, mitte fiktsioone; *tõenäosus* käib faktiks olemise võimalikkuse kohta: tõenäosuslik seletus ütleb, millise (suhtelise) tõenäosusega kõnealune asi või sündmus võib ilmnedä ehk faktiks saada. Siiski räägitakse ka *seletuse tõenäosusest*,

veebilehte, millelt ma teabe leidsin, sest see kuulub tuntud ajalehe väljaandjale, ning pealegi ma kontrollisin seda teavet ühelt teiselt lehelt (õigustatuse väline kriteerium), ja lõpuks, kiri jõudis selle indeksiga kohale; 3) see, et Põltsamaa Pajusi mnt postiindeks on 48106, on tõsi, sest . . . Põltsamaa Pajusi mnt postiindeks on 48106. Siin jõuame uuesti fallibilismi ja infallibilismi probleemi juurde: teadmise õigustatuse rangema versiooni puhul peab minu õigustus olema nii tugev, et ta oleks ilmne, evidentne ning sellisena tõene. Nii range nõude korral ei saa ma jääda lootma Internetile kui ainsale allikale, vaid mul tuleb kaasata ka muud allikad, näiteks peaksin minema Põltsamaale postimajja ja veenduma, et Pajusi mnt postiindeks on tõesti 48106. Kuid ka nõrgema versiooni korral ei saa mina seda kinnitada, et see väide on tõsi objektiivses, TSM-i kolmanda tingimuse mõttes: väide “ma tean” tähendab juba iseenesest “ma tean tõde”, ometi võin ma ka eksida. Kuid öeldes “lause “Põltsamaa Pajusi mnt postiindeks on 48106” on tõene, kui **Põltsamaa Pajusi mnt postiindeks on 48106**”, ei saa ma eksida — see on *paratamatult* tõene. Argiarusaamises näib esitatud lause olevat kui suletud ring, kuid ring selles lauses on tõepoolest üksnes näiline. Siin on tegemist kahe eritasemelise keelega, kus kõrgema ehk metataseme keeles kirjeldatakse uuritava ehk objektkeelt: *Põltsamaa Pajusi mnt postiindeks on 48106* on objektkeele lause, mis osutab mingile asjade seisule (see lause ei kuulu metalausesse, metalause üksnes käsitleb (mainib) seda lauset); “Põltsamaa Pajusi mnt postiindeks on 48106” on selle lause nimi metakeeles (ehkki see nimi väljendab täielikult nimetatavat lauset); **Põltsamaa Pajusi mnt postiindeks on 48106** on *osutus asjade tegelikule seisule* (sõltumata sellest, kas meie seda asjade tegelikku seisu teame või kas üldse keegi seda teab), ning *on tõene, kui* ta avaldab tõesuse loogilist (paratamatut) seost. See on midagi, mida me nimetame *tõeks* “objektiivses” mõttes.¹⁵

mille all peetakse silmas subjektiivset hinnangut seletuse tõesusele või kehtivusele.

¹⁵Loogilise “T-konventsiooni” (“lause “lumi on valge” on tõene parajasti siis, kui lumi on valge”) ja sellele rajaneva *semantilise tõeteooria* esitas poola loogik A. Tarski. T-konventsioon määratleb keelekasutuse jaoks kõigi loogiliselt võimalike maailmade hulgas (millistes lumi on mistahes värvi) meile tuntud faktilise tegelikkuse maailma (milli-

Uskumuste kooskõla seisukohalt pole esialgu erilist tähtsust, kas uus info tuli Internetist või mujalt — olulised on uskumuste sisulised seosed. Ent pikema aja jooksul võib võrgumeedia spetsiifikal olla tähtsust uskumuste komplekti kujundamisel: kuna ühelaadse info voog võib kordades ületada seniste trüki- ja eetrimeediate infovoo ning sarnaste uskumustega inimesed leiavad üksteist võrratult hõlpsamini, seejuures globaalses ulatuses, võib inimesel kujuneda kalduvus dogmatiseerida mingid oma lähteuskumused, sest tal on võimalus võrgust neile alati kinnitust leida. See võib olla isegi Interneti suurim oht: peaaegu piiramatul vabadusel (mitte poliitiline vabadus, vaid just materiaalne-tehniline võimalus) väljendada oma uskumusi ja võtta vastu teiste omi tekitab varem või hiljem seisundi, kus inimene peab valima kas kaootilise, segadust tekitava pealiskaudsuse või piiravate, korda loovate pidepunktide vahel. Inimestel on aga kalduvus valida lihtsamad, arusaadavamad uskumused. Selle tulemusena on võimalik selline paradoksaalne seisund, et segadus (anarhia) võrgumeedias kinnistab madala või küsitava teadmismäärtusega uskumusi. On ju nii ajaloos kui argieluski märgatav asjaolu, et anarhistliku mõttelaadiga inimesed on sageli palju väiksema sallivusega “teisitimõtlete” suhtes kui viimased anarhistide suhtes.

Õigustamise usaldusväärse (reliabiilsuse) küsimus tuleb erilise tugevusega esile just meedia, info ja teabe vahendaja käsitlemisel, olgu selleks siis Internet või raamatud või teiste inimeste ütlused. Ühelgi meedial, sh Internetil pole episteemilist autoriteeti iseenesest. Pealegi tuleb teha vahet Interneti kui kommunikatsioonivahendi ja kui episteemiliselt olulise teabe konveieri vahel (Graham 1999: 90): ehkki suhtluse episteemiline rangus võib sõltuvalt selle laadist ulatuda tagarääkimisest akadeemilise loenguni, on üsna loomulik pidada suhtlusakti vastavast kirjalikust väljaandest episteemiliselt vähem rangeks. Vaatama sellele, et nii üks kui teine võib osutada “ma nägin seda”. Suhtumine oma meeltesse on aga vastupidine: “oma silm on kuningas!” Meelte kasutamine teadmise saamiseks on argiolukorras väga usaldusväärne meetod, eriti kui ühe ja sama objekti uurimiseks õnnestub piisava aja jooksul kasutada mitut meelt korraga (näiteks saamaks teada, et kõrvits

ses lumi on valge) kui lausete tõesuse loogilise tingimuse. Lähemalt T-konventsioonist vt Tarski 1999.

ei ole raisku läinud, vaatame tema väljanägemist, katsume ta pehmust ja kuulame koputust; võimaluse korral aga lõikame lahti). Seega küsimus sellest, kas meeleline kaemus on küllalt usaldusväärne teadasaamise protsess, on pigem filosoofiline, mitte praktiline probleem: me usaldame oma meeli piisavalt, väitmaks, et meie ees laual kohvitassis on kohv, eriti kui me joomes seda; või et valgusfooris põleb punane tuli, eriti kui autode vool meie tervist ja elu ähvardab. Kuid meedia ongi meedia selle pärast, et ta ei anna vahetut kogemust, vaid vahendab. Vahendab seejuures väga erinevaid asju: lausetesse sõnastatud käitumuslikke kogemusi, meelelisi kogemusi, tundeid, elamusi jne, niihästi tegelikke (faktilisi) kui väljamõelduid (fiktiivseid). Kõiki neid keelelisi vahendusi võime me (vähemalt episteemilistel eesmärkidel) nimetada *tunnistusteks*.¹⁶ Ning tunnistuste tekitatud teadmist *tunnistuslikuks teadmiseks*, sellele eeldusel muidugi, et teadmiseks olemise tingimused on täidetud: me usume seda väidet, meie uskumine on õigustatud (näiteks väitega kaasneva veenva põhjendusega), ning ... väide on tõene. Nüüd näeme, et tunnistusliku teadmise suhtes on kahtlusel juba praktiline, mitte pelgalt teoreetiline väärtus. Me ei usu ju igat kirjutatud või väljaõeldud lauset, vaid võtame appi paljud, tavamõtlemises ilmselt teadvustamata, taustateadmistele toetuvad kriteeriumid nende lausungite hindamiseks: *kes ütles, milline kirjastus trükkis, millistel asjaoludel väideti*, kas keegi on väidet *kinnitanud* jne. Nagu epistemoloogid on näidanud (Coady 2000: 542–543), on *tunnistuse* mõiste seotud keelefraaside *tähendusega* ning just tähenduse (ja osutuse) kaudu *reaalsusega*. Seetõttu tunnistus põhimõtteliselt evib usaldusväärset: kui me õpetame lapsele, mida tähendab 'kass', osutades kassile ja öeldes "see loom on kass", esitame ühtlasi (tõese) tunnistuse "see loom on kass", sest ka kõrvalseisva keeleoskaja jaoks tähendab see lause täpselt sedasama, ehkki ta teab väga hästi, et see on kass. Väga üldiselt öeldes, inimkeel on oma olemuselt (funktsioonidelt) selline, et kallutab tõe rääkimisele: 'kass' tähendab *tõesti* kassi ja tähendab *tõelist* kassi; 'draakon' tähendab *tõesti* draakonit, ehkki

¹⁶Inglise k *testimony*. Epistemoloogias nimetatakse tunnistuslikuks teadmiseks tihti üksnes tunnistustega vahendatud faktiteadmisi, nagu see argikeeleski suupärasem näib; ma nimetan siinkohal tunnistuseks siiski igasugust teiste inimeste poolt suuliselt või kirjalikult teadasaajale vahendatud teavet, mis tekitab temas teadmist.

(arvatavasti) *mittetõelist* olendit. Kui keegi ütleb “see ei ole kass” siis, kui “see” tegelikult on kass, siis tema eksimus või tahtlik vale on *hålbimine loomulikust keelekasutusest*. Jårelikult — *valetunnistus* episteemilises mõttes polegi tunnistus.¹⁷ Tunnistus on usaldusvåärne, kui me oskame ta åra tunda, ja see ei ole påris sama tunnistuses peituva tõe åratundmisega, sest tunnistus *võib* olla ka ekslik (fallibilistlik).

Niisiis sai eelõelduga osaliselt juba vastatud küsimusele, kas Internetist jårele vaatamine iseenesest on või saab olla sedavõrd usaldusvåärne protsess, et see õigustaks uskumuse pidamist teadmiseks: ei ole ega saagi olla. Ent tunnistuse kui uskumise põhjuse, uskumuste allika ja õigustusviisi loomuse tõttu on meil ometi alust oodata, et Internetist saab teadmist. Ka raamatust jårele vaatamine ei ole usaldusvåärne iseenesest: usaldusvåársuse suurendamiseks on olulised sellised eelteadmised, nagu kirjastaja autoriteetsus (kas üldiselt või vastavas kogukonnas — teadlaste, inseneride, kunstnike v.m.t), autori muud publikatsioonid, tegevus jne. Internet on paraku usaldusvåårsuselt — raamatutega võrreldes — seni veel palju madalamal tasemel, kuid see ei tarvitse nii jääda. Raamatute usaldusvåårsus on teatavatel põhjustel olnud alati suurem kui enamikul muudel teabemeediatel: raamatu trükkimine ja levitamine on küllalt kallis, mistõttu raamat on ajalehtede ja veebiga võrreldes teatud määral alati haruldus. Majandusliku sunni tõttu peab raamat vastama lugejate ootustele. Lugejatele on aga — millele juba Descartes tähelepanu osutas — alati olnud omane märkimisvåärne annus “tervet mõistust”¹⁸, mis ei võimalda igasugust jama åra trükkida (mis ei tähenda, et jama üldse ei trükitaks). Kahtlemata on ka Internetis surfajatel olemas “terve mõistuse tsensor”, kuid võrgumeediast tuleva teabehulga massiivsus võib selles orienteerumise raskeks, kui mitte võimatuks teha. Liigne teabehulk on aga ebamugav. Kuna lugejal on vabadus ja

¹⁷Kohtus antud valetunnistus on küll “tunnistus” õiguslik-protsessuaalses mõttes, kuid mitte episteemilises mõttes, sest valetunnistus ei loo teadmist, vaid eksimust või kahtlust.

¹⁸“Terve mõistus” (ingl k *common sense*) on tõesti ka filosoofiline termin ning seda kasutatakse näiteks siis, kui on tarvis mõtteliste eksperimentide tulemusi võrrelda asjade tegelike, intuiitiivselt ehk “tervemõistuslikult” tuletatud seisudega. Vt näiteks mõttelisi eksperimente Sturgeon 1998.

võimalus valida, mida lugeda, võib ta vähendada ebamugavust hoopis isoleerumisega konfliktsetest ja kriitilistest arvamustest — on ju needki ebamugavad. Teabe esitajate anonüümsus loob aga sobiva keskkonna valetamisele (annaks siin õige epistemiilise määratluse: valetamine on mittetõese teabe esitamine viisil, mis peaks adressaadis kutsuma esile uskumused, nagu oleks see teave tõene). Kui tavameedias avaldatud valedele järgneks teatud juhtudel karistus või vähemalt autori avalik või ametialane hukkamõist, siis Interneti anonüümsus elimineerib sealt need mõjutusvahendid peaaegu täiesti (Goldman 1999: 168). Interneti üks võrratuid eeliseid — võrgumeedias avaldamise odavus ja lihtsus — on paraku ka tema probleemiks: pahatihti puudub vähimgi hädavajalik toimetustlik kontroll. Kahtlemata on Interneti-meedia samas väga demokraatlik — kontrolli teostavad (v.a väga vähesel kriminaalsetel juhtumitel ja trükipressi “pikenduseks” olevatel veebidel) üksnes avaldajad ja lugejad, mitte kõrvalised “filtrid”. Nähtavasti toimub Internetis korrastatuse areng selles suunas, mille piltlikuks kujundiks sobib Antiik-Ateena agora: kõik võivad rääkida ja häält teha, kuid siin-seal on “korra saarekesed” — kõnepoodiumid, kuhu astuvad vaid need, kellele on sõna antud, ja teadetetahvlid, kuhu kirjutavad vaid selleks volitatud isikud. Iga kodanik otsustab ise, keda-mida ta kuulab või loeb — võimaluste skaala (peale eemaloleku, mis ei kuulunud aga “normaalsesse” elustiili) algab deemose taustamelu kuulamisest ja suvalise grafiti lugemisest; jätkub lihtsate vestlusringidega, pottseppade müügihüüetega, tunnustatud ja tunnustamata filosoofide ülesastumistega, riigimeeste valimiseelsete kihutuskõnedega, kuulajate asjakohaste ja kohatute vahele hüüetega; ning lõpetab selle autoriteetsuse ja usaldusvääruse skaala killukohtu otsuste ettelugemine ja kivisse raiutud seadusetahtvliid.

Kahtlemist konkreetsete teadmiste korrektsuses võib nimetada *praktiliseks skepsiseks*. Kui selline kahtlus suunab või vähemalt peaks suunama teadjat õigustuse tugevdamisele, siis on see *konstruktiivne skeptitsism*. Kahtlemist teadmise võimalikkuses üldse võib nimetada *radikaalseks skeptitsismiks*; kui radikaalne skepsis pole suunatud niivõrd meie teadmismõime kummutamisele, vaid pigem selle eeldatava tugevuse kontrollimisele, nimetatakse seda *metodoloogiliseks skeptitsismiks* (Grayling 1995: 48jj). Uskumine ja skeptitsism on seotud sel viisil, et kui inimene võtab iga

asja suhtes radikaalselt kahtleva seisukoha, siis vastavalt TSM-le ta ei tea mitte midagi, sest tal puudub uskumine. Äärmuslik skeptitsism, mis väidab, et me ei tea midagi ega saagi teada, on õnneks ennasthävitav: lõppkokkuvõttes skeptik, väites, et me (k.a. skeptik) ei tea mitte midagi, räägib ise mitte millestki; see on aga jaburus, sest "mitte millestki" ei saa rääkida — mitte millestki rääkimine pole rääkimine, vaid mõttetu häälitsemine. Mõõdukamate skeptiliste arutlustega on aga palju raskem toime tulla ning paljud filosoofid leiavad, et argument argumendi vastu see ei õnnestugi ning ainus vastus skeptitsismile on näidata, mida me teame ja kuidas me teame (*ibid.*: 57). Mõõdukas skepsis või skeptitsism võib olla isegi konstruktiivne: küsimusega "kust sa tead?" suunab ta isikut tema esitatud propositsioonide (lausete) ning nendega kaasneva õigustuse kontrollimisele ja tugevdamisele. Sellist, nn *episteemilist skeptitsismi* peetakse vahel parimaks vastuseks üldisele või radikaalsele skeptitsismile (*ibid.*: 56–57). Sama kehtib Internetist hangitava teabe suhtes: kui me suhtume seal saadavasse teadmisesse mõõduka skepsisega ja mõtiskleme enda või teiste jaoks selle üle, kust teave pärineb, millised põhjendused seda teavet otseselt või kaudselt saadavad, milline on vigade, eksimuste ja valetunnistuste esinemise tõenäosus ning millised on meie võimalused seda teavet kontrollida — oleme me palju paremas episteemilises positsioonis kui Internetti pimesi usaldades või teda täielikult eirates. Sest põhjendatud ja kaalutletud kahtlus pimedate usu asemel aitab meil ära hoida võimalikke Interneti tekitatavaid vääri uskumusi. Ja Interneti kasutamine tema eiramise asemel omab potentsiaali suurendada meie teadmiste pagasit vähemalt niivõrd, kuivõrd Interneti võime tekitada uusi teadmisi on parem muu meedia omast.

Sellisenä on Internet — vähemalt käesoleval ajal — teabemeedia, mille usaldusväärsus ei ole ühetaoline, vaid kattub kogu kultuuris toimiva usaldusväärsete skaalaga. See tähendab, et Interneti meediafaktide usaldusväärsus tagatakse teiste kultuurfaktide toetusel (ehk vastavate uskumuste kooskõlaga). Usaldusväärsete skaalat võib lihtsustatult esitada skaalana, mille ühes otsas on kuulujutud ja teises otsas matemaatika teoreemid. Usaldust kinnitavateks kultuurfaktideks on näiteks firmade, ülikoolide ja kõigi teiste institutsioonide tegevuse laad, tuntus ja ajalugu. Ka domääni-nimed ja elektroonilised identifitseerimisvahendid

mängivad üha suuremat rolli usaldusväarsust kinnitavate faktide tuvastamisel. Vaatamata triviaalsele järeldusele võib teadmise standardmudel siiski olla tänuväärseks abiliseks hangitud teabe ja selle alusel kujunenud uskumuste hindamisel. Teadmine on midagi kindlat; kui me ei ole kindlad, siis me ei usu, vaid oletame. Ning teadja peab olema suuteline vastama küsimusele “kust sa tead?” Vastus sellele küsimusele osutab õigustusele; seejuures vastus “vaata järele (sealt ja sealt)!” on täiesti arvestatav.

Interneti usaldusväarsuse hindamisel tulevad appi ka oskused ja tutvused. Ma pean siin silmas eespool esitatud “teadmise kolmikjaotuse” (tutvus, oskus ja propositsiooniline teadmine) kahte esimest tüüpi. Jälle ei saa jätta mainimata, et raamatute lugemine nõuab samuti teatud oskusi — sisukorra ja indekse kasutamise oskus ühes väljakujunenud stiilide ja sisuliste struktuuride tundmisega pole kellelegi kaasasündinud, kuid võib ka raamatute kasutamise kiirust oluliselt suurendada. Raamat — erinevalt kaasaegsest Internetist — on iseenesest rangelt korrastatud meedia: seda juhtub väga harva, et raamatus ei leidu seda peatükki, millele sisukord viitab, või et mõni peatükk on selles lõpetamata või et seal sisaldub asjasse puutumatut jupp teisest raamatust. Raamatus on tavalise lugeja jaoks kõik paigas ning raamatukogus abistavad teda bibliograafid. Internetis kui eklektilises, kaootiliselt ja meelevaldselt moodustuvas meedias on tavakasutaja aga üksik ja mingigi oskus ja tutvus selles orienteerumiseks on hädavajalik.¹⁹

Tutvusel ja oskusel on teadmise moodustamisel ka sisuline roll. Kui me loeme raamatut kavatsusega sellest saadud teabega midagi peale hakata — näiteks et oma kirjatöös sama teemat edasi arendada, siis me ei hangi sealt raamatust üksnes kindlat teavet, vaid me ühtlasi tutvume (esmaselt või juba tutvust laiendades) antud teema- ja ideederingiga. Samas me õpime ka teatud

¹⁹Oskustest ja tutvustest võiks nimetada brauseri kasutamise oskust ühes arusaamisega selle toimimise põhimõtetest; oskust kasutada Interneti-portaalide otsingumootorites Boole'i valemeid; surfaja arvutis ehk n-ö kliendipoolel toimivate meta- ja teemaotsingumootorite kasutamisoskust; üldist tutvust Interneti, eelkõige “www” struktuuriga ja selle ülesehituse põhimõtetega; mõnede portaalide ja temaatiliste logiraamatute tundmist.

oskusi, eelkõige kirjaliku väljendamise ja argumenteerimise oskust. Ka oskus — nagu tutvuski — võib olla sisuline: näiteks matemaatika teoreemi lugedes me ei võta vastu mitte üksnes teavet, vaid tutvume väga abstraktse mõistelise konstruktsiooniga ning — kui kavatseme omandada ka teoreemi tõestuse, oskamaks seda ise esitada — omandame ka teatud sisulist väärtust eviva oskuse. Episteemiliselt on kõige tähtsam asjaolu, et nii tutvus kui oskus toimivad sellistes valdkondades ka uskumise õigustusena: mida enam uskuja on tuttav valdkonnaga tervikuna, seda kindlamalt moodustab ta oma uskumusi või vastupidi, hülgab neid. Teoreemi tõestus — tuttava ja osatavana — on uskumise otsene õigustus, õigupoolest isegi õigustuse ideaal. Tasub tähele panna, et selle ideaalini on ajaloo jooksul üritatud jõuda nii metafüüsikalistes arutlustes, loodusteaduslikes seletustes kui teoloogilistes jumalatõestustes. Näib siiski, et *tõestus* kui selline jääb alatiseks loogika ja matemaatika pärusteenriks. Seetõttu pole oskuse ja tutvuse osa teadmiste hankimises alati kaugeltki nii sirgjoonelise: ehkki tutvus võib teadmise usaldusväärsust sageli kinnitada, ei saa uute teadmiste hankimises tutvust tingimata eeldada, sest paljudel juhtudel eeldab uute teadmiste hankimine teadja jaoks seni tundmatutesse valdkondadesse tungimist ning sellises olukorras tutvust alles omandatakse. Selline tutvuse — ja ka oskuste — vaegus on üsna tavaline mitteteoreetilises inseneritehnilises leiutamistöös ja n-ö avangardses, avastustele orienteeritud, uusi probleeme esitavas teaduslikus uurimistöös.

Episteemilises mõttes ei erine Internet ega ka muud uusmeediad oluliselt klassikalistest raamatutest: kõik, mis eespool sai öeldud Internetist hangitava teabe sisu ja allikate ning teadmise moodustumise kohta, peab paika ka raamatutest hangitava teabe ja teadmise puhul. Interaktiivne meedia pakub vaid palju kiiremaid ja kergemaid võimalusi otsitava teabe leidmiseks: see just nagu tuleks ise otsija juurde, kui viimane oskab seda õigesti küsida. Kasutajaringi laienemise ja avardunud võimaluste tõttu näib, et Interneti “lugemine” nõuab suuremaid oskusi kui raamatute lugemine. Ent see, mis Interneti “lugemise” juures justkui oleks uus ja keerukas — õigete allikate otsimine ja nende hulgast valiku tegemine —, on alati ka raamatute lugemisega kaasas käinud, kusjuures enne elektrooniliste kataloogide ilmumist oli õige raamatu leidmine võrratult keerulisem: otsitav teos tuli leida bib-

liograafilistest väljaannetest või kataloogidest, siis teha kindlaks, millises lähimas raamatukogus see leidub ning seejärel raamat sealt tellida või ära tuua. Internetis on toimunud eelkõige kvantitatiivsed muutused, seejuures nii positiivses kui negatiivses suunas: positiivne on see, et võrratult suurem hulk inimesi tegeleb võrratult suuremas mahus lugemismaterjali selliste otsingutega, millega varem tegelesid vaid vähesed asjatundjad; negatiivne on see, et vajalik ja korralik materjal tuleb leida tohutu hulga poolleiolevate, üksteist kordavate, suvaliselt kokkuklopsitud tööde, asjasse mittepuutuva ajaviitematerjali ning muidu tühja-tähja hulga. Kahtlemata kaalus Interneti algusaastatel negatiivne faktor positiivse üles, s.t autentset materjali oli Internetist — raamatukogudega võrreldes — raskem või isegi võimatu leida. Nüüdseks on asi edenenu. Kuid tõeline murrang seisab tõenäoliselt veel ees — see leiab aset siis, kui autentne, “käega katsutav” raamat ja digitaal-virtuaalne otsingumeedia leiavad ühise või paralleelse, kombineeritud väljenduse, või siis, kui virtuaalne raamat kõigi oma eelistega evib kõiki neid samu omadusi, mida kannab endas traditsioonilise raamatu “käegakatsutavus”.

Mida me võime järeldada? Esiteks, mis tahes infotehnoloogiline rakendus ei erine klassikalistest teadmiskalkulaatoritest, eelkõige raamatust, millegi muu kui suurema kasutuskiiruse poolest.²⁰ Teiseks, seegi erinevus on inimvõimete tunnetuslike ja ajaliste piirangute tõttu (maailma kaemise pealiskaudsus ja katkendlikkus, raskused sellest johtuvate teadmislünkade täitmisel ning selleks antud suhteliselt lühike eluiga) olulise-elulise tähtsusega. Kolmandaks, infotehnoloogiliste lahenduste tõeline revolutsioon seisab veel ees: see toimub siis, kui inimene saab võrgust teavet nii kiiresti, et ta suudab mis tahes küsimusele vastata sama kiiresti, kui me märkmikut käes hoides suudame öelda oma sõprade telefoninumbreid — muidugi eeldusel, et esitatud küsimusele on

²⁰Ka ajalooliste olukordade ja artefaktide virtuaalsed rekonstruktsioonid pole arvutimaailma pärusmaa: neid on tehtud nii paberil kui kinematograafias ennegi, kuid uus on nende tegemise viis, varieeruvkorduva kasutamise võimalus ja sellest tulenev suhteliselt madal ressursikulu, mistõttu selliste rekonstruktsioonide hulk, sisuline maht ja esituskiirus kasvavad kumulatiivselt. Näiteks kord loodud dinosauruste mudeleid võib kasutada üha uuesti ja uutel eesmärkidel, neid üha täiustades ja “paljundades”.

inimkonna teabevaramus vastus juba olemas. Ma arvan (erinevalt tavalistest teadmisekäsitustest), et kui mul on käepärast telefoninumbritega märkmik, olen ma küsimusele “kas sa tead Allani telefoninumbrit?” õigustatud vastama “*tean küll, sest ma suudan seda piisavalt kiiresti järele vaadata ja sulle öelda!*” Ent kas võib saabuda ka selline ajastu, et vastus esitatud küsimusele inimkonna teabevaramus puudub, aga “võrk” ikkagi vastab — ja õigesti? Või lähme veel kaugemale — kas saab olla nii, et inimene isegi ei küsi, kuid “võrk” annab teada? Kui selline olukord peaks võimalikuks saama, on inimene loonud infotehnoloogilise lahenduse, mis *loob uut teadmist*. Minu arvates on see tehisintellekti olemasolu tõeline kriteerium: *intellektne infotehnoloogiline lahendus* evib võimet püstitada iseseisvalt või koostöös inimesega mõtteka küsimuse, sõnastada see, püstitada uurimisülesanne ning leida põhjendatud vastuse, mis inimesele edastatuna ja viimase poolt omaks võetuna vastaks teadmise tunnustele. Ja kui me mingil alusel võime öelda, et see virtuaalne olevus ka ise *usub* seda, millest ta meid teavitab, siis *teab* ka tema.

Seni aga vahendab Internetti ühendatud arvuti meile inimestele meie teiste inimeste poolt väljauuritud, sõnastatud ja illustreeritud teavet. Nagu ennevanasti. Kuid (kulla?)koormatena.

Kirjandus

- C o a d y , C. A. J. 2000. Testimony and Observation. — S. Bernecker, F. Dretske (eds.). *Knowledge: Readings in Contemporary Epistemology*. Oxford: Oxford University Press, pp. 537–546
- D a v i d s o n , Donald 1995. Tõe ja teadmise koherentsusteooria. — *Akadeemia*, nr 9, lk 1843–1867
- D r e t s k e , Fred 2000. Précis of *Knowledge and the Flow of Information*. — S. Bernecker, F. Dretske (eds.). *Knowledge: Readings in Contemporary Epistemology*. Oxford: Oxford University Press, pp. 103–117
- G o l d m a n , Alvin I. 1986. *Epistemology and Cognition*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press
- G o l d m a n , Alvin I. 1998. What is Justified Belief? — *Epistemology*. Ed. by L. M. Alcock. Oxford: Blackwell Publishers, pp. 89–109
- G o l d m a n , Alvin I. 1999. *Knowledge in a Social World*. Oxford: Oxford University Press

- Goldman, Alvin I. 2000. Discrimination and Perceptual Knowledge. — S. Bernecker, F. Dretske (eds.). *Knowledge: Readings in Contemporary Epistemology*. Oxford: Oxford University Press, pp. 86–102
- Graham, Gordon 1999. *The Internet: A Philosophical Inquiry*. London/New York: Routledge
- Grayling, Anthony C. 1995. Scepticism. — *Philosophy: A Guide through the Subject*. Ed. by A. C. Grayling. Oxford: Oxford University Press, pp. 43–57
- Sturgeon, Scott 1998. Teadmine. — *Akadeemia*, nr 4, lk 758–781
- Tarski, Alfred 1999. Semantiline tõekontseptsioon ja semantika alused. — *Tähendus, tõde, meetod*. Toim. J. Kangilaski ja M. Laasberg. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 143–183

MARIO ROSENTAU (sünd. 1962) on lõpetanud 1986 TRÜ juristina. Magistrikraad TÜ filosoofia osakonnas 1998, praegu doktorant TÜ õigusteaduskonnas ja Helsingi ülikooli riigiteaduste teaduskonnas. *Akadeemias* varem avaldanud artikli “Keeleringmäng ümber ufode: Essee teaduslikust pretensioonist” (2000, nr 9, lk 1942–1972).

KAUKAASIA EESTLASTE USUELUST JA RISTIMISTAVADEST

Marika Mikkor

ETNILISED JA IDEOLOOGILISED TINGIMUSED MUSTA MERE RANNIKUL

1882. aastal Samaara eestlaste rajatud Estonia külast alguse saanud lõunapoolne Kaukaasia Musta mere ranniku eesti asustus oli päritolult äärmiselt kirev. Eestlasi saabus sinna Krimmist ja Eestist ning muudest Venemaa eesti asundustest. Peagi said väljarännanud abielude kaudu omavahel sugulasteks, mis koos linnakultuuri mõjuga soodustas piirkondlike murrete ning kommete väljatõrjumist. Musta mere ranniku koloniseerimisel said Estonia naabriteks armeenia, bulgaaria, moldaavia ja mingreeli, Lindal kreeka, mingreeli ja saksa külad ning üksikud lätlased, Salmel ja Sulevil moldaavia ja armeenia, Punase-Lagedal kreeka külad. Kõik need rahvused peale sakslaste ja lätlaste olid õigeusklikud. Türgist ja selle mõjualadelt pärit sõjapõgenike — armeenlaste, bulgaarlaste, moldaavlaste ja kreeklaste omavaheliseks suhtlemiskeeleks külades oli türki keel, mida eestlased ei osanud (Pint 1958: 25–25p; Volkova 1983: 114; Ioanidi 1990: 19).

Kultuuriliste, keeleliste ja usuliste erinevuste tõttu suhtlesid eestlased õigeusklike naabritega külades esialgu vähe. Eestlastele olid omased luterlikud traditsioonid. Ülem- ja Alam-Linda eestlased suhtlesid tihedamalt sakslastest ja lätlastest luteriusuliste naabritega, lätlaste ja sakslastega ka abielluti, kuni nad viimaks eestistusid. Kaukaaslaste ja teiste lõunamaiste naabritega abielluti haruharva, eelkõige linnakodanike või jõukamate inimestega.

Linnades olid teiste rahvustega tihedamad kontaktid ja omavahel suheldi vene keeles. Eestlaste kokkupuuted võimuesindajatega olid kahte laadi. Võimudelt paluti abi mingreelide ja abhaaside röövkäikude vastu, mille peale enamasti soovitati eestlastel endil hakkama saada, vahel varustati asunikke püssidega. Teist laadi teated on sellest, kuidas kohalikud võimurid kutsusid eesti pilli- ja laulukoore esinema ning avaldasid eestlastele kiitust kõrge majandusliku ja kultuurilise taseme eest (vt nt Linda asutusest... 1885; Kider 1914).

1890. aastatel algas Musta mere ranniku kuurortide väljaehitamine. Eestlastel olid kohalike linnade ja kodumaaga tihedad kontaktid, neid iseloomustas suur liikuvus ja linnakultuuri tugev mõju. Piirkonna kultuurilise ja majandusliku õitsengu kõrgpunktiks oli 1910. aastate esimene pool. Tsaariajal reisisid väljarännanud ringi nii Venemaal kui välismaal, külastades sageli ka Eestit. Valitses usuvabadus.

Nõukogude võimu kehtestamise järel jäädi liikumisvabadusest ilma, alates 1920. aastate keskpaigast katkesid sidemed välismaailmaga, ka Eestiga. Purustati eesti külade suletus teistest rahvustest naabrite suhtes. 1920.–1930. aastatel keelustati luterlikud kombetalitused mitmesuguste surveavalduste tulemusena, kuigi konstitutsiooni järgi valitses usuvabadus. Rajati kollektiivsed majapidamised ja kaotati eestikeelne kooliõpetus. 1930. aastate lõpust algas naabruses elanud türgi päritolu armeenlaste asustamine eesti küladesse. 1940.–1950. aastail asustati gruusia mägihõime ümber lauskmaale ja eesti küladesse saabus sadu mingreele ja svaane. Ühine kool ja töö ja usuliste ning keeleliste tökete nõrgenemine soodustasid segaabielusid. Eri rahvusest külaelanike omavaheliseks suhtlemiskeeleks sai vene keel. Lähedase naabruse ja tihedama läbikäimise tulemusel mõjutasid eri rahvustest naabrid üksteise tavasid üha rohkem. Õigusklikel rahvastel säilivad mitmed vanad tavad sageli kauem kui luterlastel. Mingreelid ja svaanid olid varasematest õigusklikest asunistest veelgi alalhoidlikuma kombestikuga. Et inimese elutähtpäevadega seotud tavad on rahvusvahelise iseloomuga, oli sünni- ja matusekombestik kultuurilaene raske kindlaks teha (vt Mikkor 1992, 1994, 1998a, 1998b, 1999b). Selgepiirilised on erinevused ühe või teise konfessiooniga seotud ristimiskombestik.

VÄLJARÄNNANUTE USUELUST

Enne nõukogude aega

Enamik Musta mere ranniku eestlastest oli luteri usku. Mõned õigeusklikud läksid Kaukaasias koguni luteri usku üle: "Usk on küll hoopis iseasi kui rahvus, aga siinsed õigeusulised eestlased püüavad igal võimalusel Lutheri usku tagasi saada, osalt sellepärast, et õigeusk neile venestamise tuhinas nagu kaela sunniti, osalt aga sellepärast, et siinse õigeusu preestrite ja munkade kõlvatu eluviis neile usu vastumeelseks on teinud" (Pihlakas 1906a). Tõenäolisemalt võis usu vahetamist põhjustada see, et eesti küla- de ühiskondlikus elus võtmetähtsusega ametikohad (külavanem, kohtumehed, kooliõpetaja ja kirjutaja) olid enamasti luteriusuliste käes. Haridus-, kultuuri- ja usuelu keskusteks olid koolkirikud, mille rajamist toetas luteri kirik. Klassiruumis oli altar usutalituste jaoks.

Esiialgu peeti jumalateenistusi suuremates taludes. Estoniat külastas kohe asunduse rajamise järel 1883. aasta novembris Tiffisi saksa luteri koguduse kirikuõpetaja Ferdinand Hörsche(l)mann, peagi seati ametisse ka võõrmünder Joosep Kuusik. 1884. a esimesel jõulupühäl esitasid küla noormehed ja neiud jumalateenistusel esmakordselt kaks vaimulikku koorilaulu, mis tähendas koorilaulu algust Estonia asunduses (Suits 1882–1916: 12–13, 15). Asunduste kultuuri- ja hariduselu oli luteri kirikuga lahutamatu seotud, köster-kooliõpetajad olid enamasti laulu- või pillikoori juhid. Kooliõpetajad algatasid külaraamatukogude loomise ja näitemängude korraldamise, kontsertidel ja näitemängudel koguti raha kirikuriistade, raamatute ja uute orkestripillide jaoks. Estonias muretseti 1889. aastal annetuste ja pidudel saadud sissetulekutega kirikukell ning 1897. a orel (Holberg 1919: 1–3p, vt ka M(ihkelson) 1899). Tähtsamad peod ja näitemängud korraldati kirikupühadel.

Kirikukohustusi täitsid kooliõpetajad ja võõrmünderid. Kirikuõpetajad käisid asundustes paar korda aastas, õnnistades vahepeal ristitud lapsed, laulataes kogunenud pruutpaarid ning korraldasid leerid. Kuna õpetajad käisid harva ja lähemal luteri kirikut polnud, mindi 19. sajandi lõpul vahel laulatama Gruusia pealinna

Tiflisi (Ratassepp 1962: 3). 1917.–1918. aasta Estoniast on teada, et kuna kahē ja poole aasta jooksul ei käinud külas kirikuõpetajat noori leeritamas, lasid mõned pruutpaarid end õigeusu preestril laulatada. Ristimist ja matmist toimetas aga endiselt luterlik kõsterkooliõpetaja (Holberg 1919: 1p–2).

Linnas toimunud avalikel üritustel respektierisid õigeuslikud võimuesindajad ka luteri usku, näiteks Suhhumi põllumeeste seltsi maja õnnistamisel 1896. aastal. Kõigepealt viis tseremoonia läbi õigeusu vaimulik. Mingreelide, venelaste ja teiste kõrval olid asutajaliikmeteks eestlasedki ja neil soovitati oma usutalitus samuti läbi viia: “Kui õigeusu vaimulik maja õnnistamise ja pritsimisega valmis sai, pani Rõbinski ette, et ka eestlased võivad oma usu kombe järgi palvetada. Et aga selleks miskit ettevalmistust ei olnud tehtud, ei saanud muud teha, kui Jakob Mihkelson, kes katsepõllul järelevaataja ametis oli ja endine Estonia kõster-koolmeister, tuletas paari sõnaga päeva tähtsust meele ja selle suure vabaduse täheks, et eesti mees ka inimeste hulka sai arvatud, sai eestlaste poolt choral “Oh võtkem Jumalat” fisharmonia saatel lauldud. . . [---] Balti parunite orjad, rennikud olivad täisõiguslisteks ilmakodanikkudeks peetud, nad võisid ühes Kaukaasia võrstitidega ühe seltsi liikmed olla, see paisutas nende rinda ja vägevad palvehelid täitsivad ruumisi” (Eestlaste. . . s.a.: 12–12p).

Luteriusuliste eestlaste üritustel osalesid ka õigeusu vaimulikud. 1908. a 22. mail, taevaminemise pühal, pandi Estonia külas koguduse juuresolekul pidulikult uue koolkiriku nurgakivi, mispuhul kirikliku tseremoonia viis läbi õpetaja Bernhoff Tiflisist. Luterlikul tseremoonial osalesid peale eestlaste vene ja gruusia rahvusest tähtsamad võimutegelased, ringkonnaülem, jaoskonnaülem jt. Naabruses asuva bulgaarlaste küla Vladimirovka õigeusu preester luges seal samuti mõned palved (Holberg 1919: 2p). Luteri- ja õigeusuliste eestlaste endi vahel esines aga vastuolusid. Estonia küla vähesed õigeusklikud elanikud keeldusid koolimaja ehitamisel osalemast, “isegi allkirjad andsivad, et nemad seda maja ei tarvita, ega oma lapsi siia kooli ei saada. Ometi käivad praegu kõik küla õigeusuliste lapsed siin koolis” (Holberg 1919: 3). 1910. aastal õnnistas õpetaja Bernhoff sisse Estonia uue palvemaja. Kaks päeva kestnud pidustustel osalesid ka Linda ning Suhhumi eestlased ning naaberkülade venelased, mingreelid jt, kokku ligi 400 külalist (Holberg 1919: 3p).

Eestlased uudistasid ka õigeusklike usutalitusi. 1911. aasta 6. jaanuarist on kirjeldus, kuidas käidi vaatamas Estonia küla naabruses Drandis asuva meestekloostri rongkäiku vee äärde vee pühitsemiseks. Kirjelduses ei jäetud mainimata, et eestlaste hulgas oli veneusulisi vähe (Pint 1958: 28p).

Peale Estonia koolimaja ehitusega seotud vastuolude luteri- ja õigeusuliste eestlaste vahel on Estonias veel üks, varasem teade usuvastuolude kohta. 1896. aastal Estoniasse saabunud kooliõpetajat August Härmsi tunnustati nii õpetajaameti kui hea vene keele oskuse pärast, külarahva meelepaha pälvis ta aga vene õigeusku neiuaga abiellumise tõttu. Asundust aeg-ajalt külastav kirikuõpetaja Bernhoff olevat samuti sel põhjusel tema vastu vaenulik olnud. Asi lõppes sellega, et kooliõpetaja pidas paremaks 1899. a ametist lahkuda (Suits 1882–1916: 19–20). Küla eliiti kuuluvad inimesed olid luteri usku ning Härmsile oli pruutki nende seltskonnast valmis vaadatud. Vene õigeusku, olgugi et lugupeetud eesti perekonnast neiuaga abiellumine kutsus esile üldise põlguse (Pint 1958: 27p–28, 41p).

Enamik Kaukaasia eestlasi puudutavaid lehesõnumeid ja memuaare on kirjutatud luteriusuliste poolt ning esmapilgul jääb mulje, et asundustes elas vaid üksikuid õigeusku eestlasi. 1901. aasta *Uues Ajas* tuuakse aga ära järgmised andmed: “Suhumi ümbruses elab õigeusulisi eestlasi päälle paari saja hinge juba seitseteistkümmend aastat, aga kirikuga ei ole neil päälle laulatamise midagi tegemist. Lapsed ristivad nad suuremalt jaolt ise, niisama matavad ka surnud. Umbes kümne aasta eest käisivad nad sinse piiskopi juures palumas, et neile siia Eesti keelt mõistja preester ametisse pandaks. Piiskop käskinud palvekirja anda, mida nad ka teinud, aga kõik olla tähelepanemata jäetud. Lapsed käivad neil Luteruseusu koolis, kus nad lugema ja kirjutama õpivad, aga usuõpetus jääb neile tundmata. Kirikuid on siis üsna küll, aga keele puuduse pärast peavad nad säält eemal olema. Suhumi linna kirikus on mitu preestrit ametis; oleks soovitav, et sinna üks eesti keelt mõistja preester ametisse seataks, see oleks sellepärast kõige parem, et eestlased mõlemil pool linna elavad” (Elanik 1901). Et viis aastat varem pakuti Suhumi ümbruse eestlaskonna arvuks 587 inimest (M(ihkelson) 1894: 20), võib sellest järeldada, nagu oleks neist kolmandik õigeusklikud. Võimalik, et *Uues Ajas* liial-

dati. Kindlasti kirjutasid luteriusulised agaramalt Eesti lehtedesse ja jäädvustasid oma mälestusi sagedamini kirjalikult.

Taga-Kaukaasias olid nagu mujalgi Tsaari-Venemaal luteriusulised rahvakillud väiksearvulised ja kihelkondade piirid suured. Luteriusulised Suhhumi piirkonna eestlased, sakslased ja lätlased allusid esialgu Tiflisi, 1890. aastate keskpaigast aga Batumi-Kutaisi õpetajale: "Kihelkonna piirid, mis üks õpetaja peab läbi käima, on Venemaal, näituseks Siberis, tihti suuremad kui mõni Euroopa riik, mis sellest tuleb, et luteriusulised, keda Venemaal vähe, muu usuliste seas üksikult või üksikute koloniide (asukülad) kaupa laialt üksteisest lahus elavad. Ennemalt oli terve Taga-Kaukasias, s.o. 214,000 versta — üksainus Lutheri-usu kihelkond, aga umbes 12 aasta eest lahutati Kutaisi kubermang, ühes Suhhumi ja Batumi maakondadega ise kihelkonnaks. [---] Üksikud või ka ühendatud kolonid on nagu era-kogudused kihelkonnas, kus köster-koolmeister igal pühapäeval Jumalateenistust peab, ristib, matab, leerilapsi ette valmistab jne. niisuguseid kogudusi on Suhhumis — kolm Eesti¹, neljas Saksa (2 küla: Gnadenberg ja Neudorff) ja viies linna Saksa kogodus. Õpetaja ise käib kaks korda aastas kõik asutused läbi, võtab lauarahvast ja õiendab muid suuremaid talitusi. Tuleb vahel ette, et näituseks pruutpaarid õpetaja tulekut oodata ei jõua, siis sõidavad nad pärast seaduslikku mahakuulutamist laevaga Batumi õpetaja juurde" (Pihlakas 1906). Sõnumis lisatakse veel, et külarahvas saab kirikuõpetajaga hästi läbi, et igas palvemajas, s.o koolkirikus on orelid ning et kasutusel on uued lauluraamatud.

Umbes aastast 1894 tegutses Suhhumi ümbruses Batumi õpetaja Bernhoff. 1892 tegutses Suhhumi piirkonnas Tartus õppinud kirikuõpetaja Heine: "Varsti pärast ametisse saamist käis ta ka Estonias ja laulatas seal neli noort paari, aga vene keeles, sest et ta eesti keelt sõnagi ei mõistnud. Hiljem tuli ta tagasi ja elab juba paar kuud meie külas, et Eesti keelt kätte õppida. Jõulu laup. õhtu pidas ka Eesti keeles esimese jutluse, küll veel mitte pääst vaid raamatust, aga väljaütlemine ja keelemurre oli selge ja puhas, nagu sündinud Eestlasel" (Pihlakas 1892).

¹Suhhumi ümbruse kolm eesti kogudust olid Estonia, Ülem-Linda ja Alam-Linda.

Suhhumis elavad eestlased osalesid esialgu saksakeelsetel jumalateenistustel. 1903 pidas õpetaja Bernhoff Jakob Mihkelsoni uues elumajas esimese jutluse ja võttis rahvast armulauale. Mihkelsoni maja sai Suhhumi eestlaste kultuurielu keskuseks. Aastaid koguti raha palvemaja ehitamiseks. 1914 alustati Suhhumis luteri kiriku ehitamist, mis lõpetati 1915. Puhkenud maailmasõja tõttu sai sakslastest ehitusmeister Bamele ja kahele kirikunõukogu liikmele osaks pagendamine (Eestlaste... s.a.: 10p)². Luteri kirikus käisid koos eestlased, sakslased ja lätlased: "Sakslased nimetasivad teda "meie" kirikuks, mille vastu eestlased protesteerisivad, teda Suhhumi Ew-Luter. kirikuks nimetades." Kirikunõukogu liikmeks oli ka Jakob Mihkelson ning kirikut toetasid rahaliselt ka Estonia ja Linda külade eestlased (Eestlaste... s.a.: 11).

Salme ja Sulev ning Eesti-Aiake kuulusid Mustamere kubermangu ning seal käisid teenimas Novorossiiski kirikuõpetajad. Sulevi küla kultuurielu kohta on kunagine vöörmünder Villem Ludvik kirjutanud: "Esialgne elu oli Sulevis ilma mingisuguse ühistundeta, ei kirikut, ei kooli ega ka kõrtsi. Iga mees elas omaette nii kui mõistis. Ainukest vaheldust tõi maikuu 1894. a. Sulevisse pastor Adrian Schultseri sieie ilmumine, kes kiriklika talituse toimetas Johan Heilmani ruumides. 1894. aastast saadik käis pastor Schultser kuni 1907 iga aasta Sulevis kiriklika talituse toimetamas. On asja selle auväärt minevikku tagasi vaadata. Ilma uhkusega, kõikide vastu lahke, võitis tema Sulevi asunikkuide südamed jäädavalt enda poole. Tema tulekut oodati alati igatsusega. Aastani 1901, kui hakati kooli saalis Jumala teenistust pidama, võttis tema korteri Villem Ludviku juures, kus tema lapsi leeritas ja kokku kogund rahvale küll tõtt küll nalja pakkus. Oma kõrge vanaduse peale vaatamata oli tema tubli mägede ronija.

²Ärevatel aegadel sattusid muidu respektieritud luteriusulised "eurooplased", teiste hulgas eestlasedki kahtluse alla, nii ka muidu hästi õnnestunud 1914. aastal nelipühil Suhhumis toimunud Kaukaasia eestlaste laulupeoga seoses: "Siinjuures peab seda tähendama, et laulupidu oli maikuu lõpus ja sõda algas juulikuus, kus sakslasi koledasti vihati. Vene sandarmeeriale või tõsi vene meestele näitas, kes eesti ja saksa vahel vahet ei tea, Eesti laulupidu kui poliitiline fakt olema, kus arvati, et sel kombel saivad saksa salakuulajad rahuliste oma tööd teha. Tulivad Suhhumi kõige nelja ilmakaare poolt ja kadusid nägemata Kaukaasia mägedesse või orgudesse" (Eestlaste... s.a.: 9p-10).

Kord jahil öösel laskis tema suure metssea. Sulevi jahimehi ei unustanud tema iialgi, tõi neile alati Novorossiiskist püssisi, püsirohtu, patronid, tongisi ja muud jahitarvitusi imeodava hinna eest. Jutlustes käsitas tema vabameelseid mõtteid, nimetas ennast liberaaliks. [---]" (Ludvik 1925: 284–286). Villem Ludvik oli Sulevi võõrmündriks aastail 1895–1900. Kirikuõpetaja puhul peeti kiiduväärseks eelkõige seda, et ta oli tubli jahimees. Ka Salmes ja Sulevis olid kultuuri-, haridus- ja usuelu esialgu tihedalt seotud. Sulevis koguti 20. sajandi algusaastail kooliõpetaja Mart Põdderi eestvõttel pidudel raha nii oreli kui puhkpillide ostmiseks. Pasunakoor loodi 1911. a (Kirkmann 1912). Suhhumi ümbruses olid selleks ajaks juba mitmed pillikoorid jõudnud tekkida ja hingusele minna.

Ajalehtedes kirjutati Salme ja Sulevi usuelust vähe, 1913. aastal mainiti usuleigust: "Vaimliselt on siinsed asunikud kaunis hästi edenenud. Ajalehte loetakse pea igas peres ja ka kogu raamatuid tarvitatakse rohkel arvul. Mõlemis külas on oma ministeriumikool. Salmes kahe- ja Sulevis üheklassiline. Mõlemad koolimajad on ka asunduse kirikuteks, kui iga kahe, kolme nädali tagant kohalikud köster-kooliõpetajad jumalateenistust peavad. Jumalateenistusest osavõtmine ei ole siin küll moodis, kuid seda paremine passib alkoholipruukimine. Sellele aitavad rohkeste kaasa asunikude suured viinamarja aiad, kust iga aasta hulka marju saadakse, mis kohe viinaks aetakse" (Muga 1913: 200). Lõpetuseks lisatakse, et alkoholi liigtarbimine iseloomustab eelkõige Salme küla ja et asunduste seltsielust võetakse usinalt osa.

Mõned Musta mere rannikule rännanud eestlased olid varem seotud prohvet Maltsveti usuliikumisega. Osa Maltsveti endistest jüngritest või nende järglastest läks Krimmist edasi Kaukaasiasse, näiteks elasid Estonias jutlustaja Mari Kusnetsi sugulased (Pint *s.a.*: 16p). Kuid juba enne Musta mere rannikule jõudmist oli nende usuline aktiivsus vaibunud ning neist olid saanud "tavali- sed" luterlased. Juhan Leinbergi vennapoeg Gustav Malts kirjutab 1904, et veel kümne aasta jooksul kestis Krimmis kodumaalt kaasa toodud karskus ja vennaarmastus: "Siis aga hakkas vägev vaenlane alkohol ikka rohkem ja rohkem võimu oma kätte kiskuma, mis temal ka paraku Jumal täieste korda on läinud!" (Malts 1931: 430.) Luterlikel jumalateenistustel osalesid maltsvetlased kohe Krimmi asumisest peale (*ibid.*: 427–429). Jakob Neran

oletas, et 1880. aastatel Eestist Kolga kandist väljarännanutest võisid samuti mitmedki olla endised maltsvetlased (Nerman *s.a.*: 2) ning ma olen temaga üsna päri. Mõned võisid olla aga varem väljarännanud maltsvetlaste sugulased.

Musta mere ranniku eestlaste tähtsamad kultuurisündmused toimusid luterlikel usupühadel. Samaarast väljarändamine oli samuti ajastatud usupühale: "Kevadeks oldi kõige sellega valmis saadud ja reis kaugele maale, tumedale tulevikule vastu, hakkas 5. mail 1882 aastal just taevaminemise neljapäeval pääle. Oli kena kevadine päev. Kaunis suur rahvahulk oli väljarändajaid saatma tulnud. Lauldi paar vaimulikku reisilaulu, peeti palvet ja keegi noormees P. Kolju pidas ka ilmaliku kõne. Silmapilk oli tõsine, pühalik ja liigutav" (Suits 1918: 8–9).

Musta mere ranniku eestlaste suhtumisest lahkusulistesse kõneleb halvustav teade 1885. aasta *Olevikust* Lindas käinud baptisti jutlustajast: "Kodumaa usumäratsejad ei taha meid siin ka rahule jätta. Nimelt tuli meile üks Baptisti missionäär eht Läänemaa seltsi. kaks püha pidas ta lugemisetundi ja nädala sees käis ta tubliste pere perelt rahvast oma võrku meelitamas, kus tal ka korda läks mõningaid nõdrausulisi oma võrku saada. Asutuse politsei keelas lugemised ära ja ringkonna maavalitsuse poolt keelati talle küladesse käimine ära. Nõnda oleme nüüd sest haigusest päästetud ja võime ainult rõõmustada" (Linda asutusest. . . 1885). On aga teada, et Salme puhkpilliorkestri asutasid 20. sajandi algul Maltsveti jüngri Toomas Tanveli³ Krimmist edasi rännanud sugulased, tuues kaasa puhkpillid (Nerman *s.a.*: 2, vt ka Mikkor 1998b: 139, 161). Ka Estonias oli endistel maltsvetlastel hea positsioon. Toodud tsitaat pärines aga Lindast, mille asutajateks oli Maardu koolmeister ja pasunakoori juht Mihkel Kaares, kes ärgitas ka teisi pasunakoori liikmeid Kaukaasiasse rändama (Mikkor 1998b: 47–48).

Üht-teist on teada ka üksikute tähtsamate asunike usuelust. Estonia küla maakuulaja Peeter Piiri surma puhul *Sakalas* ilmunud järelehüüdes kirjeldatakse teda kui igati jumalakartlikku meest: "Ta oli omas elus väga tööarmastaja, kes ka minutitki asjata ei raisanud, kuid palvega hakkas ja lõpetas ta oma päevatööd, püha-päeval aga ei lubanud ta omas majas vähemadki tegemist peale

³Toomas Tanveli kohta vt Materjale. . . 1931.

tarviliste talituste. See oli temal täielik rahupäev, kus ta iga kord oma perele jutlust ette luges. Oli ka aegu, kus ta puudustega pidi võitlema, aga enamiste käis ta käsi väga hästi, sest et ta kõige hoole ja vaevanägemise juures väga kokkuhoidlik oli, kes tühja kasuta ja uhkuse asjade peale midagi ei kulutanud. See tegi aga talle võimalikuks kasuliste asjade heaks paljugi kulutada. Nimelt oli ta väga suur kirjanduse ja teaduse armastaja ja Samarast ära tulles olnud tema Eestikeelne kirjavara peale ajalehtede, mis ta seitsaadik kui õnnis Janssen Pärnu Postimeest hakkas kirjutama ühtesoodu luges, 1400 eksemplari suur" (Pihlakas 1892a).

Nõukogude ajal

Pärast oktoobrirevolutsiooni, kodusõja aastail sattusid kirikuõpetajad asundustesse juhuslikult ja harvem. Nõukoguse võimu lõpliku kehtestamise järel algas aktiivne asunike ümberkasvatamine, mida iseloomustasid eesti kommunistide ajalehe *Edasi* keelepruuki matkides sellised märksõnad ja lööklaused nagu "laiaulatuslik usuvastane hoogtöö", "kommnoorsoo jõulud" jne jne. Usutalitused polnud otseselt keelustatud, kuid tugeva ideoloogilise surve mõjul hakkas usuelu illegaliseeruma.

Sulevis mäletasid vanemad naised veel 1980. aastatel viimaseid leere: "Leer oli Salmes Tooma Madise juures puu all, pinkide peal oli istumine. Majadesse ei lubatud enam. Leeris olid 16–17-aastased, vanemaid enam polnud. Oli 20–25 inimest. [---] Miskit pidu ei olnud. Ise tehti söögid, puu all olid lauad. Siis õpetaja andis oma pühad koogid ja viina (veini) anti ka pisikese topsiga" (Mikkor 1984: 84). Vahepeal polnud enam aastaid leeri. Amalie Juhkum meenutas 1984. aastal 60 aasta tagust, väidetavalt viimast leeri, kus osalesid nii Salme kui Sulevi noored: "Ükskord läks lahti jutt, et papp tuleb Salme. Ega seda ei lubatud hästi. Ei lastud koolimajja ega kuhugi. Tädi võttis oma toa juurde, viigipuu alla tehti suur altar. Oma ema oli ka võib olla vähe usklik. Ise olin 15-aastane, 1924. Papp ei taht võtta leeri. Tädi mõjus nii palju peale. Leerilapsi oli Salmest ja Sulevist kokku vast 49. Mõned sellealised läksid, mõned jäid ära ka. Oli vanemaid ka, üle kahekümne. Õpiti kaks nädalat. Papp ütles, et see, mis õpime, on ikka historia, nii nagu on Lenin suur mees, oli ka Jumal kunagi. Kui leerist lasti lahti, anti koogitükk suhu ja viin. Teine

aasta tuli jälle papp. Ema andis raha, et läheks lauakirikusse. Ei läinud, läksin hoopis peole. Siis papp kurtis, et noored on hukka läinud. Leeri puhul tädi andis lõuna, papp oli lauas ja sugulased. Õhtul oli seltsimajas pidu. Leerikleidid olid ka, üks nende pärast sai mindudki. Kõigil olid valged kleidid, lipsud või pandikud, kuidas neid peab ütleva, küljes. [---] Mõned naersid veel seda asja. Peale selle pole seda asja siin külas olnud. Leerist jäid ära vähesed, komsomooltsid, tüdrukutest ei jäänud vist keegi ära. Lapsed käisid iga päev Sulevist Salmesse jala. Leer oli varasügisel. Viigi all oli, viigid kukkusid pähe. Viikidega oli päris häda, jätsid riitele plekke. . .” (Mikkor 1984: 192–194).

Lembit Võime väitis omal ajal 1924. aasta kohta: “Asunikud olid omaks võtnud ilmalikud kombetalitused” (Võime 1980: 142). Tegu on ajaloolaste tavaga otsida allikatest parasjagu valitseva ideoloogiaga kooskõlas olevaid näiteid. Võime viitas ühe Sulevist pärit kommunistist korrespondendi artiklitele ajalehes *Edasi*, milles kirjeldati Salme viimast leeri teisest vaatevinklist (Viktor 1924 ja 1924a). Sulevist kirjutati järgmist: “Silmas pidades pappide musta minevikku Eestimaal ja nende vasturevolutsioonilist tegevust Venes, ei lubanud revolutsioonilised sulevlased papil jalgagi oma küla piiridesse tõsta. Papp läks õhates ja needides Sulevist mööda Punaselagedale. Sulevlased aga toimivad ristimist, matuseid ja abielu liituseid ilmalikul kombel, mis annab tunnistust nende tõusvast hariduslikust tasapinnast” (Viktor 1924). 1980. aastatel rääkisid sulevlased mulle, et esimesteks komnoorteks hakkasid neil küla autsaiderid, kes kaebekirju sepitsedes sugulastelegi ei halastanud.

Kahel järgmisel aastal kirikuõpetaja käis Sulevis, kuid 1926. aastal ei leidnud ta seal peavarju: “Ka asunduse kogudus puhkab surma und. 1925. a. käis Pihkva õpetaja Jõgi siin vaimulikke talituseid toimetamas, kuid aasta hiljem ei leidunud terves külas isikut, kes õpetaja mõneks päevaks korterisse oleks võtnud. Seepärast pidas ta linnas jumalateenistust, kuhu kolmest asundusest kokku sada inimest oli tulnud. Ka oli kolm leeriõpilast. [---] 1927. a. oli nõnda samuti, kuna 1928. a. vaimulik hoopis tulemata jäi. Pühade ajal ei ole meie asunduses enam 6 aastat palvetundi peetud, rääkimata pühapäevadest. Kokkutulek on juba sel põhjusel võimata, et vaevaks ei võeta kogudust seaduslikult registreerida” (Eestlased. . . 1929). Tõenäoliselt ei juletud kirikuõpetajale

öömaja anda. Salmest kirjutas keegi kommunist samal aastal artikli "Usumürk on hävinemisele määratud" (Osavõtja 1926). Samas ei räägi sajakonna inimese osavõtt linnas toimunud jumalateenistusel sugugi usuleigusest. 1928. aastal hakati Sulevi koolkiriku inventari laiali tassima, palvesaali kirikupingid viidi rahvamajja ning kroonlühtrile ja altari pildile otsiti "paremat rakendust" (Eestlased... 1929).

Eesti-Aiakeses toimus viimane leer 1926. aastal (Mikkor 1984: 254). 1926. aastal käis kirikuõpetaja Salmes inimesi armulauale võtmas, kuid leeri seal enam ei korraldatud, kommunistide häälekandja andmeil polnud selleks soovijaid (Osavõtja 1926). Milliseid konkreetseid usuvastaseid sanktsioone kasutati, selle kohta andmed puuduvad. Nõukogude repressioonid algasid juba 1920. aastate algul, näiteks kirjutati 1921. aastal Salmest, et kõik sepad on vangi pandud ja ei ole enam kedagi, kes hobuseid rautaks, ning et "ka Eesti kommuniste on siia juba hea kari söögi peale saadetud, kes asunikkude poliitilise vaadete järele peavad valvama ja nende kohale jõudmise ja valvamise järele ongi kohe mitmed vangi võetud ja kinni pandud" (Salme... 1921).

1929. aastal saatis üks anonüümne pealekaebaja Salmest kirja *Edasile*, milles kurdeti, et endine vöormünder pole loobunud usutalituste läbiviimisest: "Salme asunduse üldkoosolekul arutati J. Tiismuse valimisõiguse asja. Tiismus on kümned aastad usu alal töötanud (ristinud, matnud) ja peab praegugi seda ametit, üldkoosolek aga otsustas Tiismusele häälteõiguse alles jätta, sest "kes neid usuasju ikkagi korras pidavat". Tiismus olla vana mees ja see "amet" temale "kondijärele", mis tast siis "kiusata". Nähtavasti ei ole nõukogude seadused, millede põhjal usu-teenijatel valimisõigus ära peab võetama, meie külas maksvad. Üldkoosolekul tehtud viga peab ruttu parandama" (Elanik 1929).

RISTIMISKOMBESTIKUST

Küsitlesin Musta mere ranniku eestlasi ristimistavade osas aastatel 1984–1988 ja 1996–2000⁴. Selleks ajaks oli eesti külades

⁴Osa materjale asub Eesti Rahva Muuseumi etnograafilises arhiivis (Mikkor 1984, 1985, 1985a, 1986, 1997), osa on autori valduses.

valdavaks saanud armeenia ja gruusia rahvusest õigeusklik elanikkond. Eesti-Aiakese ja selle naabruses elas arvukamalt kreeklasi ja venelasi, siin-seal ka moldaavlasti. Venelased olid sinna asunud sageli juhuslikult ja üksikult, vaid Eesti-Aiakesse asustati 1940. aastatel plaanipäraselt vene asunikke. Päris eesti külaks võis 1980. aastatel pidada veel Sulevit, kus armeenlasedki oskasid eesti keelt. 1990. aastateks olid ka Sulevi lapsed eesti keelt unustamas.

Üldine õhkkond polnud Musta mere rannikul 1980. aastatel sugugi nii ateistlik nagu Eestis. Enamik erirahvuselisest elanikkonnast kuulus õigeusku, kuid on märkimisväärne, et esindatud olid ka mõned protestantlikud usulahud, näiteks nelipühilased ja baptistid. Vabakirikute liikmed olid valdavalt venelased, valgevenelased ja ukrainlased, kes elasid Musta mere ranniku linnades kompaktselt. Eestlaste kontaktid nendega olid napid, Suhhumis kuulus ka üks Ülem-Lindast pärit eesti perekond baptisti kogudusse. Nelipühilastega ja baptistidega oldi Suhhumis naabrid ja töökaaslased ning käidi koos koolis. Maa põliselanikest abhaasidest oli osa islami, osa õigeusku. Eri usundite ja konfessioonide esindajad elasid läbiseegi ning olid üksteise suhtes tolerantsed. Mingit avalikku või illegaalset usulist agitatsiooni ei esinenud, Suhhumis olnuks kujuteldamatu, et keegi oleks näiteks tänaval oma usulisi töekspidamisi hakanud teistele tutvustama. Usk oli eluviis, teisi võis mõjutada eeskujuga ja palvete abil.

Eestlased torkasid selles religiooselt meelestatud rahvaste paabelis silma usulise leigusega, eriti Sulevis. Linna ja Suhhumi ümbruse eestlased puutusid kokku nn musta maagiaga, näiteks kohvipaksu pealt ennustamisega. Mingitest luterlikest usukommetest märki polnud, kui keegi midagi uskusi, siis oli see tema enese asi. Küllap oli see nii pereti kui isikuti erinev. Eestlaste õigeusklikud naabrid olid märksa religioossemad, aga eriti olid neil au sees mitmesugused ebausukombed. Temperamentsematest õigeusklikest rahvustest olid eelkõige mõjustatud segaperede eestlased, samuti lähemad naabrid, sõbrad ja töökaaslased.

Õigeusklikel oli laste ristimine 1980. aastatel üleüldine, eestlaste puhul kohtas erisuguseid käitumisviise. Elviina Jakobson Estonia külast rääkis ristimisest järgmist: "Must rahvas ristib kõvasti, aga meie ei ole ei siia ega sinna. Mina olen kaks korda

ristitud. Esimest korda luteriusku (1910). Pärast isa võttis vene naise, siis ristiti veel kord. See naisterahvas oli nisukene. [---] Kui mind ennast ristiti, siis esimest korda oli oma küla mees, ja teist korda oli linnast mingisugune moonakas. Esimest korda ei mäleta, kui mind ristiti, aga teist korda mäletan, mulle valati vett igale poole pähe. Olin vist juba 8–9-aastane. Vaderid valiti siis uued, venelaste seast. Vanad vaderid tunnistasid mind muidugi surmani. Aga uued, need olid väga külmad. Vaderid pidid vaatama nigu oma laste järgi, kingitusi tooma, kui sünnipäev on. Läbi käisid nigu omad inimesed, ikka sugulaseks peeti. Kui luteriusku ristiti, oma küla mees ristis — Knuut Juhanes.”

Ristijad

19. sajandi lõpust on laste ristimisest kirjalikke teateid Salmest ja Sulevist, Gagra linna perekonnaseisuaktide osakonnas oli veel 1980. aastatel säilinud Salme küla kirikuraamat, Eesti Ajaloomuuseumis Jakob Nermani fondis on aga Salme küla vööründri Johannes Tiismuse kirjutatud “Salme küla perekonna raamat”, mille sissekirjutused algavad 1884. aastaga (f 309, n 1, s 65). Kirikuvanemad valiti Salmes 1885. aastal (Tiismus *s.a.*: 20). Kirikuraamatu andmeil risticid Salme ja Sulevi lapsi 1880. aastail kõsterkooliõpetajad Salme palvemajas⁵. 1885. aastast külastasid Salmet ja 1894. aastast Sulevit kuni kolm korda aastas Vladikavkazi evangeeliumi-luteriusulise *koguduse* pastorid (Tiismus *s.a.*: 20; Ludvik 1925: 284). Muude kiriklike talituste hulgas õnnistasid kirikuõpetajad vahepeal risticud lapsi ja kirjutasid nad kirikuraamatusse. 1901. aastani viisid Sulevisse saabunud pastorid jumalateenistusi läbi Johannes Heilmani talus, hiljem toimus see valminud koolimajas. Lapsi ristiti aga 1890. aastaist vööründri poolt kodus. Kui kirikuõpetaja oli parajasti külas käimas, viidi laps koolimajja risticuda (Mikkor 1984: 7, 83–84). Hädaristimise ehk *rutulise ristimise* viis läbi lapse isa või mõni teine isik.

Suhhumi ümbruse eesti küladest Estonias olid esimesteks kirikuvanemateks Jaan Kilk, Gustav Suits, Peeter Vatsar jt, kuni

⁵Ka Estonias oli 1885.–86. aastal, enne koolimaja valmimist, palvemaja, kus eestlased jumalateenistust pidasid (Suits 1882–1916: 16; Holberg 1919: 1–2).

viimaks "26. III 1905. a. No 1821 all kinnitati Sisemiste asjade ministeeriumi poolt Estonia Ew-Lutheruse kogudus, mis Batumi-Kutaissi kihelkonna abikogudus on, ning lubati omale kirikunõukogu valida. 19. VI valiti koguduse poolt esimene nõukogu, mille esimeheks Joosep Pint, liikmeteks Andres Tomberg, Jakob Suu, Gustav Mikson, Kristjan Suits ja Jaan Saaber saivad" (Holberg 1919: 3p). Kirikutegelaste nimed kattuvad enamasti küla tähtsamate ühiskonna- ja kultuuritegelaste nimedega.

Ristimise iga

Kirikuraamatu andmeil ristiti Salme ja Sulevi lapsi 19. sajandi lõpul enamasti 3–4-nädalaselt, harvem nädalaselt. 1910. aastate kohta kinnitasid küsitlitud, et ristiti kuu kuni aasta vanuselt. Ristimine nihkus ajapikku hilisemale ajale, erandiks olid nõrga tervise-ga lapsed: "Kui laps oli nõrk, siis rutati ristimisega. Mind ennast ristiti alles aastasena, olin nii priske ja tugev, ei kardetud (1912). Oli kõva veendumus, et ei tohi matta ristimata" (Kuldkepp). Pole teada, et Kaukaasia eestlased oleks ristimata surnud last kuidagi eriliselt matnud. Kubanist Uus-Estoniast Sulevisse ümber asunud eestlane rõhutas, et Kubanis ei pandud ristimata lapse hauale risti. Sel põhjusel olevatki Kubani eesti külades ristimine püsinud veel 1960. aastatelgi: "Siin pole lapsi ristitud. Sulevis pannakse kõigile ristid, aga meie külas pandi ainult neile, kes olid ristitud. Sellepärast ristitigi. Mitte usu pärast, vaid seepärast, et kui laps ristimata ära sureb, jääb haud ilma ristita, see ka kole, vanemad siis kartsid" (Langebraun). Keskaegse uskumuse kohaselt ei pääsenud ristimata laps taevasse, vaid jäi ebamäärasesse seisundisse põrgu ja puhastustule vahel ning teda ei maetud ka kalmistu pühasse mulda (vt ka Hämäläinen-Forslund 1988: 26; Valk 1998: 144). Pärimuslikud kujutelmad ristimata surnud laste saatusest olid äärmiselt mitmekesised. Üldine oli see, et kui lapse elu oli ohus, viidi ristimine läbi kiirustades, kohe pärast sündi⁶.

⁶Mõnedel rahvastel, näiteks Hispaanias Galicias esines kriitilistes olukordades, kui kardeti enneaegset sünnitust, koguni sünnituseelset ristimist (Kožanovski 1997: 310; vt ka Serov 1997: 335). Itaalias võidi last ristida sünnituse käigus, kui ta polnud veel ilmale tulnud (Fais-Leutskaja 1997: 271).

Enne ema ja last puudutavaid ristimiseelseid tabusid mäletati Kaukaasias harva: "Pidule küll ei läinud, enne kui laps oli ristitud. Ega kirikusse ei läinud enne. Ristimata last üldse kuskile ei jäetud, selle kurat viib ära. Kui laps oli vigane või nuttis, püüti ruttu ristida. Muidu ristiti, kui ema oli juba terve. Kui ikka suri ristimata, mis siis ikka sai. Aga ikka püüti ruttu ära ristida. Ristimata lapsel inimene oli ikka toas. Laps ristiti enamasti, kui oli võimalus. Kui viin oli juba valmis või oli vaja põrsast veel nuumata. Kuu aja pärast ikka. Rutuline ristimine — kui laps oli nõrk. Ristiti teisel päeval juba. Ristis peremees ise, kes vähegi oskas. Muidu ristis õpetaja või kooliõpetaja. Eks olid papid ka — käis kaks korda aastas külasse. Kui oli papp tulemas, oodati seda. Eks kooliõpetaja ikka ristis. Oli mõni papitaoline vanamees ka" (A. Juhkum). Uskumus, et valvamine ja tuli kaitses ristimata last vanakuradi poolt äravahetamise eest, oli tuntud Eestis ja mujalgi maailmas (Ploss 1884: 121; Holzmayer 1872: 100–101; Wiedemann 1876: 308; Grünthal 1924: 443; Manninen 1924: 45; Mikkor 1998c: 63; Valk 1998: 142). 1980. aastatel mäletati Eestiski uskumust, et üksijäetud lapse viib vanakurat ära (Mikkor 1989: 267). Niisamuti arvasid liivlased, et kohene sünnijärgne ristimine takistab kuradil lapse vahetamist (Loorits 1932: 161).

Erisuguste usundiliste kujutelmade püsimine ja mäletamine Kaukaasias sõltus nii piirkondlikust päritolust kui perekonna traditsioonidest. Ristimiseelse ajaga seotud tabusid tunti ka kirjanduse põhjal. Lapsepõlves Estonias elanud, hilisem sulevlane Adeele Teppe meenutas: "Seda polnud, et enne ristimist ei tohtinud last üksi jätta. Lugenud olen küll, et muidu vanakurat viib ära. Minul kasuisa oli köster-kooliõpetaja⁷. Ma lugesin keelatud raamatuid nii, et tagumiku all hoidsin neid, ees laual oli aga lasteraamat. Kui vanemad tulid, panin raamatu jälle istumise alla."

Ristimine nõukogude ajal

Nõukogude võimu kehtestamine tõi usuellu suuri muudatusi. Kuni 1920. aastate keskpaigani oli ristimine siiski eestlastel üldine ning selles osalesid ka uue maailmavaatega tutvunud ini-

⁷Adeele Teppe kasuisa Hendrik Holberg saabus Estoniasse köster-kooliõpetajaks 1916. aastal (Holberg 1919: 7–7p).

mesed. Üks Alam-Lindast pärit naine valiti oma venna ristiemaks Leningradis Töölisfakulteedis õppimise ajal 1925. aastal.

Suhhumi luteri kirik tegutses 1920. aastate keskpaigani, seal ristlesid oma lapsi Suhhumi ümbruse eestlased, sakslased ja lätlased. Kirikuõpetajad käisid siis veel ka külades. Siiski oli aeg ärev. Punase-Lagedal väideti, et just 1920. aastate esimesel poolel polnud võimalik ristida, seda tehti taas kümnendi lõpul: "Ei siis ristimist ei olnud, aga teise ristlesin küll (1928). Esimene oli nisukesel ajal, et oli segadus. Ristles keegi endine kirikutöoline. Ristiti luteruse usku. [---] Siis inimesed olid ikke kutsutud, kui ta ristiti ja. Varrud ühe õhta olivad ja. Ei old midagi, söömalaud oli ja. [---] See oli niisama pool vargsel viisil ristitud, ta oli juba koolipoiss. Siis juba põlati seda ristimist ja ei lastud. Koolipoisi riided olid seljas" (Mustkivi). Viimased avalikumad ristimised toimusid 1928–1929, edaspidi tehti seda suure saladuskatte all oma pere ringis: "Minul vanem poeg oli 1931, kutsusin vanainimene ristima. 1934 oli suur raskolaatsivanie. Minul mees pandi kinni lapse ristimise eest, 5 aastaks. Ristija pandi ka kinni 5 aastaks. Ristimise ajal mees ja õde läksid kodunt ära, et keegi ei kahtlustaks. Seda ei tulnud siis pähegi, et oleks kellegi vaderiks valinud. Salaja ristlesime, kellegile ei rääkinud. Hirmuga mõtlesime, et laps sureb ära ja ristimata. Kuidas panen talle kivi hauale. Vanainimene ise ristles lapse ära. Tegi kuuma tee ja pani mett sisse, hästi magus, et last ei põleta, nii kui vähegi sai, joodeti ära kõik. Ema hoidis siis last. Difteeria šaarikud pigistas siis katki, lapsel suust jooksis mäda. Laps oli 8-kuune. Predsetaatelil suri laps ära, oli türklane, Osman. Pandi risti asemel kivi. Mõtlesin, kui kole. [---] Mina 2 last ristlesin kodus. Naisterahvas ristles. Tema mees oli vöörmünder. Tegime ka pilti sellest. Laual olid küünlad ja ristimise vesi ja puha. Minu mehe onu oli predsetaatel, jäi ka pildile, tema hävitas siis pildi ära" (Kuutman).

(Järgneb)

NAGU IGA TEINEGI SUHE

Terapeutilise suhte roll psühholoogilises abistamises

Kaia Kastepõld

Psühholoogia on enamasti keskendunud inimese kui individuaalsuse uurimisele. Üritatakse seletada, millised on indiviidi isiksuseomadused, tema emotsioone, kognitsioone, käitumismotiive jne. Kõik need teadmised oleksid aga olemata, vähemalt meile harjumuspärasel viisil, kui indiviidi ei ümbritseks teised inimesed. Kõik nimetatud aspektid kujunevad teistega suhtlemise käigus, mis algab esimestest eluhetkedest peale. Ei öelda asjata, lapsepõlv on meiega kogu elu kaasas. Tähtis on see eelkõige sellepärast, et esimeste eluaastate jooksul saame esimesed, vahest kõige määravamad suhtlemiskogemused. On väidetud, et hilisemad suhted elus põhinevad lapse ja ema vahel tekkinud kiindumus-suhtel.

Sellisel taustal on loomulik seegi, et probleemide tekkides vajab inimene uut, spetsiifilist suhet, mis aitaks tal mõista juhtunut ning leida viise, kuidas end aidata. Psühholoogiline nõustamine ja psühhoteraapia pakuvad võimaluse psühholoogiliste probleemide korral abi saada.

Psühhoteraapiast ja nõustamisest rääkides on tavaliselt kõne all tehnikad ja strateegiad, mida terapeut kliendi abistamisel kasutab. Hoopiski märkamata jääb suhe, mis luuakse terapeudi ja kliendi vahel. Just see suhe pakub abistamisel vajalikku turvalist ja struktureeritud keskkonda, milles terapeut tunneb end kindlana, kasutades õpitud meetodeid, ning klient tunneb end kaitstuna, avaldades sügavalt isiklikke aspekte oma elust ning kavandades muutusi oma elus.

TERAPEUTILISE SUHTE DEFINITSIOON JA TÄHTSUS

Inimesed elavad oma elu nagu mitmesuguste suhete seeriat, mis kujunevad vastastikusel mõjus teiste inimestega. Paljuski on see, mida inimene tunneb ja milline ta on, mõjutatud sellest, milline on ta suhete kvaliteet teiste inimestega. Veelgi enam, näiteks interpersonaalsete suhete valdkonna teoreetikud ei käsitlegi suhteid ja isiksust lahus, õigemini isiksust polegi nende jaoks olemas (Talvi Kallasmaa, isiklik vestlus 1998). Ja nii näib loomulik, et kui inimese suhted loomulikus keskkonnas tekitavad tema elus probleeme, siis vajab ta uusi suhteid, mis aitaksid neid probleeme lahendada.

Brent Mallinckrodti (1997) sõnul on aastakümnetepikkune uurimine näidanud, et eri meetodikaid kasutavad psühhoterapia koolkonnad on võrdselt edukad. See tõdemus on pannud uurijad otsima ühte ja üldist läbivat elementi, mis neid eri lähenemisi ühendab. On jõutud järeldusele, et selleks läbivaks teguriks on suhe terapeudi ja kliendi vahel. Kui klient tuleb abi saama ja suhe saab alguse, saab terapeudist kliendi sotsiaalse võrgustiku liige ning ta muutub kliendi jaoks võimalikuks sotsiaalse toetuse allikaks. Ilma selleta oleks muutus kliendi probleemide peaaegu võimatu. Seetõttu on positiivse muutuse tekke soodustamisel väga oluline terapeudi oskus juhtida oma suhet kliendiga.

Pamela S. Highlen ja Clara E. Hill (1984) väidavad, et selleks, et nõustajast saaks kliendi muutuse võimalik mõjuallikas, peab olema osalejate vahel kujunenud side. Kui sellist alust ei ole loodud, ei riski klient muutust ette võtta, sest iga muutusega kaasneb valu. Üldjuhul aga üritab inimene valu igal võimalikul juhul vältida.

Peaaegu kõikide psühhoterapia teoreetiliste suundumuste esindajad on veendunud, et terapeutiline suhe on nõustamise ja psühhoterapia edukuse oluline kriteerium. Ühel meelel ei olda aga selles, kui oluline see suhe on. Paljud peavad suhet nõustamise vältimatuks eelduseks. On isegi väidetud, et suhe ei ole mitte ainult oluline muutuse tekitamise faktor, vaid et on teatud suhtetingimused, millest piisab, et teraapia edukas oleks. Need tingimused on selliste teoreetikute sõnul nii vajalikud kui ka piisavad tegurid, et toimuks konstruktivne käitumuslik ja isiksuslik

muutus. Selliselt — kliendi muutuse keskse tegurina — käsitavad nõustamissuhet humanistlikult orienteeritud teraapiasuunad, nagu kliendikeskne teraapia, eksistentsiaalne teraapia ja gestalt-teraapia. Sama kehtib ka enamiku psühhodünaamiliste teraapiasuundade kohta (freudistlik analüüs, neoanalüütiline lähenemine, Adleri teraapia).

Õppimisel põhinevad lähenemisviisid (käitumuslik teraapia, kognitiivteraapia, ratsionaal-emotiivne teraapia jt) aga erinevad üksteisest selle poolest, kui palju nad tähtsustavad terapeutilist suhet: on neid, kes peavad seda kõrvaliseks (näiteks radikaalsed käitumisterapeudid), kui ka neid, kelle arvates sellel on teraapia edukuse määramisel mõõdukas tähendus. Üldiselt käsitlevad õppimisel põhinevad lähenemisviisid nõustamissuhet sekundaarse aspektina tehnikate järel.

Kui need äärmuslikud seisukohad asetada otsapunktideks, siis keskelt leiaksime teoreetikud, kelle arvates on terapeudi ja kliendi suhe väga tähtis, sest see aitab kaasa positiivse muutuse tekkele, kuid see ei ole piisav. Muutuse tekkeks on vaja arvestada ka teisi faktoreid, nagu kasutatavad tehnikad, kliendi omadused jne.

Seega võime teha järelduse, et terapeutilise suhte tähtsus ja rollide kontseptsioon sõltub suurel määral iga terapeudi teoreetilisest suundumusest.

James O. Prochaska (1979) võtab need teoreetilised rõhuasetused arvesse ja kirjeldab terapeutilist suhet kolme aspekti kaudu. Tema järgi saab nõustamissuhet käsitada kui a) teraapiaks vajalikku eeltingimust (näiteks ratsionaal-emotiivses või käitumuslikus teraapias); b) protsessi, mis iseenesest tekitab muutusi (nagu mõne humanistliku lähenemise puhul) või kui c) peamist tegurit teraapias, millest räägitakse ja millega tegeldakse (nagu enamikus psühhodünaamiliselt orienteeritud teraapiates).

Kõik see näitab, et suhtel on terapeutilises protsessis kliendi muutuse tekitamisel väga oluline osa. Mis see terapeutiline suhe aga on? Senised uuringud ei ole selle küsimusega kuigivõrd tegele- nud. Veelgi enam — isegi need koolkonnad, mis peavad terapeutilist suhet teraapia keskseks aspektiks, pole üritanud täpselt sõnastada, millega tegu on. Sellised suhetele keskendunud lähenemised arutlevad suhte olemuse asemel selle tingimuste üle, mis esindavad terapeudi omadusi ja/või käitumisi ning kliendi rolle (Gelso, Fretz 1992). Näiteks Carl R. Rogersi kliendikeskses teraapias

on üheks selliseks tingimuseks empaatiline mõistmine. Selleks et konstruktiivne muutus aset leiaks, peab nõustaja empaatiliselt mõistma klienti ja tema probleemi ning klient peab tajuma seda suhtumist empaatilise mõistmisena. Humanistliku orientatsiooni niga koolkonnad kirjeldavad seega nõustamissuhet kui sügavat empaatilist suhet võrdsete inimeste vahel. Kõik need käsitlused rõhutavad inimlikkust (Corey, Corey, Callanan 1993).

Psühhodünaamilise teraapia esindajad näevad aga terapeutilist suhet kui ühepoolset sõltuvussuhet, kus klient on terapeudist täielikus sõltuvuses. Sellist suhet võiks nimetada ka arsti ja patsiendi suhteks.

Käitumuslik terapeut erineb eelmistest selle poolest, et ta on terapeutilises suhtes asjalik ja pigem konsultant, kes toetab inimest juurde- või ümberõppimisel. Siin muutub oluliseks suhte ratsionaalsus, emotsionaalne pool on selgelt tagaplaanile jäetud.

Siiski ei aita need terapeudi pakutavad tingimused defineerida terapeutilist suhet, sest nad on ühepoolsed. Nendes käsitlustes on tähelepanuta jäänud teine suhte osaline — klient.

Definitsiooni, millesse on haaratud suhte retsiprookne (vastastikune) olemus, pakkusid 1985. aastal välja Charles J. Gelso ja Jean A. Carter. Nende seletus on lihtne ja üldine: terapeutiline (nõustamis-) suhe hõlmab tundeid ja hoiakuid, mis suhteosalistel üksteise suhtes on, ning nende väljendamise viise. Selles määratluses ei ole seletavaks faktoriks enam nõustaja kasutatavad tehnikad, kuigi need mõjutavad suhet, vaid esiplaanil on suhte ise.

Palju on vaieldud selle üle, kas ja mille poolest erineb terapeutiline suhe teistest suhetest. Mõned peavad nõustamissuhet iga teise lähedase suhtega sarnaseks (näiteks Derlega *et al.* 1991), pidades seda koguni sarnaseks sõprussuhetega; teised toovad välja erinevusi (näiteks võimu ja eneseavamise ebavõrdsus; Kottler, Sexton, Whiston 1994). James Mann viitab oma raamatus *Time-Limited Psychotherapy* (1973) Frankile, kes kirjeldas psühhoterapeutilise suhte alases uurimuses terapeutilises suhtes valitsevat ebavõrdsuse paradigmat. Selle paradigma järgi terapeut teab, mis kliendil viga on, kuid ei ütle seda välja. Terapeut suunab oma tegevusega klienti ise probleemi enese jaoks avastama. Ainult nii võib toimuda muutus. Siin ilmnebki terapeutilise suhte erinevus igasugusest teisest suhtest: on üks pool, kellel on probleem ja kes

otsib sellele lahendust, ning teine, kes valdab teadmisi ja oskusi, et aidata seda lahendust leida.

Suhet üldiselt võib iseloomustada kahe dimensiooni kaudu: intiimsus ja domineerimine. Iga suhet kirjeldatakse seega läheduse astme ja domineerimise-allumise määra abil. Kui tavapärasel sõprusuhtes (intiimsuse määra poolest võib seda võrdsustada terapeutilise suhtega) on mõlemad osalised domineerimise suhtes võrdsed, siis terapeutilises suhtes on alati ühel poolel rohkem võimu kui teisel.

Barbara F. Okun (1987) ütleb, et kui nõustaja peab kõige tähtsamaks kliendi huve, siis suhtubki ta temasse kui inimesse, kes on võimeline ise oma elu juhtima, ning hoidub igasugustest stereotüüpidest ning kliendi eest otsustamisest, seega täidab Franki nimetatud paradigmat.

Nii võib öelda, et teraapia kui vastastikune mõju koosneb kahest elemendist. Esimene neist on kirjeldatud suhe. Teise moodustab tehniline pool, mis hõlmab terapeudi kasutatavaid tehnikaid ning terapeudi ja kliendi rolle, millesse nad vastavalt kasutatava psühhoterapia teoreetilisele orientatsioonile on asetatud. Näiteks kliendikeskses teraapias sätestab kliendi roll, et ta võib väljendada oma tundeid just sellel hetkel, kui ta neid tunneb, ja just sellisena, nagu nad on, ning terapeudi osaks on neid tundeid igal juhul aktsepteerida ja empaatiliselt mõista.

Terapeutilise suhte ja rollide mõju ei ole aga ühesuunaline. Nii ei mõjuta terapeutiline suhe ainult osalejate teoreetiliselt ettekirjutatud rolle, vaid needsamad rollid mõjutavad omakorda terapeudi ja kliendi suhet. See tähendab, et suhte olemust ja edukust mõjutavad rollist tulenevad käitumisviisid. Näiteks kas terapeut väljendab oma tundeid, tõlgendab, vastandub, annab nõu või viib läbi käitumuslikku harjutust — iga selline käitumine mõjutab suhet isemoodi: olenevalt olukorrast kas soodustavalt või pärssivalt.

Sõltuvalt kliendi vajadustest võib terapeut kasutada nõustamissuhet kolmel eesmärgil (Mallinckrodt 1997): a) õpetada klientidele põhilisi sotsiaalseid oskusi ühe üksiku psühhoterapiaseansi vältel; b) aidata tal arendada komplekssemaid oskusi teraapia käigus, näiteks konfliktidega toimetulekut või emotsionaalset lähedust; c) võtta ette kliendi isiksuse põhiliste aspektide modifitseerimine, näiteks interpersonaalsed skeemid.

Suhte edukuse puhul tuleb samuti nagu nähtuse defineerimiselgi arvesse võtta mõlema osalise panust. Eduks peetakse seda, kui teraapia lõppeesmärk — kliendi probleemi lahendamine — on saavutatud ning kui mõlemad osalised, nii terapeut kui klient, annavad suhtele ja protsessile positiivse hinnangu. Azy Barak ja Michael B. LaCrosse (1975) väidavad, et nõustamise edukuse üheks oluliseks kriteeriumiks on see, kuidas klient tajub nõustaja käitumist. Seejuures on olulised kolm dimensiooni — nõustaja ekspertsus, atraktiivsus ja usaldusväärsus. Selle lähenemise aluseks on see, et nõustamist vaadeldakse interpersonaalse mõju protsessina ja seega on edukamad kompetentsemad ning atraktiivsemad nõustajad.

Kui palju aga klient on võimeline terapeutiga looma suhteliselt ratsionaalset, seksuaalsusest ja agressiivsusest vaba suhet, sõltub sellest, kas tal on oma varasemas elus selliseid suhteid juba olnud (Greenson 1967). Me oleme elu jooksul omandanud teatud suhtemustrid ehk käitumisviisid, kuidas me teiste inimestega suhtleme. Need muistrid saavad meile niivõrd omaseks, et me ei pane enam täheleegi neid jooni, mis meie igapäevasuhteid üsna püsivalt läbivad. Kui nende mustrite hulgast puudub see, mida pakub terapeut, siis tuleb terapeutil esimese sammuna aidata kliendil omandada tema jaoks uut tüüpi suhtemuster. Selles mõttes on terapeutilisel suhtel turvalise konteksti funktsiooni kõrval täita ka mudeli roll: terapeutiline suhe võib kliendi jaoks olla esimene näide, et suhelda saab ka ilma häält kõrgendamata või et ka rasketest tunnetest saab rääkida.

Kokkuvõtteks võib öelda, et suhe on eduka nõustamise ja psühhoteraapia üks võtmetegureid.

TERAPEUTILISE SUHTE KOMPONENDID

Üldiselt on suhet siiani vaadeldud terviklikuna, seda ei ole proovitud jaotada komponentideks. Võib-olla on selle põhjuseks see, et need psühholoogid, kes on oma teoorias keskendunud suhtele, uurivad hoopis terapeudi pakutavaid tingimusi nagu empaatia, tingimusteta positiivne suhtumine ja kongruentsus ehk loomulikkus (näiteks Carl R. Rogers).

Ralph R. Greenson (1967) väidab, et psühhoanalüütilise teraapia suhte võib jagada kolme ossa: koostöötav liit (*the working*

alliance), ülekanne (*the transference*) ja tõeline suhe (*the real relationship*). Gelso ja Carter (1985) tõdevad, et selline jaotus kehtib ka teiste terapeutiliste koolkondade esindajate suhete kohta oma klientidega. Nende väitel on kõigis terapeutilistes suhetes need kolm komponenti olemas, kuigi iga osa olulisus teraapia käigus sõltub terapeudi teoreetilisest lähtepunktist ning teraapia eripärast. Samuti erinevad veidi nende tegurite definitsioonid erineva teoreetilise orientatsiooni tõttu. Sellest hoolimata kuulub iga suhet iseloomustavate aspektide hulka koostöö, eelmiste suhete mõju praegusele ning struktureeritud suhe, mis leiab aset mingil kindlal ajahetkel.

1. Koostöötav liit

Enamik uurijaid käsitab koostöötavat liitu kui teraapia ja nõustamise üht põhilisemat omadust. Selle omaduse tähistamiseks on kasutatud mitmesuguseid nimetusi: "abistav liit", "töötav suhe", "terapeutiline liit". Võttes aluseks Charles J. Gelso ja Jean A. Carteri (1985) lähenemise, võime öelda, et koostöötavas liidus ühinevad ühise eesmärgi, teraapia kui tegevuse soodustamise nimel kliendi arutlev ja vaatlev pool ning nõustaja töötav ehk "ravig" pool. Sellest definitsioonist ilmnevad osalejate kahesugused rollid. Kui kasutada psühhoanalüütilisi termineid, siis räägime siin vaatlevast/arutlevast egost ja kogemuslikust egost. Esimehe hõlmab nii nõustaja kui kliendi nn funktsioneerimist, motiive ja tundeid, ning lubab neil n-ö tagasi astuda ja olukorda arutlevalt vaadelda. Teine nimetatutest lubab aga kogeda ja tunda ehk teisisõnu — läbi elada. Seega, nii klient kui terapeüt peavad olema võimelised tundma ja kogema ning seejärel neid tundeid ja kogemusi vaatlema ning reflekteerima.

Edward Bordin (1979) ütleb, et koostöötava suhte edukaks toimimiseks on vajalik kindlate tingimuste olemasolu. Ta toob neid välja kolm: terapeüt ja klient peavad olema kokku leppinud teraapia eesmärkides; peab valitsema nõusolek tööülesannete osas; osalejate vahel peaks olema kujunenud (või kujunemas) positiivne emotsionaalne side. Tööülesannete all ei pea Bordin silmas struktureeritud ülesandeid, vaid pigem igasuguseid teraapiasiseseid ja -väliseid rollikäitumisi, mida osalejatelt oodatakse.

Et liit oleks tugev, et terapeutilises suhtes valitseks koostöö õhkkond, peab terapeudi ja kliendi vahel olema loodud usalduslik suhe. Nagu teada, on igasuguse usaldussuhte aluseks turvaline kiindumussuhe. Paljudes uurimustes on leitud, et töötava koosluse arengut mõjutab kliendi varasem sotsiaalse kompetentsuse tase (Mallinckrodt 1997). Samuti on leitud seoseid madala koostöövõime ja puuduliku vanemliku emotsionaalse reageerimise ning spetsiifiliste objektsuhete puudulikkuse vahel (Gelso, Fretz 1992).

Kirjeldataud liidu tugevus ja Bordini esitatud kolm dimensiooni on üksteisega põhjuslikus suhtes. Siin on tegu interaktiivse suhtega, kus mõlemad osapooled, nii terapeut kui klient, annavad oma panuse lõpptulemusse. Terapeutilt oodatatakse professionaalset hoolimist ja valmisolekut pühenduda. Sellele lisanduvad suhet soodustavad tingimused nagu empaatia, tingimusteta positiivne suhtumine ja loomulikkus. Kliendi puhul peetakse kõige olulisemaks võimet usaldada, ilma selleta ei saa teraapias tekkida positiivset emotsionaalset kiindumussuhet. Gelso ja Carteri (1985) pikaajaline uurimistöö tõendab, et suhte tugevus on eriti tähtis, sest see on otseselt seotud teraapia lõpptulemusega: mida tugevam oli liit esimestel seanssidel, seda parem on teraapia tulemus kliendi jaoks teraapia lõppedes.

2. Ülekanne

Teise terapeutilise suhte komponendi ehk ülekande juured ulatuvad psühhoanalüüsi. Paljud peavadki ülekande kui nähtuse avastamist ja süstemaatilist analüüsi Freudi üheks olulisemaks saavutuseks psühhoteraapias (Gelso, Fretz 1992).

Ülekande puhul on räägitud kahest põhikontseptsioonist. Freudi klassikalise käsitluse järgi langeb klient justkui oidipaalsesse faasi ja kannab nõustajale üle sellest faasist pärit suhtumise inimestesse, kelleks algselt olid tavaliselt ema ja/või isa. Psühhoanalüütik Ralph R. Greenson (1967) usub, et kõik täiskasvanute suhted on segu ülekandest ja reaalsusest. Seega võiks arvata, et me kõik puutume kokku ülekandega, harrastades seda ise või sattudes selle objektiks.

Märksa laiem kontseptsioon eemaldub psühhoanalüütilisest kontekstist ja seletab ülekannet kui minevikus läbielatud olulis-

te inimestega konfliktide uuesti esiletulemist. Sellega kaasneb nende konfliktidega seotud tunnete, käitumiste ja hoiakute ülekandmine/omistamine terapeudile. Siin on oluline tähele panna, et tavaliselt klient ei teadvusta endale ülekandeprotsessi, s.t vastates näiteks terapeudile samal viisil, nagu ta vastab oma emale, ei pane ta tähelegi, et kasutab samu eneseväljendusviise ja tunneb samu tundeid.

Charles J. Gelso ja Bruce R. Fretz (1992) toovad esile mõned põhireeglid ülekande kohta. Nad väidavad, et

a) ülekanne on alati olemuselt väär, sest iga suhe on unikaalne ning seetõttu ei pruugi need tunded ja mõtted, mis olid sobivad ühes suhtes, seda olla teises;

b) ülekanne võib olla nii positiivne kui negatiivne, sest üle saab kanda nii meeldivaid kui ebameeldivaid olukordi;

c) ülekande teke on seotud terapeudi neutraalsuse ja ambivalentisusega. Enamik uurijaid on nõus, et terapeudi neutraalsus (terapeut ei väljenda oma väärtusi ja uskumusi) ja ambivalentisus (terapeut ei väljenda selgelt oma tundeid, mõtteid ja hoiakuid) suurendavad ülekande esinemise tõenäosust;

d) ülekanne ei ole teadlikult sooritatav protsess;

e) ülekanne ilmneb kõige tõenäolisemalt valdkondades, kus kliendil on kõige rohkem lahendamata probleeme.

Kaua aega oli ülekande kirjelduses rõhk kliendi käitumisel. Ülekannet lähemalt uurides aga leiti, et ka terapeudid pole sellest probleemist vabad. Nende kahe — kliendipoolse ja terapeudipoolse ülekande — eristamiseks on terapeudi ülekandereaktsioon hakatud nimetama vastuülekandeks (*countertransference*). Hoolimata sellest, kui küps on terapeut emotsionaalselt või kui tõhusalt ta oma elus ettetulevaid konflikte ennetab/lahendab, jääb ta ikkagi inimeseks, ja nii on ka temal omad lahendamata konfliktid, mis võivad teatud olukorras võimenduda. Tavaliselt arvatakse siiski, et terapeudi ülekanne on enamasti reageering kliendipoolsele ülekandele (Gelso, Fretz 1992).

Vastuülekanne võib olla teraapia seisukohast hea või halb. See oleneb sellest, kas terapeut tahab seda tähele panna ja sellega tegelda. Mainisime juba, et ülekandereaktsioon on alati väär, s.t sellel hetkel kogetavad tunded ei ole autentsed, tulenedes käsilolevast terapeutilisest suhtest, vaid neid on oluliselt mõjutanud

minevikus esinenud konfliktid tunded. Seega on oht, et nad võivad tekitada väärarvamusi või isegi konflikte, suurem. Siin on väga oluline terapeudi teadlikkus sellest võimalikust ohust ja valmisolek seda tähele panna.

3. Tõeline suhe

Mida tähendab "tõeline suhe" ja milline oleks "ebatõeline suhe"? Kõik selle termini kasutajad on ühel nõul, et siin ei eristata omavahel suhtetüüpe, sest ei ole ju võimalik öelda, et üks suhe on tõelisem kui teine: iga suhe, mis eksisteerib, on tõeline. Tõelise suhte all peetakse hoopis silmas juba kujunemisjärgust välja jõudnud (siiski mitte arengut lõpetanud) suhet, mille põhilisteks joonteks on loomulikkus ja realistlik tajumine. Psühhoteraapiline suhe on tõeline, kui suhte struktuur (eesmärgid, rollid, motiivid jms) on paigas ning kui mõlemad osalejad on loomulikud ja tajuvad üksteist moonutamata, s.t sellisena, nagu ollakse.

Mida mõeldakse "loomulikkuse" all? Tavaliselt peetakse loomulikkusest rääkides silmas üksnes terapeudi käitumist, kuid oluline on ka see, et klient oleks loomulik. "Loomulik" terapeut või klient on aus, avatud ja usaldusväärne.

Kokkuvõtteks võime öelda, et iga terapeutilise suhte komponent — koostöötav liit, ülekandmine ja tõeline suhe — täidab nõustamisel ja psühhoteraapias oma kindlat ülesannet, areneb omal moel ning on teistest sõltuv.

TERAPEUTILIST SUHET SOODUSTAVAD TINGIMUSED

Barbara F. Okun (1987) ütleb, et terapeutiline suhe algab terapeudi ja kliendi kohtumisega, et suunata oma tähelepanu ühe osalise muredele/probleemidele. Hoolimata sellest, et keskendutatakse peamiselt vaid ühele osalisele, kuuluvad sellesse suhtesse siiski kõigi teiste rahuldavate suhete omadused, nagu usaldus, empaatia, loomulikkus, hoolimine, austus, tolerantsus ja aktsepteerimine, ausus, pühendumine suhtele, sõltuvus teineteisest. Need omadused ei ole kohe suhtes olemas, vaid need arenevad aja jooksul ja teatud tingimuste olemasolu korral. Üks põhiomadus on usaldus, sest kui seda ei teki, siis ei arene ka teised nimetatud omadused.

Kathleen Black (1983), kes kirjeldab suhte algatamise protsessi, nimetab samuti esimese sammuna just kliendi algse ärevuse vähendamist ning vastastikuse usalduse loomist. Sellele järgneb sobiva kliima ja struktuuri loomine suhtele ning alles kolmandana probleemi sõnastamine.

Usalduse tekke põhikriteeriumiks on partnerite tajumus ja uskumus, et teine pool ei kahjusta teda mitte mingil moel.

Nagu öeldud, võib terapeudi ja kliendi suhte analüüsimisel aluseks võtta ükskõik millise tavapärase suhte kahe inimese vahel. Ka terapeutilisse suhtesse sisenevad mõlemad osapooled oma hoiakute, vajaduste, väärtuste ja uskumustega. Suhte positiivsus või negatiivsus sõltub aga suuresti nende omavahelisest ühilduvusest. Olen maininud ka seda, et terapeutilist suhet eristab teistest suhetest see, et sellesse tuleb üks osalistest (terapeut) suurema oskustepagasiga ning teine (klient) toob kaasa probleemi või mure. Sellest "ebavõrdsusest" lähtuvalt on ka teraapiasituatsioonist tulenevad ootused osalistele erinevad. Seega peaksid terapeudi usaldusväärsus, empaatia, eelarvamustevabadus ja tolerants olema väljendatud nii, et kui peaks tekkima lahkuminekuid väärtusja/või uskumuste süsteemis, vähendaks terapeudi käitumine võimalikke negatiivseid tulemusi. Kõiki siinkirjeldatud omadusi ja ootusi terapeudi ning kliendi käitumise suhtes võib nimetada terapeutilist suhet soodustavateks tingimusteks.

Kõige tuntum käsitlus nõustamissuhet soodustavatest tingimustest pärineb kliendikeskse psühhoteraapia loojalt Carl R. Rogersilt. Ta väidab, et eduka suhte tagamiseks on vajalikud kolm tegurit: empaatiline mõistmine, tingimusteta positiivne suhtumine, kongruentsus ehk loomulikkus. Need tingimused on tema sõnusti ühtlasi nii vajalikud kui ka piisavad.

Hilisem uurimistöo on näidanud, et ainuüksi neist tingimustest ei piisa, et kliendi probleemi muutust tuua. Samuti on väidetud, et mõnikord ei ole kõik need kolm tingimust vajalikudki (Gelso, Fretz 1992). Seega on nad nõustamissuhet soodustavad tegurid, mis enamasti aitavad kaasa suhte loomisele ning seekaudu lõppeesmärgi saavutamisele. Tuleb aga meeles pidada, et need tingimused ei ole hädavajalikud kõikidel juhtudel ning kindlasti ei piisa ainult neist enamikul juhtudel.

1. Empaatiline mõistmine

On raske ette kujutada edukat nõustamis- või psühhoteraapia-situatsiooni, milles nõustaja ei suuda ega taha klienti mõista, s.t teha empaatiliselt kuulata. Seetõttu on loomulik, et peaaegu kõik teraapiakoolkonnad on käsitlenud empaatia olulisust terapeutilisel sekkumisel (Gelso, Fretz 1992).

Juba 1949. aastal kirjeldas Theodore Reik empaatiat kui protsessi psühhoteraapias, tuues selles välja neli etappi: a) identifikatsioon, mille käigus pööratakse tähelepanu partnerile; b) liitumine, kus teise kogemus muudetakse enda omaks selle internaliseerimise (väliseid sotsiaalseid väärtusi sisemiseks muutmise) kaudu; c) peegeldus, mis tähendab teise inimese kogemuse kogemist samal ajal omaenda kognitiivsete ja afektiivsete seoste tähelepanemisega; d) lahutus, mille käigus asutakse taas eraldi positsioonidele (Hill, Corbett 1993).

Selles käsituses on tänapäeval empaatia laialtlevinud kontseptsiooni põhijooned — afektiivsus ja kognitiivsus. Esimesel juhul räägime inimese võimest tunda teisele kaasa, elada koos temaga läbi tema tundeid, ja seeläbi oma suhtluspartnerit paremini mõista. Kognitiivse aspekti all mõistetakse inimese oskust asetada end teise isiku olukorda ning ette kujutada, mida teine selles olukorras mõtleb, tunneb ja arvab või miks ta just nii käitub. Kognitiivset aspekti rõhutavad psühholoogid ütlevad, et nimetatud võime aitab parandada sotsiaalset kliimat seeläbi, et hästiarenenud rollivõtmise oskus lubab meil tõhusalt sobitada oma käitumisi teiste ootustega (Davis 1996). Olles kooskõlas teiste ootustega, tekib ilmselt vähem võimalusi konfliktide kujunemiseks.

Kliinilised psühholoogid on neile kahele aspektile lisanud empaatia kommunikatiivse rolli (Eisenberg, Miller 1987). See tähendab, et empaatilise mõistmise kaudu edastatakse suhtlemispartnerile olulist informatsiooni oma mõtetest ja tunnetest ning sellest, kuidas tajume teise olukorda.

Mida ütlevad psühhoteraapia eri koolkonnad empaatia rolli kohta nõustamisel?

Kliendikeskses teraapias on empaatia kesksel kohal, õigem oleks öelda, et see teraapia suund ongi empaatilisele mõistmisele üles ehitatud.

Psühhoanalüütilise psühhoteraapia esindajad peavad nii afektiivset kui kognitiivset empaatiat oluliseks vajaliku osisena sobiva taustsüsteemi loomisel. Seevastu klassikalise psühhoanalüüsi esindajad näevad empaatias ja eriti selle afektiivses aspektis pigem ohtu ülekande tekkeks.

Käitumisterapeutid ei keskendu tunnetele nõustamisel ning seetõttu ei pöörata erilist tähelepanu ka empaatiale terapeudi käitumises, kuigi nii mõnigi teoreetik on öelnud, et just käitumisterapeutid peaksid seda tegema nende kasutatavate tehnikate tõttu.

Kognitiivsed terapeutid on empaatiale oma teraapias leidnud sobiva koha terapeutilise suhte olulise komponendina, mis on vajalik selleks, et teraapia oleks edukas.

Niisiis aitab empaatia terapeudil mõista, milles on kliendi probleem ja kuidas saaks teda selle lahendamisel kõige paremini aidata. Ühtlasi lubab see kliendil aduda, et teda kuulatakse siiralt, teda mõistetakse ja temast hoolitakse.

2. Tingimusteta positiivne suhtumine

Neist kolmest on tingimusteta positiivne suhtumine vahest kõige vastuolulisem, sest seda on võrreldes teistega raskem defineerida. Tingimusteta positiivset suhtumist on kirjeldatud kui sünonüümi sellistele nähtustele nagu soojus, mitteomav soojus, aktsepteerimine, tingimusteta aktsepteerimine, respekt, hoolimine.

Algselt pidas Carl R. Rogers selle terminiga silmas, et nõustajapoolsel aktsepteerimisel ei ole mingeid tingimusi, s.t nõustaja ei esita kliendile mingeid nõudmisi selle osas, milline peaks klient olema, mida tundma või kuidas käituma. Seega sisalduvad nimetatud sünonüümid selles Rogersi definitsioonis.

Vastuolu on aga selles, et nii mõnegi teoreetiku arvates ei ole võimalik, et terapeut aktsepteeriks tingimusi seadmata kõiki oma kliente. Ja tõesti, alati ei ole see võimalik ja alati ei peagi. Vastasel juhul läheks see aspekt — tingimuste mitteesitamine — vastuollu kolmanda soodustava teguriga, kongruentsuse ehk loomulikkusega. Selle kontseptsiooni kriitikud väidavad koguni, et tingimusetus ei olegi võimalik (Gelso, Fretz 1992). Kompromiss on minu arvates selles, et käsitada seda nähtust pideva ja dünaamilisena. Nii oleks õigem defineerida tingimusteta positiivset soojust ehk suhtumist järgmiselt: tõhus nõustaja kogeb tingimus-

teta positiivset suhtumist selleks sobivatel ja vajalikel momentidel kliendiga kontaktis oleku jooksul (Gelso, Fretz 1992).

Mitmed uurijad (näiteks Barrett-Lennard 1986) on jõudnud järeldusele, et tingimusteta positiivne soojus on mitmemõõteline nähtus. Välja tuuakse soojuse aste ja suhtumise tingimusetus. Godfrey T. Barrett-Lennard selgitab, et soojuse taseme all mõtleb ta üldist taset või tendentsi, kuidas inimene reageerib afektiivselt teisele; suhtumise tingimusetus aga tähendab püsivuse astet, kui võrd terapeut aktsepteerib klienti. See näitab, mil määral klienti aktsepteeritakse ilma "kui'deta".

3. Kongruentsus ehk loomulikkus

Kongruentsust on juba Carl R. Rogersist peale peetud fundamentaalseks omaduseks teraapias. Barrett-Lennard (1986) sõnastab selle seisukoha nii: empaatia, positiivne suhtumine ja tingimusetus ei jõua sihile, kui terapeut ei ole kongruentne ehk loomulik.

Carl R. Rogers (1957) pidas kongruentsuse all silmas, et nõustaja on suhtes vaba ja sügavalt tema ise, oma tegelike kogemustega. Sealjuures, mõnab Rogers, võib kongruentne nõustaja seetõttu kõrvale kalduda ka sellest, mida peetakse ideaalseks nõustamiseks.

Barbara F. Okun (1987) selgitab, et loomulik käitumine teraapias ei tähenda siiski käitumist iga pähetuleva impulsi ajal, samuti mitte iga mõtte ja tunde väljaütlemist. Terapeut on loomulik, kui ta suheldes kliendiga ei peida end n-ö professionaali maski taha, vaid on avatud, valmis oma kogemusi kliendiga jagama, ning ta mõtted, tunded ja hoiakud on kooskõlas välise käitumisega.

Selge on ka see, et loomulikkusega ei saa üle pakkuda, sest miski ei mõju pealetükkivamalt kui loomulikkust teesklev terapeut. Loomulikkus peab olema rohkem olemise viis kui omandatud suhtlemisoskus.

TERAPEUTILINE SUHE JA TERAAPIAPROTSESS

Terapeutiline protsess tähendab terapeudi ja kliendi shipärast liikumist ühiselt seatud eesmärgi poole. Vastavalt teoreetilisele

orientatsioonile läbitakse selleks mingid kindlad protseduurid ja kasutatakse käsil oleva probleemi lahendamiseks mingeid kindlaid tehnikaid. Samuti on rohkem või vähem paika pandud nii kliendi kui terapeudi rollid koos oma õiguste ja kohustustega. Et see kõik toimuda saaks, on vältimatu turvaline keskkond, mille loob sätestatud terapeutiline suhe oma komponentide ja omadustega.

Protsessi seisukohalt on kõige olulisem aspekt koostöö arendamine ehk nagu eespool oli juttu, koostöötava liidu loomine ja soodustamine. Gelso ja Carter (1985) väidavad, et terapeutilist suhet soodustavad tingimused on koostöötava liidu arengus ilmselt kesksed. Ja liit on seda tugevam ja positiivsem, mida empaatilisem, kongruentsem on terapeut ning kuivõrd ta suhtub klienti tingimusteta ja positiivselt. Samuti mõjutavad need tegurid liidu kõrval ka ülekannet ja tõelist suhet. Näiteks empaatiline ja soojalt suhtuv terapeut võib soodustada positiivse ülekande teket.

Terapeutilist suhet ei saa käsitada lahus teraapiaprotsessi muudest aspektidest, sest suhe ja tehnikad sõltuvad teraapias teineteisest ning samas ka mõjutavad teineteist.

Siit võib teha väga lihtsa järelduse: terapeutilisest suhtest sõltub otseselt teraapiaprotsessi tulemuslikkus.

TERAPEUTILISE SUHTE OHUD

Inimeste omavahelised suhted kisivad tihti kiiva — sealt pärinevad sageli need probleemidki, millega kliendid psühholoogide poole pöörduvad. Samamoodi nagu kõik teised suhted, ei ole ka terapeutilised suhted ebaõnnestumiste eest kaitstud. Ja nii nagu iga teine suhte tüüp puutub kokku just sellele suhtele tüüpiliste probleemidega, nii on ka terapeutilisel suhtel omad nõrgad kohad, kus sagedamini probleeme esineb. Need kohad on otseselt seotud selle suhte spetsiifikaga: tegemist on suhtega, mis samal ajal on nii lähedussuhe kui ka rangelt professionaalne suhe. Tihsti on probleem rollimääratluses. Ning muidugi lisandub sellele spetsiifikale veel tõdemus, et ka terapeutilises suhtes on tegemist kahe inimese suhtega. Seetõttu tuleb alati arvestada võimalusega, et terapeudi ja kliendi suhe ei laabu näiteks sellepärast, et nad ei suuda aktsepteerida teineteise väärtusi, hoiakuid või uskumusi.

1. Liigne sõltuvus

Terapeudi ja kliendi suhtesse on sõltuvus juba algselt sisse kirjutatud sellega, et tegemist on suhtega, kus üks osalistest tuleb teise käest midagi (antud juhul siis abi/teenet) saada. Ja iga suhe, kus selline andmine on ühesuunaline, sisaldab sõltuvust. Probleem tekib siis, kui nõustaja kasutab oma positsiooni kurjasti ja soodustab kliendi sõltuvust endast. Sellele võib olla mitu põhjust, nii tahtlikku kui tahtmatut. Näiteks võib algaja nõustaja vajada klienti praktiseerimiseks, terapeut võib vajada kliendi raha, nõuküsi klient toetab nõustaja tähtsustunnet (Corey, Corey, Callanan 1993), või ei oska nõustaja ise terapeutilist suhet lõpetada ning venitab siis seda sõltuvuse soodustamise kaudu.

Võimalikuks lahenduseks sõltuvusprobleemidele võib olla kujunenud olukorra arutamine n-õ metatasandil, või teraapia lõpetamine (vajadusel kliendi suunamine teise terapeudi juurde). Suhte lõpetamise kriteeriumiks on see, kas klient saab sellest suhtest veel kasu või mitte.

2. Manipuleerimine

On öeldud, et manipulatsioon on dialoogi vastand. Dialoog, kus on oluline osapoolte partnerlus, põhineb aga aususel ja autentsusel. Kui need omadused suhtest puuduvad, tekib kergesti oht, et üks osapooltest võib teisega manipuleerima hakata. Terapeudipoolselt võib see väljenduda näiteks selles, et ta ei informeerigi klienti tehnikatest, mida ta kasutab, ja eesmärgist, kuhu ta välja tahab jõuda, kasutades kliendi teadmatust enda huvides, või siis kontrollib klienti selle abil, et müstifitseerib teraapiaprotsessi (Corey, Corey, Callanan 1993).

Tihti peale ei pöörata tähelepanu sellele, et ka klient võib osutada manipuleerijaks, kasutades näiteks terapeudi kui inimese või tema rollist tulenevaid nõrku kohti. Näiteks võib klient "juhtida" terapeuti, käies välja pseudoprobleeme, ja ise põnevusega oodata, kuidas terapeut üritab teda aidata. Ka see on manipulatsioon, kuigi siin teeb klient kahju eelkõige iseendale.

Manipulatsiooni ärahoidmiseks või ennetamiseks on hea vahend lepingu sõlmimine, kus on sätestatud mõlema suhtes osaleja

õigused ja kohtustused ning koostöö eesmärk, mille nimel tööd tehakse.

3. Topeltsuhe

Topeltsuhe on olukord, kus professionaalne suhe võib häiruda kokkusobimatute rollide koosesinemise tõttu (Corey, Corey, Callanan 1993). Näiteks kui terapeut on kliendile ühtlasi õpetaja, sõber või sugulane, või kui neid seob omavahel emotsionaalne või seksuaalne suhe minevikust või olevikust.

Enamik eetikakoodekseid keelab sellised suhted. Nii sätestab näiteks Skandinaavia Psühholoogide Assotsiatsiooni eetikakoodeks, et psühholoog peaks vältima professionaalset suhet inimesega, kellega tal on samal ajal isiklikud suhted, kui ta tahab jätkata tööd psühholoogina (Skandinaavia psühholoogide. . . 1993). Seda eelkõige seetõttu, et topeltsuhe halvendab professionaalsete otsuste tegemise võimet; tekib oht klienti ekspluateerida, sest terapeutil on võim; ning klient on haavatav ülekandesuhte tõttu (Corey, Corey, Callanan 1993). Pealegi peitub kahekordsetes suhetes suurem oht huvide konfliktiks.

Omaette probleemiks võib osutada olukord, kus terapeut hindab üle kliendi võimeid topeltsuhtega toimetulekus, arvates, et kui tema suudab enese jaoks kaks konkureerivat suhet lahus hoida, siis suudab seda ka klient. Enamasti see nii ei ole.

Kõigi nende olukordadega toimetulek või ka nende ennetamine ei nõua terapeudilt (ega kliendilt) palju. Tegelikult algab iga probleemi lahendamine sellest, et ollakse valmis tunnistama probleemi, s.t ollakse enda ja partneri suhtes aus, ning ollakse valmis andma endast parimat, et mitte kahjustada teise huvisid.

*

Terapeutiline (ehk nõustamis-) suhe on paljude terapeutide arvates psühholoogilise nõustamise ja psühhoteraapia üks võtmeteguritest. See on suhe, mis hõlmab terapeudi ja kliendi tundeid ning hoiakuid, mis neil teineteise suhtes on, ning viise, kuidas neid väljendatakse. See on nagu vabatahtlik sõltuvussuhe, sest alati on selles olemas üks pool, kes valdab teadmisi ja oskusi, kuidas aidata, ning teine pool, kellel on mure ja kes vajab abi.

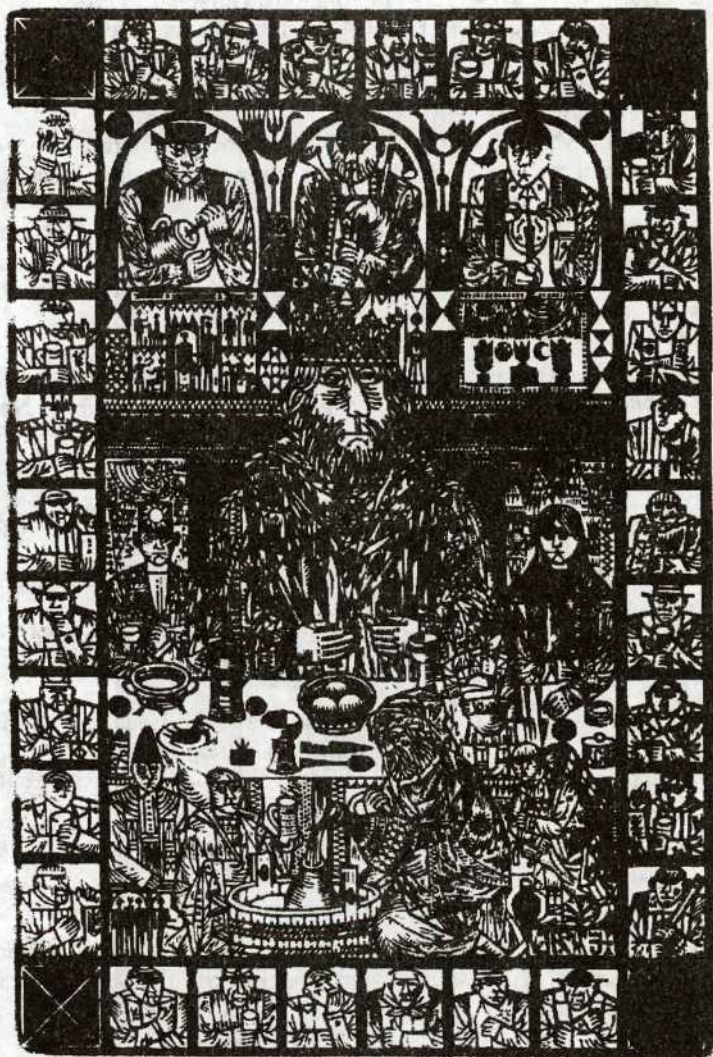
Psühholoogilise abistamise protsessi tulemuslikkus väljendub eelkõige selles, kas teraapia algust ja lõppu võrreldes saame täheldada olulist muutust kliendi olukorras positiivsuse suunas. Paljude uurimuste põhjal võib öelda, et hea nõustamissuhe soodustab tulemuse positiivsust. Seega ei ole oluline mitte ainult see, millisest teooriast lähtub terapeut oma töös, milliseid tehnikaid ta kasutab, kuidas käitub, vaid ka tegelik suhe terapeudi ja kliendi vahel, mis kindlasti igal üksikul juhul on unikaalne ja kordumatu.

Kirjandus

- Barak, A., M. B. LaCrosse 1975. Multidimensional perception of counselor behavior. — *Journal of Counseling Psychology*, 22, pp. 471–476
- Barrett-Lennart, G. T. 1986. The relationship inventory now: Issues and advances in theory, method and uses. — L. S. Greenberg, W. M. Pinsof (Eds.), *The Psychotherapeutic Process: A Research Handbook*. New York: Guilford Press
- Black, K. 1983. *Short-Term Counseling: A Humanistic Approach for the Helping Professions*. Menlo Park, Calif.: Addison-Wesley Publishing Company, Inc.
- Bordin, E. 1979. The Generalizability of the psychoanalytic concept of the working alliance. — *Psychotherapy: Theory, Research and Practice*, 16, pp. 252–260
- Corey, G., M. S. Corey, P. Callanan 1993. *Issues and Ethics in the Helping Professions*. Pacific Grove, Calif.: Brooks/Cole Publishing Company
- Davis, M. H. 1996. *Empathy: A Social Psychological Approach*. Boulder, Colo.: Westview Press
- Derlega, V.J., S.S. Hendrick, B.A. Winstead, J.H. Berg 1991. *Psychotherapy as a Personal Relationship*. New York: Guilford
- Eisenberg, N., P. A. Miller 1987. The relation of empathy to prosocial and related behaviors. — *Psychological Bulletin*, 101, pp. 91–119
- Gelso, C. J., J. A. Carter 1985. The relationship in counseling and psychotherapy: Components, consequences and theoretical antecedents. — *The Counseling Psychologist*, 13, pp. 155–243
- Gelso, C. J., B. R. Fretz 1992. *Counseling Psychology*. New York: Harcourt Brace Jovanovich College Publishers

- Greenson, R. R. 1967. *The Technique and Practice of Psychoanalysis*. Vol. 1. New York: International Universities Press
- Highlen, P. S., C. E. Hill 1984. Factors affecting client change in individual counseling: Current status and theoretical speculations. — S. D. Brown, R. W. Lent (Eds.), *The Handbook of Counseling Psychology*. New York: Wiley
- Hill, C. E., M. M. Corbett 1993. A perspective on the history of process and outcome research in counseling psychology. — *Journal of Counseling Psychology*, Vol. 40, 1, pp. 3–24
- Kottler, J. A., T. L. Sexton, S. C. Whiston 1994. *The Heart of Healing: Relationships in Therapy*. San Francisco: Jossey-Bass
- Lambert, M. J. (Ed.) 1983. *A Guide to Psychotherapy and Patient Relationships*. Homewood, Ill.: Dow Jones-Irwin
- Mallinckrodt, B. 1997. Interpersonal relationship processes in individual and group psychotherapy. — S. Duck (Ed.), *Handbook of Personal Relationships: Theory, Research, and Interventions*. New York: John Wiley & Sons
- Mann, J. 1973. *Time-Limited Psychotherapy*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press
- Okun, B. F. 1987. *Effective Helping: Interviewing and Counseling Techniques*. Monterey, Calif.: Brooks/Cole
- Prochaska, J. O. 1979. *Systems of Psychotherapy: A Trans-theoretical Analysis*. Homewood, Ill.: Dorsey Press
- Rogers, C. R. 1957. The necessary and sufficient condition of therapeutic personality change. — *Journal of Consulting Psychology*, 21, pp. 95–103
- Skandinaavia psühholoogide eetilised printsiibid. 1993. — A. Baltin, T. Arro (toim.), *Psühholoogia: Rakenduspsühholoogia*. (Eesti Psühholoogide Liidu Toimetised 3.) Eesti Psühholoogide Liit

KAIA KASTEPÕLD (sünd. 1972) on lõpetanud Tartu ülikooli psühholoogia osakonna (1996), saanud samas magistrikraadi (1998). Töötab psühholoogia osakonnas kliinilise psühholoogia erakorralise lektorina ja on doktorant, ühtlasi praktiseerides psühholoogina.

CSABA RÉKASSY (1937)
Rahvamuinasjutud (1966)

ARVUSTUS

KUI VÄÄRITI ON INIMENE MÕÕDETUD?

Stephen Jay Gould. *Vääriti mõõdetud inimene*. Tõlkinud Juhhan Kahk, toimetanud Ken Kalling. Tallinn: Varrak, 2001 ("Roheline Raamat"). 480 lk.

Stephen Jay Gouldi menuraamat *Vääriti mõõdetud inimene* (The Mismeasure of Man), mis John Carrolli (1995) tähelepaneku kohaselt on eriti populaarne intellektuaalsete diletantide seas, on nüüd siis olemas ka eesti keeles, pakkudes lisakinnitust raamatu suurele edule: kümnekond trükki, pool miljonit trükitud eksemplari, tõlked kümnetesse keeltesse, ülipositiivsed retsensioonid massimeedias ja paar mainekat kirjandusautasu. Kuid lisaks menule rahvaraamatuna on *Vääriti mõõdetud inimene* mõjukas olnud ka professionaalsete psühholoogide hulgas. Kahekümne aasta jooksul, mis on möödunud selle esmatrükist (1981), on *Social Sciences Citation Index*'i andmetel seda igal aastal stabiilselt 50–60 korda tsiteeritud, mis tõstab teose sotsiaalteaduste klassika kategooriasse (Carroll 1995). Kõige selle põhjal võiks pidada uue seeria "Roheline Raamat" avangut igati õnnestunud valikuks. Kuid sellel ilupildil on kahjuks varjukül, mis ei luba liigselt rõõmustada üldiselt hästi tõlgitud-toimetatud ja kenasti välja antud raamatu üle. Tegemist ei ole raamatuga, mis kogemata ja autori tahtest sõltumata kujutab vildakalt ja vääriti kogu valdkonda, millest ta kirjutab — inimese vaimsete võimete uurimise ajalugu viimase 150 aasta jooksul. Skandaalne on see, et Gould teab väga hästi, et ta on paljudes kohtades eksinud, kuid sellele vaatamata andis välja oma raamatu uue, täiendatud trüki (1995), mis sai ka eestikeelse tõlke aluseks, tegemata selles ühtegi tõsisemat korrektiivi ja vastamata kolleegide avalikule kriitikale.

Nii et kohe tahaks ütelda, et see oli väljaandjate viga tuua *Vääriti mõõdetud inimene* Eesti lugejani ilma ühegi selgitava kommentaarita, kuid ei julge. Noored vihased intellektuaalid näeksid selles otsemaid ihalust tsensuuri taastamise järele: NLis ei ilmunud ükski Lääne autori teos — juhul kui selle autor ei olnud juhuslikult õigeusklik marksist — ilma selgitava eessõna ja saneerivate kommentaarideta, mis pidid leevendama võõrteksti võimalikku kahjulikkust mõju. Ajalooline ironia

on muidugi selles, et üldine kontseptsioon, mille Gould oma raamatus esitab, on varjamatult marksistlik, täpsemalt küll vulgaarsotsioloogiline. Gouldi sõnum lugejale on see, et objektiivset teadmist pole olemas. Kõik teadlased esindavad alati mingi klassi huve ja need huvid veavad neid paratamatult viltu faktide kogumise, tulemuste arvutamise ja nende interpreteerimise käigus. Seega on teadmistel klassiline iseloom ja nad teenivad alati kellegi huve. Harvardis loeb Gould näiteks kursust bioloogiast kui relvast ühiskondlike huvigruppide käes (lk 259). Raamatu "pahad tegelased" Charles Spearman ja Cyril Burt esinevad klasi-teadliku Suurbritannia kodanikena ning seepärast kipuvadki inimesi võimekuse järgi ühte ritta seadma (lk 382). Selle ühe-redeli-teooria "surmaingel" Louis Thurstone aga kasvas üles suure majanduskriisi ajal egalitarismi-traditsioonidega Chicago ümbruses ning eelistas just seepärast individuaalseid isikuprofiile ja arvukat primaarsete võimete süsteemi. Isegi mingi nostalgia tuleb peale, kui lugeda näiteks sellist lauset klassivõitluse repertuaarist: "Faktoranalüüs oli leiutatud pidades silmas sotsiaalseid eesmärke, mis olid vastandlikud minu veendumuste ja väärtushinnangute suhtes" (lk 44). Kuid lisaks klassivõitluse vahedale relvale nõuab faktoranalüüsist arusaamine mingeid alusteadmisi meetodi olemusest. Gouldil on kahtlemata õigus, et raamatu võtmeküsimuse üle, kas intelligentsus on abstraheritav singulaarseks entiteediks, on faktoranalüüsi olemust mõistmata raske otsustada (lk 48). Autor ise tunneb suurt uhkust selle üle, et tal õnnestus anda faktoranalüüsist korrektne ja arusaadav ülevaade. Valdav enamik professionaalseid psüh-hometriste aga arvab, et Gouldi ülevaade oli vananenud juba 20 aastat tagasi ja sisaldab mitut tõsist viga, mis Gouldi argumendid üsna mõtetetuks muudavad (Carroll 1995). Kuna tavalugeja vaevalt satub lehitsema erialaseid ajakirju, siis oleksid võinud *Vääriti mõõdetud inimese* väljaandjad halastada heauskse lugeja peale ja vähemalt hoiatada teda võimalike vigade eest.

MIS MOODI ON INIMEST VÄÄRITI MÕÕDETUD?

Lühidalt kokku võttes väidab Gould järgmist: (1) inimese intelligentsust ei ole võimalik abstraherida üheks arvuk; (2) inimesi ei saa lineaarselt IQ alusel reastada; (3) intelligentsus ei ole päritav või kui, siis ehk ainult natuke; (4) intelligentsus ei ole muutumatu suurus, mida ei annaks õppimisega kasvatada. Gould kirjutab: "Kui kasvõi üks neist eeldustest ei pea paika, variseb kokku kogu argumentatsioon ja sellega seonduv poliitiline ideoloogia" (lk 426). Millist poliitilist ideoloogiat Gould siis silmas peab? Tema väitel teenib intelligentsuse kvantifitseerimine üheks arvuliseks suuruseks eranditult ja alati seda, et rõhutatud ja ebasoodsamas olukorras olevad inimesed — rassid, klassid ja sugupooled — on sün-

nipäraselt alaväärtuslikud ja ka väärivad seda staatust (lk 18). Ei maksa imestada, et kõigi rõhutute kaitsjaks pürgimine on Gouldi populaarseks teinud ka Rahvusvahelises Maoistlikus Liikumises, mis müüb ja propageerib tema raamatuid sirbi ja vasara märgi all koos teiste klassikutega, nagu esimees Mao ja Jossif Stalin.

Natuke kahtlane on see, et need neli Gouldi teesi moodustavad ühe loogiliselt lahutamatu ahela. Näiteks ei näe ma ühtegi viisi, kuidas võiks kolmas tees päritavusest olla loogilises seoses kahe eelmisega? Oletame, et intelligentsus ei ole abstraheritav üheks arvuks ja inimesi ei saa vaimse võimekuse järgi ritta seada. Oietame, nagu seda teevad mitmed uurijad, kes leiavad Gouldi poolehoidu, et on olemas mitu erinevat üksteisele taandamatut intelligentsuse vormi. Näiteks verbaalne intelligentsus, muusikaline intelligentsus ja nii edasi. Miks ei võiks need intelligentsuse eri vormid olla, kas siis kõik või ka ainult osa neist, päritavad? Näiteks võiks muusikute suguvõsade uurimine pakkuda tõendusi selle kohta, et muusikaalset andekust antakse vanematelt edasi oma lastele pärilikul teel, mitte ainult kasvatusel abil. Samuti ei välista päritavus seda, et õppimisega ei saaks intelligentsust kasvatada ja arendada. Kuigi fenüülketonuuria on pärilik haigus, võib õige dieedi korral ära hoida ajukahjustuse, mis mõjub soodsalt ka lapse vaimsete võimete arengule. Või üldisemalt, nagu kirjutas selle kohta Weinberg: "See on müüt, et kui mingi käitumine või omadus on päritav, siis ei ole seda võimalik muuta. Geenid ei fikseeri käitumist. Pigem nad piiritlevad võimalikele reaktsioonidele ulatust vastusena nendele võimalike kogemuste hulga, mida keskkond pakub" (Weinberg 1988: 101).

Kuigi raamatus on hulgaliselt väiksemaid vigu, eksimusi ja sihilikke faktimoonutusi (ma arvan, et rohkem kui ükskõik millises teises raamatus, mida viimase viie aasta jooksul olen sattunud lugema), keskendumine järgnevalt pigem suurtele ja põhimõttelistele küsimustele.

ÜLDINE EHK G-FAKTOR

Gould esitab vaimsete võimete uurimise ajalugu niisuguse stsenaariumi järgi: kõigepealt ilmus areenile Spearman, kes vahetas seal välja "juhmaka viktoriaanliku ekstsentriku" (lk 116) Francis Galtoni (kes juhtumisi oli Darwini nõbu), pakkudes välja üldise vaimse võimekuse mõõdu ehk *g*-faktori. Selleks leiutas ta faktoranalüüsi, mis on meetod suure arvu muutujate (näiteks erinevad vaimsete võimete alatedid) taandamiseks oluliselt väiksemale hulga faktoritele. Antud juhul lähtus Spearman oletusest, et kõigi erinevate vaimsete võimete ülesannete tagant kumab läbi üks ühine tegur, mis on aluseks igat liiki tunnetuslikule tegevusele (lk 328, 379). Tehniliselt tähendab see korrelatsioonimaatriksi

põhjal esimese peakomponendi või sellise summaarse ühisvektori leidmist, mis on mingi vaimsete võimete alateste kujutava vektoritekimbu keskmiseks (lk 314). Pole kahtlust, et see ühisvektor on matemaatiline abstraktsioon, millel ei pruugi olla mitte mingit reaalselt sisu. Tüüpiline viga, mida vaimsete võimete testijad Gouldi arvates teevad, on reifikatsioon ehk selle matemaatilise abstraktsiooni muutmine reaalselt olevaks "asjaks", mis paikneb kusagil inimese ajus. Spearman julges oletada, et seni, kui pole teisi, paremaid oletusi, võib tema leitud üldfaktorit pidada millekski, mis oma olemuselt meenutab üldist "energiat" või "jõudu", mille toime hõlmab kogu ajukoort või isegi kogu närvisüsteemi (lk 328). Kuid isegi ettevaatliku oletuse ja hüpoteesina on Spearmani oletus lubamatu, kuna g -faktor on fiktsioon isegi matemaatilise abstraktsioonina. Seda näitas Louis Thurstone, kes leiutas faktorite pööramise meetodi. Selle meetodi abil avastas Thurstone andmetes "lihtsa struktuuri", mis viitab mitme primaarse vaimse võime olemasolule. Gouldi arvates g lihtsalt haihtub "lihtsas struktuuris", sealjuures ilma mingi informatsioonikaota.

Gouldi eksimus tuleb eriti selgelt esile järgmises väites: "Igasuguse positiivsete korrelatsioonikoefitsientide maatriksi võib taandada, nagu seda tegi Spearman, g -ks ja rühmaks lisafaktoriteks, või, nagu tegi Thurstone, rühmaks "lihtsa struktuuriga" faktoriteks, millel tavaliselt puudub ühene domineeriv suund" (lk 331). See on lause, mille eest üliõpilane peaks saama andmetöötluse kursuses puuduliku hinde: mitte igasugust positiivselt korreleeritud maatriksit pole võimalik esitada "lihtsa struktuurina". Näiteks Gouldi enda näide pelikosauruste 14 erineva mõõdu kohta, kus esimene põhikomponent seletab 97,1% kogu andmete hajuvusest, pole ühelgi rahuldaval viisil esitatav kahe või enama arvu omavahel risti asetseva telje abil (lk 308). See on sedavõrd ilmne, et igaüks võib selle võimatust oma silmaga näha, vaadates Gouldi joonisele 6.3 (lk 304): läbi kitsa väljavenitatud punktiparve saab panna ikka vaid ühe telje, mitte aga kaks või kolm omavahel täisnurga all olevat telge. Kuid just see elementaarselt vigane väide — g võib ära kaotada faktori telgede lihtsa pööramise teel (lk 414) — on aluseks praktiliselt kõigile järeldustele, mis Gould hiljem teeb. Gould arvab ekslikult, et suvalist korrelatsioonimaatriksit on võimalik võrdväärselt edukalt esitada kas ühe peakomponendina või mingi arvu ortogonaalsete telgede abil. Näib, nagu Gould poleks kunagi kuulnud faktorite arvu määramise probleemist, mis on faktoranalüüsi kesksemaid. Mõnikord, nagu Gouldi poolt mõõdetud pelikosauruste puhul, piisab vaid ühest faktorist. Mõnikord on neid vaja kaks, kolm või neli.

Vaimsete võimete uurimise üheks "empiiriliseks seaduseks" on see, et on väga raske välja mõelda mingit uut vaimsete võimete alatesti, mis ei korreleeruks kõigi teiste, juba tuntud testidega. Mingil põhjusel, kui inimene on edukas sõnaliste ülesannete lahendamisel, on ta edukas ka näiteks matemaatiliste ülesannete lahendamisel. Gouldi jaoks ei ole selles mitte midagi üllatavat, kuigi ta ei eita selle fakti avastamise tähtsust: "Vaimse arengutaseme testide vahel positiivse korrelatsiooni prevaleerimise fakt on tõenäoliselt üks kõige vähem üllatavaid suuri avastusi teaduse ajaloos" (lk 382). Igal juhul pole tegemist mingi paratamatusega, kuna oleks täiesti mõeldav, et on selliseid arukust nõudvaid ülesandeid, mis ei korreleeru teistega. Asi, millest Gould pole aga aru saanud, on see, et selle suure avastuse paratamatu ja vältimatu järelalus on üldise ehk g -faktori olemasolu. Tuleb nõustuda Carrolli (1995) hinnanguga, et Gould ei mõista päris hästi faktoranalüüsi olemust.

Gould kirjutab, et ta pühendas terve aasta faktoranalüüsi keerdkäikude tundmaõppimisele (lk 43). Teda lugedes ei jäta maha tunne, et ta oleks asunud võitlusesse üldise ja ühe arvuga avaldatava intelligentsuse mõõdu vastu ka ilma selle aastata. Pole raske ennustada, et Gould oleks intelligentsuse singulaarseks entiteediks abstraherimise vastu ka siis, kui ta ei teaks midagi faktoranalüüsist. Ta ilmselt paneks selle abstraktsiooni keelu alla lihtsalt poliitilistel ja ideoloogilistel kaalutlustel, kuna tema veendumuse kohaselt moonutab see võrdõiguslikkuse ja vabaduse püüdlusi. Tahaks siiski uskuda, et Gouldi katse kõrvadada käibelt intelligentsuse abstraktsioon on sama utoopiline kui keelata bioloogidel kõnelemast lisaks konkreetsetele liikidele, nagu rebased, merisead ja elevandid, imetajatest üldse, mis on samuti abstraktsioon, mida võetakse tegelikult eksisteeriva "asjana". Gould toobki näiteks mardikate uurija, kes lisaks konkreetsete mardikate taksonoomiale ja röömule uue liigi eritunnuste üle, ei julge isegi mõelda natuke üldisemalt "mardikluse" põhiolemusest (lk 323). Huvitav, kuidas siis mardikate koguja üldse teab, et tegemist on mardikaga, aga mitte mingi teise putukaga?

SEOS PEA SUURUSE JA IQ VAHEL

Gould üritab naeruvääristada kõiki, kes üldse sellise mõtte peale võivad tulla. Ta katsub kõiki, kes seda seost on püüdnud uurida, kujutada kinisideede käes vaevlevate fanaatikutena, kes oma meelisidee tõestuseks on valmis petma ja võltsima. Teine võte umbusu külvamiseks on anekdootlikud näited: suure matemaatiku Carl Friedrich Gaussi aju kaalus 1492 grammi, mis on oluliselt vähem kui palgamõrvar Le Pelley aju, mis kaalus 1809 grammi. Sellega võrreldes oli Anatole France'i aju 1017 grammi lihtsalt kääbuslik. Kõigi nende näidete mõte on tõestada, et aju mahu erinevustel pole mingit tähendust. Näiteks Gouldi poolt "pa-

randatud" Mortoni tabel (lk 104) esitab rasside keskmist ajumahtu kuup-tollides ja annab põhjust järelduseks: "Lühidalt öeldes ei paljasta minu poolt korrigeeritud Mortoni järjestus mingeid märkimisväärseid erinevusi rasside vahel lähtuvalt Mortoni enda andmetest" (lk 106). Philippe Rushton (1997) ironiseerib selle järelduse üle, kuna erinevus aafriklaste ja mongolite vahel on mingid "tühised" 4 kuuptolli ehk 64 cm³. Võttes arvesse ajurakkude keskmise tiheduse, tähendab see ligikaudu 384 miljonit enamat või vähemat närvirakku. Gould üritab oma lugejaid veenda, et sadakond miljonit ajurakku ei ole mõistuse töö seisukohalt üldse olulised. Võimalik, kuid see tundub olevat ebausutav ja vajab kindlasti tõestamist. Praeguseks teadaolevad andmed lubavad kõnelda püsivast ja stabiilsest seosest ajumahu ja IQ tulemuste vahel. Kaasaegsete kolmemõõtmeliste aju kuvamise meetodite (MRI) kasutuselevõtmine lahendas ära ka probleemi, kuidas täpselt mõõta ajumahtu, ära ootamata autopsiat. Praeguseks on juba kümnekond sõltumatut uurimust leidnud, et IQ ja ajumahu omavaheline korrelatsioon on keskmiselt 0,44 (Rushton, Ankney 1996). Kuigi seos on kaugel rangelt funktsionaalsest, viitab korrelatsiooni tugevus ja tulemuste järjekindel korratavus püsivale seosele, millest oleks rumal mööda vaadata.

Eelmise sajandi viimast kümnet nimetati aju dekaadiks, kuna meetodid, mis lubavad jälgida elusa ja puutumatu aju tööd, avardusid märgatavalt. Rushton (1996) küsib, kus oli sellel ajal Gould? Gould ise ei leia, et tema *Vääriti mõõdetud inimene* vajaks oma esimese viieteistkümne aasta jooksul täiendusi ja parandusi (lk 29). Ilmselt ei ole see töö järele janunevale uurijale mitte kõige sobivam seisukoht.

KELLUKAKÕVER

Uude väljaandesse on Gould lisanud kriitika Richard Herrnsteini ja Charles Murray raamatu *The Bell Curve* (Kellukakõver) kohta (Herrnstein, Murray 1994). Kuna ma olen üks neid väheseid, kes seda kõmulist ja paksu raamatut on ise lugenud, mitte ainult massimeedias avaldatud retsensioone selle kohta, siis võiksin ma midagi arvata uute lisatud peatükkide kohta *Vääriti mõõdetud inimeses*. Jääb mulje, nagu oleks Gould lugenud hoopis mingit teist raamatut. Ta võtab Herrnsteini ja Murray teose põhiidee kokku väitesse, et alaväärtuslikest, peamiselt tumeda nahavärviga inimestest koosnev püsiv alamklass on sellesse seisusse langenud saatuse poolt määratud paratamatuse tõttu (lk 408). Kuigi see kindlasti ei ole *Kellukakõvera* mõte, siis sellele vaatamata deklareerib Gould, et "me peame võitlema *The Bell Curve*'i doktriini vastu, kuna see on vale, aga ühtlasi, kuna praktikas kasutuselevõtmise korral võtab see meil ära igasugused võimalused oma intelligentsi parandada või selle taset tõsta" (lk 419). Mõistagi saab selline tagurlik doktriin karmi

negatiivse hinnagu: “*The Bell Curve* ei sisalda mingeid uusi argumente ega esita mingeid veenvaid andmeid toetamiseks seal propageeritavat anakronistlikku sotsiaalset darvinismi” (lk 407).

Vähegi erapooletu vaatlaja peab tunnistama, et Herrnsteinil ja Murray’l oli raamatut kirjutades hoopis teine mure: Ameerika ühiskond kipub liigselt kihistuma meritokraatsel põhimõttel, milles on IQ mõõtmisel märkimisväärne osa, ja see ei ole autorite meelest hea. Nad soovivad õppida tundma ühiskonna rühmadevahelisi erinevusi, kaasa arvatud erinevused rasside vahel, mitte katta neid poliitilise korrektsuse viigilehega. Nad hoiatavad, et realistliku pildi puudumine tegelikest rassisuhetest võib viia uue vihkamise laineni, mida Ameerika pole tundnud aastaid. Ma olen aga sellest, nagu ka Herrnsteini ja Murray veidi näivsetest ühiskonna parandamise retseptidest, mujal juba pikemalt kirjutanud (Allik 1997). Võrreldes minu ülevaadet (või veel parem, originaali) sellega, mida kirjutab raamatust Gould, võib lugeja ise veenduda, et Gould sõdib müütiliste tuuleveskitega, mille ta ise on endale selleks otstarbeks ehitanud. *Vääriti mõõdetud inimeses* on kümneid lehekülgi pühendatud IQ testide pilamisele, püüdes näidata, et nad on vildakad, jättes tumedanahalised ja teised sotsiaalselt rõhutud halvemasse olukorda. Kui aga Herrnsteini ja Murray raamatus üldse midagi väärtuslikku on, siis üsna kaalukad argumentid, mis näitavad, et enamik üldkasutatavaid IQ teste ei ole märkimisväärselt tendentslikud (*biased*). Näiteks, kui mingi test on rassiliselt tendentslik, siis peaksid seal olema erilised küsimused või alatestitid, mis on kerged valgetele, kuid rasked tumedanahalistele. *Kellukakõver* pakub üsna muljetavaldavat statistikat, mis näitab, et tumedanahalistele rasked küsimused on täpselt samad küsimused, mis on rasked ka valgetele. Veelgi enam, testide ennustusvõime osas soosivad IQ testid pigem tumedanahalisi kui valgeid: tumedanahaliste IQ punktide põhjal on võimalik täpsemini ennustada elus toimetuleku edukust (näiteks sissetuleku suurust) kui valgete puhul. Ma saan aru, et need faktid ei pruugi eriti meelepärased olla, nad võivad isegi mingis mõttes ekslikud olla, kuid soliidne uurija ei saa neist niisama mööda minna, nagu neid ei eksisteeriks või nad ei tähendaks midagi.

Samuti pole mul mõtet hakata siin Gouldiga vaidlema selle üle, kui veenvad on Herrnsteini ja Murray argumentid näiteks selle kohta, kas erinevus tumedanahaliste ja valgete vaimsetes võimetes kaob pärast seda, kui sotsiaalsed ja majanduslikud erinevused on arvesse võetud. Selgitamist väärib vaid Gouldi üldine etteheide, et enamik Herrnsteini ja Murray korrelatsioonide on nõrgad, tüüpiliselt vahemikus 0,2–0,4. Kuna juurdunud tava kohaselt tõstetakse korrelatsioonikordajad ruutu selleks, et välja arvutada, millise protsendi tulemuste hajuvusest saab

seletada antud seose abil, siis on vastav seletuseprotsent vahemikus 4%–16% (lk 417), mis on indiviidi tasandi uurimustes üsna tavaline. Kuid kas need protsendid on ikka “igas mõistuspärases tähenduses” tähtsusetud, nagu kirjutab Gould? Näiteks enamiku uuringute puhul, mis näitavad kolesterooli kahjulikkust, on jälgitavad efektid nendest protsentidest veelgi väiksemad. Tüüpiline on see, et kolesterooli kasv 40 mg/dl võrra suurendab südamehaigustesse suremise riski nii umbes 0,5% võrra. Sellele vaatamata ei tõtta keegi ütlema, et pool protsenti on igas mõistuspärases tähenduses tähtsusetu ja kolestreeooli taset veres pole mõtet jälgida. Maailmas on viimase paarikümne aastaga kulutatud miljardeid dollareid nii kolesterooli kahjuliku mõju uurimisele kui rohtudele, mis vähendavad selle kontsentratsiooni veres, kuigi võidu võimalused on vaid veidi suuremad kui loteriis. Inimese IQ mõju tema elukäigule on aga kolesterooli mõjust suurem ja ilmselt mitte vähem draamatiliste tagajärgedega.

GOULDI VALSKUSED

Vääriti mõõdetud inimese esimene pool on pühendatud XIX sajandi koljumahumõõtjatele Paul Broca’le ja Samuel Georg Mortonile. Gould püüab iga hinna eest näidata nende uurijate erapoolikust — nad ei suutnud isegi koljumahtu mõõta selliselt, et ei oleks eksinud oma eksiarmuse kasuks, nimelt et valge mehe aju on tumedanahaliste omast suurem. Näiteks kirjutab Gould: “mida “alaväärtuslikum” oli teatud rass Mortoni arvamuse kohaselt, seda suurem oli erinevus subjektiivse, ebateadliku, aga kergekäelisel “ära vusserdatud” mõõtmistulemuse ja objektiivse, eelarvamustevaba mõõtmistulemuse vahel” (lk 103–104). *Vääriti mõõdetud inimese* esmatrükk 1981. aastal tekitas mõistagi kahtluse Mortoni teaduslikus aususes. Kahtlejad otsisid arhiivkogudest üles needsamad koljud, mida Morton oli mõõtnud oma töö jaoks selleks, et need valikuliselt veel kord hoolikalt üle mõõta (Michael 1988). Tulemus näitas, et Morton oli teinud vähe vigu ja enamasti ei olnud nad selles suunas, nagu Gould kahtlustas. Michael järeldeb, et hoopis rohkem vigu tegi Gould ise, kui ta püüdis Mortonit “parandada”. Millegipärast olid tema vead selles suunas, mis näitab, et eri rasside koljumaht on võrdne. Pole kahtlust, et see heas ajakirjas ilmunud töö oli Gouldile teada, kui ta uut trükki ette valmistas. Uues trükis pole sellele viidet ega vigade parandust. Samuti mitte vastuväiteid avalikult esitatud kriitikale. Selle asemel kordab ta ka kordustrukis enda väljamõeldud stsenaariumi selle kohta, kuidas Morton võis tahtmatult andmeid võltsida (lk 104). Päris ausa mehe käitumise moodi see küll ei tundu.

Teine näide Gouldi ebaaususest on seotud kuulsa Kallikaki perekonnaga. Gould süüdistas Henry Goddardi fotode teadlikus moonutamises.

Perekonna paha *kakose* liini esindajate näod on retušeeritud: "Nende suu kuju on kuidagi võigas ja õel ning silmade asemel on justkui mustade äärtega pilud" (lk 220). Tänapäeva üks väljapaistvamaid psühholoogia ajaloolasi Fancher seadis sihiliku moonutamise võimaluse tõsise kahtluse alla: sel ajal oli üldiselt tavaks "parandada" kõiki trükis ilmuvaid fotosid ja fotode retušeerimises ei pruukinud olla mingit pahatahtlikkust (Fancher 1987). Kaks psühholoogi korraldasid isegi katse nende retušeeritud fotodega ja leidsid, et erapooletute hindajate arvates tundusid näod olevat meeldivad ja sugugi mitte nõdrameelsed (Glenn, Ellis 1988). Gould teeb jälle näo, nagu poleks midagi juhtunud.

Veel üks näide. Gould väidab, et vaimsete võimete testijate propaganda, nagu oleksid USAsse sisserändajad rassiliselt ja intellektuaalselt alaarenenud, viisid USA Kongressi 1924. a immigratsiooni piirava seaduse vastuvõtmiseni (lk 291), mis Gouldi arvates paratamatult suurendas holokausti ohvrite arvu (lk 293). Dokumentide analüüs aga näitab, et Kongress ei pööranud selle seaduse vastuvõtmise käigus IQ testimisele mitte mingit tähelepanu. Mitte keegi tuntud psühholoogidest ei käinud Kongressi aruteludel ja ühtegi testimisega seotud dokumenti ei ole lisatud seaduseelnõu ettevalmistavatele materjalidele (Snyderman, Herrnstein 1983). Gouldi kaudsed vihjed selle kohta, et IQ testiloojate esimene põlvkond on süüdi holokaustis, jääb seega õhku rippuma. Ka seekord ei teinud Gould mingeid korrektiive oma raamatu uues täiendatud trükis, et tõestada oma allusioonide paikapidavust.

Mitmed Gouldi retoorikavõtted kuuluvad *argumentum ad hominem* kategooriasse: leida oma ohvri kohta kompromiteerivat materjali selleks, et diskrediteerida teooriat, mida ta kaitseb. Üks haavatav persoon on Sir Cyril Burt, kes ilmselt fabritseeris andmeid, et tõestada vaimsete võimete päritavust. Gould tahab, et lugejad teeksid järelduse: kuna Burt osutus vanast peast petiseks, siis on ka tema kaitstav idee vaimsete võimete päritavusest vale. Ent isegi kui Burt tõesti andmeid fabritseeris, mis on kahtlemata üks suuremaid nurjatusi akadeemilises maailmas, ei välista see ometi seda, et nende pealt tehtud järeldused kasvõi kogemata õigeks osutavad. Paradoks on see, et nii on ilmselt juhtunudki. Mitmed sõltumatud ja meetoodiliselt laitmatud uuringud, mis võrdlevad ühe- ja kahemunakaksikuid, pakuvad IQ päritavuse osakaaluks ligikaudu 75%, mis on väga lähedal sellele, millest kirjutas Burt (vt Plomin 2000).

Gould moonutab üsna tugevalt vaimsete võimete uurimise ajalugu, pidades ainsaks tunnustust väärivaks persooniks IQ testide loojat, prantslast Alfred Binet'd, kelle eesmärgid olid Gouldi arvates teravas vastuolus kogu kurja juurega — sünnipärasust pooldava suunaga. Gouldi sõnul on lausa saatuse iroonia, et IQ pärilikkuse teooria sündis Ameerika

rikas, kõigi võrdõiguslikkuse ja vabaduse maal (lk 427), kuigi raske on aru saada, kuidas kõigi kodanike võrdsed vabadused ja ühesugune vastutus seaduse ees välistab mingi inimliku omaduse, näiteks inimese pikkuse või vaimuannete päritavuse. Gould kirjutab dramaatiliselt, et Binet' "arukate ja humaansete püüdluste moonutamine on üks kahekümnenenda sajandi teaduse suurimaid tragöödiad" (lk 427). Tegelikult oli testide kasutamise üheks kõige esmasemaks motiiviks, ning seda eelkõige Ameerikas, seisuslike ja majanduslike erinevuste kaotamine. Gouldi enda koduülikooli Harvardi president James Bryant Conant oli üks nendest, kelle eestvedamisel hakati testimata ülikooli sisseastujate vaimseid võimeid ainsa mõttega, et see tagaks kõigile inimestele võrdsed õppimise võimalused, sõltumata nende sotsiaalsest päritolust ja majanduslikust seisundist. Eelkõige nendele, kes on vaestest peredest, kuid kellel on märkimisväärsed vaimsed võimed. Selle motiivi mahavaikimine ei ole millegagi õigustatav.

Kaudselt puudutavad Gouldi süüdistused esimeste vaimsete võimete testijate kohta ka Eestit. Üks IQ testidest, mida Gould mõnitab (lk 228), sai aluseks Juhan Torki põhjapanevale uurimusele *Eesti laste intelligents*, mida ta kaitses 1939. aastal Tartu Ülikoolis doktoritööna. Testi eesti keelde kohandamise käigus oli Tork kirjavahetuses testi loojatega, näiteks Robert Yerkesiga, ning tulemuseks oli esmaklassiline uurimus, mille tähtsus pole ka tänapäeval kadunud. Pole liigne meenutada, et see töö sattus peale Eesti okupeerimist NLi poolt kohe keelatud raamatute nimekirja ja nagu trükk hävitati.

SAATANA SUHU PÕRGU KESKELE

Gould kirjutab, et avaldamaks raamatut, mis keskmisest tasemest kõrgemale tõuseb, tuleb kirjutada kirglikult, rajanedes autori sügavatele veendumustele. Kuid ometi peab ta ennast paremaks teadlaseks kui heategijaks. Selle kinnituseks manab ta oma raamatus: "Sattugu ma Juudas Iskarioti, Brutuse ja Cassiuse kõrvale saatana suhu põrgu keskele, kui ma kasvõi kordki jätan andmata läbinisti ausat hinnangut ja tegemata vaid tõendusmaterjalidele tuginevaid järeldusi mingi empiirilise nähtuse kohta" (lk 39). Ülaltoodu ei jäta kahtlust, et Stephen Jay Gould määras endale ise karistuse, mis ootab kõiki neid, kes tõe vastu teadlikult patustavad.

Kirjandus

- Allik, Jüri 1997. Mida vaimueliit ei taha endale tunnistada? — *Vikerkaar*, nr 4–5, lk 89–96
- Carroll, J. B. 1995. Reflections on Stephen Jay Gould's *The Mismeasure of Man* (1981). — *Intelligence*, vol. 21, pp. 121–134
- Fancher, R. E. 1987. Henry Goddard and the Kallikak Family Photographs: Conscious Skulduggery or Whig History? — *American Psychologist*, vol. 42, pp. 585–590
- Glenn, S. S., J. Ellis 1988. Do the Kallikaks Look Menacing or Retarded? — *American Psychologist*, vol. 43, pp. 742–743
- Herrnstein, R. J., C. Murray 1994. *The Bell Curve*. New York: Free Press
- Michael, J. S. 1988. A New Look at Morton's Craniological Research. — *Current Anthropology*, vol. 29, pp. 349–354
- Plomin, R. (ed.) 2000. *Behavioral Genetics*. New York: W. H. Freeman & Co.
- Rushton, J. P. 1997. Race, Intelligence, and the Brain: The Errors and Omissions of the Revised Edition of S. J. Gould's *Mismeasure of Man* (1996). — *Personality and Individual Differences*, vol. 23, pp. 169–180
- Rushton, J. P., C. D. Ankney 1996. Brain Size and Cognitive Ability: Correlations with Age, Sex, Social Class, and Race. — *Psychonomic Bulletin and Review*, vol. 3, pp. 21–36
- Snyderman, M., R. J. Herrnstein 1983. Intelligence Tests and the Immigration Act of 1924. — *American Psychologist*, vol. 38, pp. 986–995
- Weinberg, R. A. 1988. Intelligence and IQ: Landmark Issues and Great Debates. — *American Psychologist*, vol. 44, pp. 98–104

Jüri Allik

MITMETI MÕISTETUD DARWIN

Richard Dawkins. *Jõgi Eedenist*. Tõlkinud Aivo Lõhmus, toimetanud Ivar Puura. Tartu: Ilmamaa, Avatud Eesti Raamat, 2000. 184 lk. (Originaal: *River out of Eden*, 1995.)

Stephen Jay Gould. *Vääriti mõõdetud inimene*. Tõlkinud Juhhan Kahk, toimetanud Ken Kalling. Tallinn: Varrak, 2001. 480 lk. (Originaal: *The Mismeasure of Man*, 1981, teine trükk 1996.)

Viimase aasta jooksul on eesti keelde tõlgitud kahe tõepoolest mõjuka bioloogi ja loodusfilosoofi raamatud. Nii Oxfordi professor Richard Dawkins kui tema Harvardi kolleeg Stephen Jay Gould on mõlemad viljakad teaduse populariseerijad, paljude raamatute ja esseekogude autorid. Mõlema huviks on laias mõttes eluslooduse evolutsioon ning seda käivitavad protsessid. Ehk teiste sõnadega, kõige olulisemad küsimused sellest, kuidas tekkisid liigid, nende seas ka inimene, ning kuidas teadmised selle kohta inimese enda olemist mõjutavad.

Mõlema raamatu puhul tuleb tõdeda, et tegu ei ole kaugeltki mitte autori kõige säravamaga ega mitte ka kõige olulisema teosega. Dawkinsi seni kõige mõjukamaks teoseks võib pidada raamatut *The Selfish Gene* (Isekas geen, 1976 ja 1989). Ka Gouldi tegi tuntuks eelkõige raamat *Ontogeny and Phylogeny* (Ontogenees ja fülogenees, 1977), kus ta arendab edasi koos Niles Eldredge'iga loodud "katkestatud tasakaalu" (*punctuated equilibrium*) teooriat.

Seetõttu soovitaksingi järgmistele tõlkijatele-kirjastajatele alustada kas neist kahest raamatust või tõlkida midagi päris uut, näiteks *Unweaving the Rainbow* (1998) Dawkinsilt.

Dawkinsi raamatust olen juba põgusalt mujal kirjutanud ("Me kõik oleme osa "Eedeni jõest""). — *Eesti Ekspress*, 5. X 2000). Raamatu "Eedeni jõgi" ideede lähtekoht pärineb kindlasti raamatust "Isekas geen". Just seal esitas Dawkins oma kontseptsiooni geenidest kui sõltumatutest paljunejatest (replikaatoritest), mis vajavad kehasid vaid selleks, et geenid saaksid ühest põlvkonnast teise edasi kanduda. Dawkinsi kujutlus kõikidest elusolendeist (inimene kaasa arvatud) kui "geenimasinat", mille käitumine on juhitud eelkõige geenide vajadusest ellu jääda ning endasarnaseid koopiaid järgnevatesse põlvkondadesse edasi anda, on kindlasti paljudel aidanud mõista Darwini evolutsiooniõpetuse põhi-

sisu. Eriti lakooniline esitusviis ning detailide ohverdamine sõnumi selguse nimel põhjustasid palju süüdistusi Dawkinsile kui "mehhanistlikule reduktsionistile", kes ei näe inimeses muud kui vaid "tema osade summat". Dawkinsi maailmas ei ole tõepoolest surematut hinge ega kohta darvinistlikku evolutsiooni suunavale jumalikule käele.

"Eedeni jões" on Dawkins tunduvalt elegantsemalt samu mõtteid lugejani toonud ning ühtlasi korrigeerib ta mitmesuguseid väärtõlgendusi, mis esimese raamatu ilmumise järel ringlema hakkasid. Metafoorne "jõgi" raamatu pealkirjas tähistab geenide voolu, mis ulatub meist ettepoole ning meie esivanemate kaudu meie kõikide ühise eellase, esimese DNAd paljundava organismi. Kõik elusolendid Maal kasutavad põhimõtteliselt samasugust geneetilist koodi ning see kinnitab veenvalt, et me pärineme ühest algsest organismist. Kõik inimesed on üksteisega väga lähedalt sugulased, neil on ühine esivanem ("Aafrika Eeva"), kes elas Maal mitte rohkem kui veerand miljonit aastat tagasi. Kõikide tänapäeval Maal elavate inimeste geneetiline erinevus ei ole suurem kui 0,1%. Need on võimsad kujundid, mida Dawkins oskuslikult kasutab, ning nendega muudab Dawkins raamatu lugejale kindlasti meeldejäävaks.

*

Gouldi ja Dawkinsit peetakse vanadeks vimmameesteks. Ehkki leidub mõndagi, mis neid ühendab: näiteks peavad mõlemad end evolutsionistiks (ja vihaseid kirjutisi kreationistide aadressil on tõepoolest ilmunud mõlema sulest), on tõepoolest tegu kauaaegsete vaidlejatega, kes teineteise seisukohti tihti ülemäärasegi ägedusega maha teevad. Mis neid kahte meest siis ühendab ja mis lahutab?

Alustada tuleb muidugi Charles Darwinist. Alates aastast 1859, mil tema teooria loodusliku valiku teel toimuvast evolutsioonist ilmavalgust nägi, on selle pärast löödud tuliseid lahinguid. Üksikasjad on varieerunud, ent põhiküsimus on seesama: kas kogu liikide mitmekesisust on võimalik tõepoolest ära seletada vaid loodusliku valikuga või on sellele lisaks olemas veel mingeid muid (bioloogilisi) mehhanisme?

Miks on see küsimus peaaegu poolteist sajandit nii tähtsana püsinud? Darwini teooria omistab meie kehale ja selle osadele kindlad otstarbed. Näiteks inimese silma olemasolu saab seletada tema vajalikkuse ja otstarbekohasusega. Ent kui on vaja seletada inimese enda olemasolu otstarvet — või siis mehhanismi, mille abil looduslik valik ta loonud on —, siis teooria vaikib.

Kui Darwinil on õigus, siis me oleme tekkinud füüsikaseaduste tõttu pimedade juhuse tagajärjel. Me tunnistame vaid seda, et kui jätta materiaali piisavalt pikaks ajaks omapead, moodustab ta kõige erinevamaid veidraid konfiguratsioone. Seetõttu ei ole ka imekspandav, et Darwini

teooriat on aegade jooksul tähelepanelikult rida-realt uuritud. Kui me leiame kasvõi midagi bioloogilisest maailmast, mida Darwin seletada ei suuda, siis "on ehk elul ikkagi mingisugune mõte".

Samasugune "soov Darwinist eemale saada" läbib sügavalt tänapäevaseidki väitlusi, ja mitte ainult kreationistide ning evolutsionistide vahelisi. Stephen Jay Gould on aastakümneid väitnud, et ainuüksi loodusliku valikuga ei ole võimalik kõiki bioloogianähtusi seletada. Ka näiteks Noam Chomsky on veendunud, et keele teket ja arengut ei ole kuidagi võimalik seletada darvinistliku bioloogilise evolutsiooniga ning Jerry Fodor eitab meie kognitiivsete funktsioonide teket loodusliku valiku teel.

Ning siin ongi Dawkinsi ja Gouldi vaheline "veelahe", mida Niles Eldredge nimetab "ultradarvinistide" ja "naturalistide" erinevuseks ("Reinventing Darwin: The Great Debate at the High Table of Evolutionary Theory", 1995). Eldredge rõhutab, et darvinistid on "adaptatsionistid", kes arvavad, et iga bioloogiline tunnus on loodud loodusliku valiku poolt mingi eesmärgi jaoks. Tegelikuses aga, väidab ta, on paljud tunnused vaid teiste kavanduste kõrvalnähud. Siinkohal toob Gould juba klassikaliseks muutunud näite Veneetsias asuva Püha Markuse katedraali rohkelt kaunistatud ja kunstipärastest piilaritest. Piilaritele toetub katedraali võlvlagi. Seetõttu ei ole mõtetki küsida, mistarvis arhitektid sellised kaunid piilarid löid — nad lihtsalt pidid seda tegema, et lagi püsti seisaks. Samamoodi, väidab Gould, on lood evolutsioonis — paljud omadused ei ole tekkinud mitte nende otstarbekohasuse tõttu. Ta väidab, et mõttetu on ka näiteks küsida, mis otstarve on sellel, et putukad on väikesed. Neil pole lihtsalt luustikku, mis lubaks neil suuremaks areneda.

See mõttekäik on tegelikult ju õige. Darvinistid ei väidagi, et kõigil tunnustel peab olema mingi otstarve. Nad vaid väidavad, et kui see otstarve olemas on, siis on ta tekkinud loodusliku valiku tõttu. Mis omakorda paneb nõustuma "naturalistid", kes eitavad mingit tundmatut "üleloomulikku jõudu" loodusvormide kujundajana (ning end nii selgelt kreationistidest eristavad).

Samavõrra segadusseajav on lugu "katkestatud tasakaaluga". Eldredge ja Gould väidavad, et looduslik valik toimub aktiivselt vaid lühikeste ajavahemike jooksul. Enamiku oma eksisteerimise ajast on liigid "tasakaalus" ja ei muutu. See seisund "katkestatakse" vaid uue eel-liigi juhusliku tekkega, mille kallal omakorda võib looduslik valik kujundada kõike võimalikku. Taas — sellega nõustuvad ka darvinistid. Neile on aktsepteeritav, et looduslik valik leiab aset üsna harva. See aga ei tähenda, et mingi muu jõud loodusvorme kujundaks. Mida aga omakorda ei väida ka "naturalistid".

Ja nii võibki kahe suurmehe omavaheline kemplemine kõrvaltvaatajale tühine ja põhjus otsituna näida. On ju Gould ka hiljem ise kirjutanud (vt John Brockman "The Third Culture", 1995, lk 60): "Ühe eriala piires võivad mõnedki probleemid hiigelsuured tunduda, aga väljastpoolt vaadatuna ei ole nad seda sugugi. Näiteks on evolutsiooniteoreetikute jaoks väljastpoolt vaadatuna põhiküsimuseks see, kas evolutsioon on olemas või mitte. See on tõepoolest tähtsaim küsimus. Seesolijate jaoks on aga kõigile selge, et evolutsioon on olemas — küsimus on vaid selles, kuidas ta toimub. Põhiline erinevus minu ja Richard Dawkinsi vahel on küsimus loodusliku valiku võimsuses ja toimeviisides."

Nii võikski ju jääda, et eriala tippspetsialistid vaidlevad üksikute nüansside üle, millest kõrvalseisja niikuinii täpselt aru ei saa.

*

Probleem on aga hoopis mujal. Läbi aegade on loodusteaduslikke teooriaid kasutatud poliitiliste ja usuliste seisukohtade õigustamiseks ning rakendamiseks. Ning seda just teaduse mõttes "kõrvalseisjate" poolt, kes ei suuda vaidluse nüanssidesse tungida ega peagi.

Dawkinsit on kutsutud ka Thomas Henry Huxley vaimseks järglaseks. Nimelt oli too pälvunud hüüdnime "Darwin's Bulldog" tänu järjekindlale tegevusele loodusliku valiku teel toimuva evolutsiooniteooria kaitsjana ja populariseerijana. See tegevus viis Huxley omal ajal tülli mitmete mõjukate piiskoppidega.

Kui USA Kansase osariigi haridusnõukogu otsustas mõni aeg tagasi lõpetada evolutsiooniteooria õpetamise osariigi koolides, oli üks vihasemaid reageerijaid sellele Stephen Jay Gould. "Küsimus, kas evolutsiooni õpetada või mitte, võib tekkida ainult selles hullumeelses osariigis," kirjutas ta. "Bioloogia õpetamine ilma evolutsioonita on kui õpetada küll inglise keelt, ent jätta grammatika vabalt valitavaks aineks."

Ent nagu põhjalikus raamatupeatükis tõdeb Robert Wright, on just Gould ise andnud palju tuge kreationismiideede taastärkamisele (Robert Wright "Nonzero: The Logic of Human Destiny", 1999). Viimase kolme aastakümne kirjutistes on Gould kujundanud oma erilise vaate evolutsioonile. Ta rõhutab just juhuslikke aspekte — näiteks ootamatuid looduskatastroofe — ning alahindab loodusliku valiku võimet kujundada keerulisi olendeid. "Kui tema juttu tõepoolest uskuda," ütleb Wright, "siis tekitab teis häämingut, kuidas evolutsioon üleüldse suutis luua midagi nii keerulist kui inimene."

Sellesama üle imestavad ka kreationistid ning on üsna rahul, et leivad toetust ühelt Harvardi professorilt. Briti väljapaistev bioloog John

Maynard Smith on märkinud, et Gould "annab mittebioloogile suurel määral eksliku ettekujutuse evolutsiooniteooria seisust tänapäeval".

Kõige olulisem toetus kreatsioonismiteooriale on Gouldi seisukoht, mille kohaselt evolutsioonil ei ole "suunda", ta ei liigu aja jooksul üha komplekssemate ja intelligentsemate loomade arenemise suunas. Gould ütleb, et evolutsioonis ei ole progressi (John Brockman "The Third Culture", 1995). Oma raamatus *Wonderful Life* (Imeline elu, 1989) eitab ta isegi seda, et bioloogiline komplekssus, keerukuse aste, on üleüldse aja jooksul kasvanud. Hiljem ta siiski nendib ("Full House" (Vabu kohti ei ole), 1996), et kompleksssuse "väline ümbris" — kõige keerulisemate organismide keerukus — võib ehk kasvada. Aga see ei saa olla "progress", sest selle toimumine on täiesti juhuslik.

Ja siit jõuame ka inimese intelligentssuse arenguni. Väljasurnud inimeste eelkäijate uurimine on näidanud, et evolutsiooni käigus on aju pidevalt suurenenud. Et see on nii ilmselge, siis on Gouldil võimalik vaid väita, et see areng on toimunud tänu juhusele — samahästi oleks võinud inimese eellaste puhul toimuda aju taandareng. "See," kirjutab Wright, "on kui lõpmatu arv mündi kukkumist ühele küljele." Ning see ei ole juhtunud mitte ainult inimese, vaid kõikide imetajate evolutsioonis.

Ning siin ühtivad Gouldi ja kreatsioonistide vaatekohad. Nii ühed kui teised — ehkki erinevatel eesmärkidel — kujutavad intelligentse inimese teket kui ääretult ebatõenäolist sündmust, mis sai juhtuda vaid ühe korra. Gould kirjutab: "Me oleme, sõltumata oma kuulsuse või võimekuse määrast, vaid hetkeline kosmiline juhus, mis ei realiseeru enam iial. Isegi mitte ka siis, kui elupuu seeme taas külvata ja samasugustes tingimustes uuesti kasvatada."

Kuidas siis on kujunenud Gouldi seisukoht, mis suurepäraselt välja paistab ka tema raamatust "Vääriti mõõdetud inimene"? Wright — ja mitte ainult tema — juhib tähelepanu Gouldi poliitilisusele, nagu ka Gould ise uhkusega raamatu teise trüki eessõnas meenutab.

XX sajandi alguses oli bioloogiline progressiteooria eriti südamele lähedane sotsiaaldarvinistidele. Nad kasutasid evolutsiooniteooriat õigustamiseks rassismi, imperialismi ning *laissez-faire*-ükskõiksust vaesuse suhtes. Nende seisukohalt olid kannatused ja isegi nõrga surm tugeva käe läbi vaid "kohastunumate ellujäämine". Ning loomulikult seetõttu Jumala poolt heaks kiidetud.

See sotsiaaldarvinismi variant, mis tuletab evolutsiooni suunatusest nii poliitilised kui moraalsed väärtused, on juba tükk aega tagasi kadunud. Seda hämmastavam on aga näha Gouldi sellise sotsiaaldarvinismi vaenlasena, kes ikka ja jälle pöördub sada aastat vanade argumentide juurde ning eitab viimase paari aastakümne saavutusi neurobioloogias peaaegu täiesti. Gouldi raamatu peatees — et intelligentssus (IQ) ei ole

singulaarne ega täielikult päritav — võis olla uudiseks või vaidlusobjektiks ehk sada aastat tagasi. Vaevalt aga leiab tänapäeval tõsiseltvõetavat loodusteadlast, kes oleks tõsimeeli markii de Laplace moodi determinist. On isegi hämmastav, et raamatu näited on enamasti pärit XIX sajandi lõpust ja XX sajandi algusest. Tasub vaid meenutada, mis on sellele järgneval ajal bioloogiateaduses juhtunud. Veelgi imelikum on, et uues väljaandes (1996) pole autor pidanud vajalikuks 15 aasta vanusesse teosesse mingeid olulisi muudatusi sisse viia — hoolimata tõsisest teaduslikust kriitikast Gouldi esitatud faktide kohta ning asjaolust, et just 1980. ja 1990. aastad olid neuroteaduste tippaastad, mis tõid hulgaliselt uusi avastusi inimaju ehituse ja funktsioneerimise kohta.

Muidugi ei ole päris õige nõuda vastutust teadlaselt, kui tema sõnu väärti tõlgendatakse. Ent Gouldi puhul on asi hullem. Michael J. Behe meenutab oma evolutsionismisvastases raamatus *Darwin's Black Box: The Biochemical Challenge to Evolution* (1996): "Gould on väitnud, et uute eluvormide kiire teke vajab seletuseks mingit muud mehhanismi peale loodusliku valiku". Ja tõepoolest, just seda ongi Gould väitnud, tutvustades "katkestatud tasakaalu" kontseptsiooni, mis vajab lisaks looduslikule valikule "täiendavaid seaduspärasusi".

Paljud autorid, nende hulgas kuulus bioloog Ernst Mayr, on juhtinud tähelepanu sellele, et Gouldi kirjeldatud "katkestatud tasakaalu" kõik usutavad vormid on täielikult seletatavad kaasaege darvinismi seisukohtadelt ning muutuste "mootoriks" selles punktueeritud tasakaalus ei ole miskit muud kui ikkagi looduslik valik.

John Maynard Smith on öelnud: "Gould on hõlvanud üsna kentsaka positsiooni, eriti Atlandi ookeani sealpoolset küljel. Tema esseede säravuse tõttu peetakse teda mittebioloogide hulgas väljapaistvaks evolutsiooniteoretikuks. Ent evolutsioonibioloogid, kellega mina olen tema tööde üle arutlenud, paistavad temasse suhtuvat kui mehesse, kelle ideed on nii segadustekitavad, et väärivad vaevalt tähelepanu".

Ent nad väärivad tähelepanu. Sest niisuguseid "segadustekitavaid" ideid on võimalik autoriteedile tuginedes ära kasutada nii kreatsioonistidel kui mitmesugustel vasakpoolsetel poliitikateoretikutel. Kui uskuda Gouldi väiteid (mida on aga tugevasti erialainimeste poolt kritiseeritud, vt nt John B. Carrolli ülevaadet ("Reflections on Stephen Jay Gould's *The Mismeasure of Man* (1981)", (1995), — *Intelligence*, 21, lk 121–134, vt ka www.mugu.com/cgi-bin/Upstream/Issues/psychology/IQ/carroll-gould.html)), et intelligentsusel ei ole mingit geneetilist komponenti, siis on lihtne jõuda välja Lõssenko propageeritud *tabula rasa* teooriateni. Siinkohal tasub tsiteerida Carrolli ülevaateartikli lõpulauseid:

“Tuleb aru saada, et vaimsete võimete testide areng ei lõppenud Spearmani, Burti, Thurstone ja teiste Gouldi mainitud teadlastega. Praegused uuringud on suurel määral mõjutatud kognitiivse psühholoogia arengust ning laste vaimsete võimete arengu uurimistest. Võib loota, et mingil hetkel tulevikus on teadmised *g* staatuse¹ ja teiste kognitiivsete võimete kohta nii täiuslikud, et võimaldavad tõesti ühiskonnale kasulikul viisil vaimsete võimete testi positiivset rakendamist.”

*

Gouldi ja Dawkinsi lugu ja nende “jätkuv vaidlus” (vt ka www.world-of-dawkins.com) sisaldab üht-teist õpetlikku. Tegelikult on mõlema “suure vaidleja” seisukohad aastakümnete jooksul oluliselt lähenenud ja vaieldakse tõepoolest “sisemiste asjade” üle. See vaidlus aga, eriti kui ta on tänu autorite popularisaatorivõimetele laialt levinud, võimaldab üksikuid lõike ja mõttejuppe ära kasutada hoopiski teistel eesmärkidel. Kretsionism oli üks näide. Teine näide ajaloos on kindlasti eugeenika ja kõik, mis sellega seotud. XIX sajandi teadlaste algselt täiesti õiged ja põhjendatud küsimused — nt kuidas saaks vähendada vaimset alaarenenud laste osakaalu ühiskonnas — jõudsid päris ennekuulmatute poliitiliste lahendusteni. Siin on muidugi erilisi “teeneid” Saksamaa rahvussotsialistidel, aga usinad olid näiteks ka Pätsu-aegsed Eesti poliitikamehed, kes vaimustusega Põhjamaades toimuvat kopeerida tahtsid. Tänapäevaks oleme aga seisus, kus eugeenikat praktiseeritakse iga päev (mõelgem näiteks sünnieelsele diagnostikale ning geneetiliste häiretega loodete aborteerimisele), ent selle sõna meenutamine on “sotsiaalne tabu”. Kas oleks parem need teemad lõpuni lahti rääkida või vaikides tegutseda ja teha nagu, nagu probleeme ei oleks olemas?

Ning veel üks õppetund. Gouldi raamat on väga tõsine kinnitus ühele tema enda poolt juba sissejuhatuses esitatud väitele: ei ole olemas lõpuni objektiivset teadlast. Teadust teevad inimesed, kes on juba alates uurimistema valikust ning meetodite eelistusest mõjutatud neid ümbritsevast taustast. Tõepoolest, siia sobivad headeks näideteks ka Gouldi enda uhkusega kirjeldatud vasakpoolne poliitiline taust ning asjaolu, et ta loeb Harvardi Ülikoolis loengukursust “Bioloogia kui sotsiaalne relv”. Või ka terve raamatu pühendus Ida-Euroopa juudi immigrandidest Grammy’le ja Papa Joe’le, kes “tulid, nägid vaeva ja olid edukad, vaatamata hr Goddardile”. Seletuseks: Grammy ja Papa Joe olid Goul-

¹ Tegem on teatud parameetriga *g*, mida Charles Spearman pidas oma 1904. aastal ilmunud artiklis universaalseks üldise intelligentsuse mõõduks, nn intellektiivseks funktsiooniks.

di vanavanemad, Henry Goddard aga eelmise sajandi alguse Ameerika eugeenik.

Aga siia tuleks ka piir tõmmata. Ehkki kõik on nõus, et lõpuni "objektiivsest teadlast" ei ole olemas, on siiski olemas objektiivsed loodusseadused, mille on avastanud needsamad teadlased, tavaliselt kollektiivselt ja omavaheliste vaidluste tulemusena. Gravitatsiooniseadus ja Newtoni seadused kehtivad sõltumata sellest, milline erakond parajasti võimul on. Laenates mõttekäigu ühelt postmodernismi kriitikult, tunnen ma järjekordsele teaduskonverentsile lennates siiski heameelt, et mu lennuki on konstrueerinud insenerid ja teadlased, kes usuvad, et on olemas üldkehtivad ja kindlad loodusseadused, ning lennuki aerodünaamika ja võime õhus püsida ei sõltu mingi "poliitiliselt korrektse" seisukoha populaarsusest või "mis tahes tõe suhtelisuse" kuulutajatest.

*

Praegu, kui ma seda artiklit kirjutan, levitatakse ajakirjanduses uudist: Gould koos Keenia päritolu olümpiavõitja Kipchoge Keinoga on tõestanud, et "sportlikud võimed ei sõltu geenidest", ning on sellega andnud "vastulöögi teaduslikule rassismile". Kasutades siis muidugi "bioloogiat kui sotsiaalset relva".

Siin sobib tsiteerida John Gribbinit: "Dawkinsi ideed ei saa iial nii laialt levinuks. Kahjuks ei ole olemas miljonidollarilisi auhindu kirjanikele, kes näitavad, et Jumala olemasolu kohta puuduvad tõendid."

Toivo Maimets

EDITORIAL NOTE

This year 55 years will pass from the Hungarian revolution. On this occasion we publish some reports delivered in Tallinn on 24 October 2000 at the conference dedicated to the 54th anniversary of the Hungarian revolution. Urmas Bereczki, director of the Hungarian Institute in Tallinn, discusses the reasons why the events of 1956 happened namely in Hungary and not in any other former Eastern bloc country. Besides historical traditions and the people's temperament, the developments in Hungarian society from 1945–1956 also played a role. In November 1945, despite pressure from occupation forces, the bourgeois parties achieved an overwhelming victory at democratic elections. They strove to preserve political pluralism as well as personal liberty and free speech. (In Czechoslovakia, on the contrary, the Communists gathered 38% of the vote.) The control commission insisted that Communists had to be included in the government, which did not exactly reflect the will of the electors. Economy, however, was almost entirely in private hands, and rules of free market applied. The monetary reform made an end to the biggest inflation in the world, and stock exchange flourished. By 1949 Hungarian manufacturing had regained the level of 1938. Food supplies were sufficient, and there was no need for rationing like even in a number of West European countries in those times. The press was free, and nearly all questions could be freely discussed in the parliament. Thanks to these achievements, Hungary between 1945 and 1948 was the freest and most democratic of all the countries occupied by the Soviet Union. However, this relative democracy could not last long, as the occupants intervened in political struggle. The Communists managed to disintegrate the party of small proprietors, which ruled the coalition. At the manipulated elections of 1947 the Communists, together with the leftist block, managed to seize power. With the dissolution of other parties, the

transition to so-called proletarian dictatorship began, which was completed by the autumn of 1949. The personality cult of Mátyás Rákosi, the Moscow-minded Secretary General of the Communist Party, was comparable to Stalin's. After Stalin's death in 1953, Imre Nagy, a supporter of democratic socialism and a Hungarian nationalist, became prime minister. He declared political amnesty, dissolved concentration camps and carried out several reforms. As a result, life became considerably more tolerable. In 1955 M. Rákosi managed to oust Nagy, and thus the atmosphere turned icier again. Later, Rákosi was succeeded by Ernő Gerő, who did not differ much from Rákosi. By 1956 the Hungarian society was in ferment.

The communist party, which assumed power in 1947, needed an operative organ that would translate its ideology into the language of terror. In Hungary the "fist of the party" was the Political Department of Maintaining Public Order (*Politikai Rendészeti Osztály*), which was followed by the State Security Department, later called State Security Board Office (ÁVH). The activities of these organs against the background of the 1956 events are described by Viktória Polgár.

László Balás Piri views the year 1956 as the rebirth of the Hungarian nation. Like in Viktor Orbán's generation in 1898, during the revolution period, too, the youth was most the uncompromising section of society. The story of the Hungarian flag may serve as an illustration to that. In these times, the centre of the national flag was embellished by the coat of arms the so-called people's republic. It sported a red star, a sheaf of corn, a hammer and a sickle. At increasingly temperamental mass meetings young people cut this heraldic monstrosity out of the banner. This is how the symbol of the Hungarian revolution — the flag with a hole — was born.

On 12 March 1957 eight young people from Tartu were taken to the Supreme Court of the Estonian SSR. They had been arrested by the KGB and accused by the ESSR Prosecutor's Office of violation of the Russian FSSR Criminal Code. By the number of the accused, this was the biggest political trial from Stalin's death until the formal end of the communist regime in Estonia 35 years later. Why this group of 17–18-year-old Tartu schoolboys, who

called themselves the Young Estonian Army, received such special attention is the theme of the article by Jaan Isotamm, one of the victims and the present editor of *Akadeemia's socialia* department.

In the section of belles-lettres we publish a poem written by Éva Tóth, the chief of the world literature department of a Hungarian magazine *Új Tükör* (The New Mirror) to celebrate the 40th anniversary (1996) of the Hungarian Revolution.

Enn Sarv, a former political prisoner, explores population loss in Estonia from 1939 to 1959. Although the database is scrappy, the total decline in Estonia's population at different periods is known or can be calculated with sufficient precision from the data of 1934, 1941, 1945 and 1959 censuses. By knowing the number of population at the beginning and end of the respective period and applying additional data, it is possible to learn how much the population decreased during the period. The balance of the period between January 1939 and December 1941 is the most reliable. At the beginning of the period Estonian citizens numbered 1,134,000, somewhat more than a million of whom were ethnic Estonians. By the end of the period 1,017,000 citizens had remained, 923,000 of them ethnic Estonians. 116,000 citizens had disappeared, 77,000 of them ethnic Estonians. After 1939 the number of ethnic Estonians has never reached a million. From 1 January 1942 to 1 January 1945 the number of Estonian citizens decreased by 94,000. Without freedom fighters killed in action, the number of Estonian citizens who perished during the period totalled 13,000. This figure included 7,000 who were drowned while fleeing to Finland, Sweden and Germany; 1,000 victims of bombings and 1,000 victims of Communist repressions at the end of 1944. The number of victims of the new red terror of 1944/1945 is unknown. The period between the 1945 and 1959 censuses began with the separation of Petseri county and the area behind the Narva River from the territory of Estonia. This meant a consecutive loss of about 56,000 people. In March 1949, a massive deportation was arranged, in a few days 21,000 people were resettled. After 1959 there were no major losses in population, but ethnic cleansing was continued by indirect means. People were forced to live under such conditions that by the decline in birth

rate, disintegration of ethnic identity and Russification should have gradually led to the extinction of the nation.

In the course of times folklore and its research have changed considerably. Folklore and its studies can be divided into classical and contemporary. Thus the concepts of folk song and group song belong to different periods: the former represents classical and the latter contemporary folklore studies. In his treatment of folksong the German ethnomusicologist Ernst Klusen has introduced the concept of the singing group, claiming that this is the only possible object of research for folksong studies. When examining contemporary group singing one can observe the singing group and its traditions as well as study its songs and determine how well these meet the characteristics of the classical folksong. Taive Särg, researcher at the Estonian Literary Museum, has explored the songs created and sung by young writers, mostly poets, of Tartu in their own circle as well as at public gatherings. The study does not concentrate so much on musical analysis but on text and interpretation rather, as the singers are writers. The songs of the group under discussion are usually based on a well-known song for which new lyrics are made or the old ones modified. From the folkloristic viewpoint it is the usual custom of applying and altering the existing material in order to remake well-known songs. As social circumstances keep changing, it is not even possible to keep folklore unchanged in its primary function — what and how people sing in among themselves. The precondition of folklore is that it reflects the mentality of its users and the social circumstances. If the circumstances change drastically, folklore changes also — or becomes antiquated and moves into secondary use. Thus, if the purists want to keep something unchanged, they should also prevent people's lifestyle from changing and developing, or they should preserve authentic folklore in its secondary function. In the author's words, the code for modifying the songs is the following: changing the others' songs into their own, for which the central elements in the cultural context of both sides are found and merged according to one's own viewpoint so that the result is comical. The abstract, general or lofty is replaced by the concrete, real and low which usually has a clearer and more intimate field of meaning than the abstraction. Fun and

laughter is a liberating solution which is created by uniting the two ununitables; this is like the neutralisation reaction known from chemistry. On the one hand, we should strive to preserve authentic ancient folklore. On the other hand, however, in order to keep folklore (and national literature, music and other aspects of culture that develop in folklore's sphere of influence) really viable and justifying its existence, up-to-date compilations, for example songs sung together, should appear.

As compared to the beginning of the last century, by today the notion of literacy has acquired a new meaning. This has given rise to a number of international research projects, as the mere skill of reading is not insufficient for handling elementary situations in society. The term "literacy" includes a vast amount of basic intellectual skills necessary for survival in the modern world. Among these, reading literacy has been studied most profoundly. From 1994–1999 Olev Must, associate professor of psychology, Aasa Must, project leader at the department of sociology, and Vilve Raudik, MA in psychology, all of them from the University of Tartu, studied the reading skills of Estonian schoolchildren. As their research revealed, processing of mostly fragmentary, disconnected or incongruous information has become more proficient. This development seems to be supported by the grading system at our schools and by the overall impact of information society. As for the interpretation of coherent messages, the children of information society have remained at the same level or even deteriorated in comparison with their peers in pre-information society. One might suppose that this is a global process that the world is still beginning to comprehend and assess.

Thereafter, Mario Rosentau, doctoral student at the Law Faculty of Tartu University and the Faculty of Social Sciences at Helsinki University, analyses the relation between the Internet and knowledge. Firstly, no application of information technology differs from classical sources of knowledge, primarily from the book, by anything else than by greater speed of use. Secondly, because of the cognitive and temporal limits to human abilities, even this difference is of only utilitarian significance. Thirdly, the real revolution in applications of information technology still lies ahead. This will happen when people get information from the

net at such a speed that they can answer any question as if looking up their friends' telephone numbers from a notebook — naturally if an answer to this question already exists in humankind's information bank. The author asks whether a time could arrive when the net answers — and correctly — even if there is no answer to the question asked in humankind's information bank. Or even — can it ever happen that we do not even need to ask, but the net informs us? Should such a situation arrive, then humans have created a technological appliance that creates new knowledge. In Rosentau's opinion, this is the real criterion for the existence of artificial intelligence: an intelligent technological appliance is able to pose, either independently or in cooperation with humans, a rational question, formulate a research problem and find a well-grounded answer, which people would acknowledge as having the characteristics of knowledge. And if this virtual being itself believes what it is informing us about, we might say that it knows it.

In the mid-19th century a sizeable number of Estonian peasants who lived in straitened circumstances emigrated to the Caucasus. They settled in the areas that the Abkhaz and Circassians had left in the 1860s–1870s after the Russian-Turkish wars. The Estonian community on the Black Sea coast is of extremely diverse origin. It had its beginnings in the village of Estonia that was founded by Estonians who had come from Samara in 1882. Estonians also arrived from the Crimea, Estonia and Estonian villages in several regions of Russia. Soon the emigrants became related through marriages. This, along with the spread of urban culture, contributed to the disappearance of regional dialects and customs. The neighbours of Estonia village were Armenian, Bulgarian, Moldovan and Mingrelian villages; those of Linda village — Greek, Mingrelian and German villages, and a few Latvians; Salme and Sulevi villages bordered on Moldovan and Armenian; Punase Lageda village on Greek villages. All these peoples, except Germans and Latvians, were Orthodox, while Estonians were Lutherans. In her article Marika Mikkor, researcher at the Estonian National Museum, describes the religious life and baptism rites of Caucasian Estonians.

When speaking about psychotherapy and counselling, people usually keep in mind the techniques and strategies the therapist applies to help the client. What goes unnoticed is the relation between the therapist and the client. This relation is of particular importance just because it offers the necessary safe and structured environment where the therapist can confidently apply the methods learned, and the clients can securely express deeply personal aspects of their lives and make changes in them. The article about the role of the therapeutic relationship in psychological assistance comes from Kaia Kastepõld, lecturer of clinical psychology at the University of Tartu.

In the section of book reviews Jüri Allik, dean of the Faculty of Social Sciences and professor of psychophysics at the University of Tartu, criticises Stephen Jay Gould's best-seller *The Mismeasure of Man*. Toivo Maimets, professor of cytology, scrutinises Richard Dawkins' *River out of Eden* as well as Gould's book.

The issue ends with the second part of the treatise on recent history of law by Joachim Rückert, professor of history of law, civil right and legal philosophy at Goethe University in Frankfurt am Main.

Contemporary folklore and the singing young poets of Tartu

Taive Särg

In present-day Estonia old folk songs, with a few exceptions, are disappearing from current use. They are still performed at folklore festivals and concerts, but when ordinary people gather and sing for their own pleasure, they sing different songs that do not share all the traditional features of folklore. Usually these songs are not anonymous, not learned from current oral tradition, not created collectively, and they have not had enough time to have been selected by social control.

Thus, folklore has changed since the time when it became an object of academic research in the 18th century. Along with folklore itself, the research area dealing with it — folklore studies — has also changed. There are new concepts and methods trying to analyse and define the new phenomenon called contemporary folklore.

Instead of folk song, Ernst Klusen has introduced the term group song. He defines folk song as an abstract general designation for the totality of all group songs. He makes a distinction between the primary and the secondary function of group songs. The group song in its primary function is a "serving object which shapes life". The song is an instrument of group

life. The group is not there because of the song, but they sing because they are together. In its secondary function the group song is a "triumphant object". This means that the song is performed to an audience as a self-sufficient bearer of aesthetic qualities.

Contemporary group singing can be treated in association with such issues as: (1) the singing group itself; (2) the singing situation; (3) the tradition on which the songs are based; (4) the singers' attitude to this tradition; (5) the ways of creating new songs.

I wish to emphasise that contemporary group singing is always connected with some tradition. Modern folk songs do not arise from nothing but are based on a really existing and well-known tradition. There exist not only folk songs but also traditional ways how songs are created. The image in the folk song should be rather simple and general, to be commonly understood and sung by several people. Contemporary folk songs use well-known elements that have a common meaning in the given cultural context.

I illustrate my theoretical views with examples from a singing group. For a few years (1997–2000) the group of my interest has been Tartu Young Authors' Assembly. The Assembly is a perfect place for the emergence of contemporary folklore as its members share close group relations, common interests,

creativity, desire for self-expression and intimate connections with the Estonian cultural tradition. They sing at their parties, seminars and elsewhere. Sometimes they perform their songs to audiences. Thus, using Klusen's terms, for them the song can be both the "serving object" and the "triumphant object". Sometimes snatches from songs are used in conversation.

From the viewpoint of folklore, the young writers' attitude to songs differs. Some of them do not like the traditional folk song; some others value it very highly. For example, the most famous South-Estonian writer, the poetess Kauksi Ülle, is very conscious of the value of old runo songs; she appreciates and sings them. Kauksi Ülle composes her poetry only in the South Estonian language, and a lot of her ballads rely on traditional folklore. She tries to sing in the authentic way but is also able to combine and improvise lyrics while singing on very contemporary topics.

Folklore can exist only as a living tradition, and therefore it is often subject to changes. In its actual use folklore is interwoven with other cultural activities and everyday life. There is no fixed border between written poetry and folklore in the art of the young South-Estonian poets.

Internet and knowledge

Mario Rosentau

One of the main functions of the Internet is the delivery of information. But another, more demanding function has developed besides that, the lack or deficiency of which has been the greatest shortcoming of the web. This is the delivery of knowledge. The concepts of information and knowledge are related, but not in any straightforward and unique way. Besides, the concept of information is ambiguous: its mathematical and semantical senses do not correspond exactly to each other.

There are at least three types of knowledge that have been distinguished by philosophers: ability knowledge, acquaintance with things and states of affairs, and propositional knowledge. The content of the last type of knowledge is a proposition or a thought, expressible by a sentence. According to the standard model of propositional knowledge, knowledge is justified true belief.

The amount of beliefs that could be called knowledge depends on how strict criteria we apply to their justification. No kind of media possesses epistemic authority by itself, this is also true of the Internet. Media does not give us immediate experience, it mediates. Mediated thoughts may correspond to reality (be factual) or they could be fiction-

al. Such linguistic mediation could be called testimony and the corresponding kind of knowledge may be labelled testimonial knowledge — presupposing that we believe the statement in question, that our belief is somehow justified and that the statement is true. But the mode of justification is precisely the challenge for the Internet: how does it secure the justification for the knowledge that is generated by its mediated testimonies? We do not take just any printed or uttered sentence at face value: we often appeal to several criteria — usually unconscious and relying on our background knowledge — for the assessment of the proposed utterances: who uttered them, which publisher published them, in what circumstances were they asserted, has anybody confirmed them, etc. One of the exceptional advantages of the Internet — the cheapness and ease of publishing in the web — is unfortunately also one of its problems: only too often there has been no necessary editorial check. That is why the reliability of the Internet is very low so far, as compared to printed books. But the situation need not remain such: in certain circumstances testimony is quite reliable as a source of true beliefs, in order to yield knowledge.

The search in the Internet is not as novel a phenomenon as it may seem: one also has to identify books, to find them from a store or from a library and then to get them.

The change that has occurred with the appearance of the Internet is mostly of a quantitative kind, both to the positive and to the negative direction.

Conclusions: 1) The IT-solutions in the Internet do not differ from the classical sources of knowledge in anything else than in the greater speed of its use; 2) This difference has, however, an immense significance, due to the cognitive and temporal limitations of human capacities; 3) The true revolution of IT-solutions is yet to come: it will occur when people find information in the web so fast that they will be able to answer any questions roughly in the same way as they recall facts.

It is also possible to give an epistemic criterion for the definition of the artificial intelligence: an intelligent IT-solution has the ability to raise meaningful questions and research tasks to find such answers and solutions that conform to the criteria of knowledge, when forwarded to humans and accepted by them. Such IT-solution creates new knowledge.

If we have a mildly sceptical attitude towards knowledge obtained from the Internet, then we are in a much better epistemic position than if we trust it blindly or else ignore it completely.

Like any other relation: The role of the therapeutic relationship in psychological assistance

Kaia Kastepöld

Psychotherapy as interaction consists of two elements. The first of them is the technical side that includes the techniques used by the therapist and the roles of the therapist and the client into which they have been placed by the theoretical orientation the particular psychotherapeutic trend. The other side, however is the therapeutic relationship, which, in the opinion of many therapists, is one of the key factors of psychological counselling and psychotherapy. This is the relation that embraces the feelings and attitudes of the therapist and client towards each other and the ways in which they are expressed. It is like a voluntary relation of dependence as there is always one side who possesses the knowledge and skills how to help, and the other side who is in trouble and in need of assistance.

The components of the therapeutic relationship include the working alliance that describes the essence of the relation, the transference that describes the possible connections between the past experience and therapy, and the real

relationship that describes the dynamics of the relation.

Among the factors that help to form a therapeutic relationship, the most essential ones are the therapist's empathy, his/her ability to sympathise with the client and to assume the client's position; unconditional positive regard, the ability to accept the clients as they are; and congruence, an ability to be natural, in harmony with one's feelings and behaviour.

One should also mention the possible hazards that can destroy a good therapeutic relationship. Problems can be caused by excessive dependence between the client and the therapist; manipulative behaviour either by the client or the therapist; simultaneous involvement in several different relations.

A major feature that expresses the efficiency of the psychological assistance process is when, comparing the beginning and end of therapy, we can notice an essential improvement in the client's situation. Numerous studies confirm that a good therapeutic relationship is conducive to the positive result. Thus, not only the theories and techniques the therapists apply and how they behave are important, but also the real relationship between the therapist and the client, which is unique in each particular case.

ÕIGUSE LÄHIAJALUGU:

Ülesanded ja saavutused
ajaloo, õigusteaduse,
sotsiaalteaduste ja
sotsioloogia vahel

Joachim Rückert

Tõlkinud Marju Luts

II

**“Zeitgeschichte des Rechts: Aufgaben und Leistungen zwischen
Geschichte, Rechtswissenschaft, Sozialwissenschaften und Soziolo-
gie.” — *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Ger-
manistische Abteilung*, Bd. 115, 1998, S. 1–85.**

Avaldatakse autori loal.

Algus 6. numbris.

4. Juriidiline lähiajalugu ja ajalooline tõlgendus

Praegune juriidiline lähiajalugu ei ole seega eriti hea asjatundja nn ajaloolise argumendi osas õiguslikult siduvate tekstide ja normide tõlgendamisel. Ta võib siin dogmaatilise argumentatsiooni raames küll palju pakkuda, kui tegeleb normi kujunemise autentsete materjalidega. Kuid ta ei tohi üksnes sellega piirduda. Lähiajalugu vallutab jurisprudentsilt lihtsalt natuke **aega juurde**, et mõelda järele ajaloo ja ka muude küsimuste üle, mis ei ole normide seisukohast vahetult praktilised küsimused. Minu toodud näide peaks seda selgitama²⁷.

Niisuguseid muid küsimusi esitavad eelkõige sotsioloogia ja ühiskonnateooria, ehkki varem valitsesid selles vallas pigem teoloogia ja filosoofia.

V. KAS JURIIDILINE LÄHIAJALUGU POLE

MITTE LIHTSALT

KEHV SOTSIOLOOGIA JA SOTSIAALTEOORIA?

1. Ajalugu, sotsioloogia ja õigus — ebavõrdne abielu?

Seda küsimust võib käsitada üldiste ajaloo ja sotsioloogia või ühiskonnateaduse üle peetavate diskussioonide **alaküsimusena**. Eriti elavad olid need diskussioonid 1970. aastatel. Ülevaatlikult ja informatiivselt on nad kokku võetud Wehleri eestvedamisel koostatud kogumikus *Ajalugu ja sotsioloogia* (1972: 11–31; üksikasjalikku ülevaadet vastavast teadusloost pärast 1945. aastat vt Hockerts 1993: 115 jj; seal on ka osutused oluliste teostele (Schulin, Conze, Repgen, Kocka, Schulze); rohkem sotsioloogilis-filosoofilisest perspektiivist on andnud hea ülevaate Acham 1995). Süütu ühistöö rüüs pani üks põlvkond noori ajaloolasi aluse tollal väga kriitiliselt ja poliitiliselt mõeldud sotsiaalajaloole ning ajaloolisele sotsiaalteadusele. Natuke aega hiljem asutasid nad 1975. aastal suurepärase ajakirja *Ajalugu ja ühiskond*, alapealkirjaga “Sotsiaalse ühiskonnateaduse ajakiri”. Selle programmilises eessõnas vannutakse juba esimeses lauses truudust saalomonlikule interdistsipli-

²⁷Selget kaitsekõnet koos paljude heade näidete ja ilma diskussioonita näivprobleemide üle pakub Honsell 1987.

naarsusele²⁶. Oleks võinud arvata, et rõhutatult interdistsiplinaarne pühendumine sotsiaalajaloole ja ühiskonna ajaloole teravdab tähelepanu ka õiguse kui faktori suhtes. On ju ikkagi tegemist võib-olla koguni kõige mõjusama ja kõikehaaravama ühiskondliku institutsiooni ja struktuuriga. Vähemalt peab see kindlasti paika uusaja puhul, mida iseloomustab intensiivne riiklus. Ometi ei leia ajakirjast selle kohta peaaegu midagi²⁷.

Ilmselt mõjuvad tänini kaks **eemalepeletavat momenti**. Esiteks marksismi kriitiline traditsioon sotsioloogias, ja siis veel kriitiline ühiskonnateadus, mis ei tunnusta õigust ajaloo tõeliselt iseseisva elemendina. Teiseks olemuslikult loodusteaduslik empiiriline ja enamasti statistiliselt kvantitatiivselt toimiv huvitraditsioon "ühiskonna seaduspärasuste" suhtes, kus vaadeldakse õigust taas pigem sõltuva elemendina. Vaid kõrvalteel võivad saada kokku traditsiooniliselt lähedased põhikorra ajalugu (*Verfassungsgeschichte*) ja poliitiline ajalugu. Et just siin tuleb ette puutumusi, sobib pildiga kokku²⁸. Vastuoluliste tunnetega teadvustatakse niisiis üksnes seda valdkonda, mis on lähimal eelnevale ja vastustatavale poliitika ajaloole.

Uue huviga võeti käsile vanad teemad, nagu kuritegevuse ajalugu²⁹ või tööõiguse ajalugu ja sotsiaalajalugu kui tööliste ja klasside ajalugu (*Bibliographie...* 1996). Eraõiguse, koh-

²⁶J. Kocka avaartiklist ilmneb see suundumus kõige selgemini, kui ta nõuab "süsteemaatiliste naaberteaduste (eriti sotsiaalteaduste) teooriate ja mudelite rakendamist" (1972: 9).

²⁷Ajakirja register näitab, et õigusajaloolisi artikleid ei ole ilmunud. Seda ainet on pelgalt puudutatud ühes retsensioonis E. R. Huberi teosele *Verfassungsgeschichte* (1985, 11: 252jj). Sama olukord valitseb ka selle suuna põhi- ja meistriteostes nagu näiteks Wehleri suures ühiskonnaajaloos, millest seni on ilmunud kolm köidet (Wehler 1989).

²⁸Vrd eelmine märkus. Täiesti samuti vaatavad Peter ja Schröder (1994: 192) üksnes põhikorra ajaloo poole, mainides ajakirja *Der Staat*. Seevastu näiteks *Zeitschrift für neuere Rechtsgeschichte* ei leia mitte kordagi nimetamist.

²⁹Vrd eelkõige Dirk Blasiuse töid. Informatiivselt ja edasiviivalt lahtistest probleemidest kriminoloogia vaatevinklist koos bibliograafiaga vt Killias 1994. Vt ka Romer 1992 ja Moormann van Kappen 1984.

tukorralduse ja protsessi ajaloo küsimusi on puudutatud vähem. Uue huvi jaoks tunduvad need ilmselt liiga kombekad, ehkki mitte päris ebaolulised. Mõeldagu kasvõi abieluõigusele³⁰ koos selle võimsate reformidega (suurepärasest ülevaadet neist vt Schwab 1993), veel enam aga pärimis- (selle kohta vt eelkõige kogumikku *Zur Geschichte...* 1987) ja maksuõigusele. Hiljutine reaalne sotsialism oma sekkumiste ja ümberkujundustega annab hea ülevaate sotsiaalselt tundlikest õiguse valdkondadest, alates omandi- ja majandusõigusest kuni "suvilakooperatiivide õiguseni" (Hattenhauer 1995). Või alates abielu-, laste- ja lahutusõigusest kuni "ühiskondliku selt-simeheliku" kohtumõistmiseni. Et kõige olulisem "võimude lahusus" on era- ja avaliku õiguse eristamine, seda märkis tabavalt G. Hugo juba enne 1800. aastat. Ühiskonna struktureerimine enamal või vähemal määral autonoomse eraõiguse kaudu oleks suur uurimisteema.

Õigus näis niisiis mõlemale leerile enam või vähem kõrvalise ja sõltuva suurusena. Mõneti liialdades võib neid tendentse kirjeldada järgmiselt: ajalooteadus ja sotsioloogia "ilma õigusega". See tõdemus ei halvusta sugugi nende küsimuseasetuste ja huvide uurimistulemusi näiteks sotsiaalriigi ajaloo või õigussotsioloogia vallas. Tuleb lihtsalt endale selgesti teadvustada, mida siis ikkagi tegelikult uuriti ja uuritakse. Minu kirjeldus osutab ainult üldistele seletusraamidele, mida teatud erialatradiitsioonid endas kätkevad. Sellest sõltub aga palju. Seda kinnitab pilk **teisele suunale**, kus samuti toimub sotsioloogiliste ja ühiskonnateaduslike elementide kaasamine vaimuteadusesse. W. Conze harrastas seda juba ammu ja vägagi tähelepanuväärselt (Schieder 1987: 244 jj). Siin pääses maksvusele ka huvi õiguse vastu. See avatud hoiak viis nii personaalses mõttes kui temaatiliselt koostööni ja teemadeni, millega tegelesid "sotsiaalajaloo töörühm" (alates 1956. aastast) ning leksikon *Ajaloolised põhimõisted* (alates 1972. aastast) koos O. Brunneri ja R. Koselleckiga.

Silma jääb üks otsustav asjaolu. Küsimus on selles, kas õigust tahetakse iseseisva faktorina ajaloos tunnustada ja sin-

³⁰Vt elavat rahvusvahelist perekonna- ja naisajaloolist uurimist nt ajakirjas *Journal of Family History*. Head ülevaadet on Schwab 1983 ning Klippel 1978, Klippel 1984, Klippel 1985b ja Klippel 1987: 267 jj (siin märksõna "publikatsioonitulu").

na kaasata. Pigem loodusteaduslikult seadusesätetele orienteeritud huvid ei välista seda kaasamist põhimõtteliselt sugugi. Õigusefaktor võib siin ilma suurema vaevata osutada seadusehüpeteesi kandvaks elemendiks. Kui mõistlikke aluseid otsitakse muul moel, mitte nii empiirilisel täpselt ja nomoloogiliselt kaugeleminevalt, osutub tema roll veelgi kandvamaks. Siin on ikka ja jälle õpetlikud Stegmülleri põhjapanevad analüüsid, mis on selgitanud nii palju arusaamatusi ja väidetavaid vastuolusid ning eelkõige rajanud silla loodusteaduslikus kõnepruugis harjumuslikuks saanud "kahe maailma" vahelle³¹, toomata neid siiski ohvriks üheleegi kindlale filosoofiale. Sotsioloogilisema huvisuunaga analüüsid seevastu sisaldavad tihti õigusevastast "filosoofiat". Tõepoolest "filosoofiat", sest teadusliku hüpoteesipüstituse ja kontrollimisega tõestatud ei öelda õiguse iseseisvuse küsimuse kohta mitte midagi. See kehtib ühtviisi nii Marxi kohta, kes idealisti või kausalistina otsis majanduslikke jm seaduspärasusi, kui ka uuemate ühiskonnateaduslike uurimuste puhul. Õiguse sõltumatus **iseneesest** ei ole nende jaoks üldse uurimisväärne. Seda on vaid teatud sõltuvused ja vastastikused suhted, mis on sõltumatusega tegelikult täiesti ühitatavad. Siiski ei pea keegi ka sõltumatusehüpeteesi kui niisugust mõttetuks. Vastupidi, juba väljend "suhteline autonoomia" tunnistab mööndusi, sest "absoluutset" ei peeta üldse uurimisväärsesks.

Ka kaks **uuemat tendentsi** kipuvad ilmselt samasse suunda "ilma õiguseta". **Sotsioloogias** rajas N. Luhmann 1970. aastatel taas niisuguse õigussotsioloogia, mis püüab kirjeldada funktsioone. Oma 1972. aastal ilmunud teoses *Õigussotsioloogia* toimis ta kõigepealt silmatorkavalt historiseerivalt. Õiguse kui faktori autonoomia kaob selles mitmel moel ära (vt lähemalt kriitilis-teoreetilist osa minu teoses Rückert 1988) ja samuti läheb see kaotsi tema hilisemates ja aktuaalsetes süsteemiteoreetilistes käsitlustes ennastreflektee-

³¹Vt Stegmüller 1983: 414jj ja 488jj sõnade "seletama" versus "aru saama" väärtust vastandamisest ning seletava arusaamise erinevate viiside igal juhul võimalikust koosmängust; lk 745 jj teleoloogilistest seletustest. Lk 761 jj on suurepärane näide diskussioonist Darwini teooria ümber, kus ilmnevad selgesti ülemäärased nõudmised ning ülepingutatud teadmise- ja paremini-teadmise-ambitsioonid. Stegmülleri väited on enamasti statistiliselt toetatud, sugugi mitte pelgalt falsifitseeritavad hüpoteesid.

rivast jne õigusest ning automatistlikult kasutatavast kontingentsi, kompleksuse, väljadiferentseerumise ja reduktsiooni skeemist. Endiselt on paljuseletavate ja tabavatena loetavad ammused analüüsid õigussotsioloogilise tunnetuse kolmest perspektiivist: õigusfaktide uurimine (*Rechtstatsachenforschung*), erisotsioloogia ja usurpeeriv õigusteooria (vt Ryffel 1974: 39 jj, funktsiooni mõistest eelkõige lk 49 ja 117 jj). Asjale tuleks kasuks seegi, kui hoolitaks rohkem "funktsionaalse analüüsi loogikast" (Stegmüller). Funktsionaalne analüüs saab olla üksnes kirjeldav kindlakstegemine. Sellised on näiteks isereguleerivate mehhanismide "seletused", kui "seletatakse" masina toimimist või hinnakujunemise mehhanismi. Tegelikult ei seletata sellega midagi, vaid üksnes kirjeldatakse. "Seletusse" haaratakse veel sujuv üleminek kausaalsuse analüüsile, näiteks et teatud hindade ja hinnasuhete nivoo puhul kujuneb majanduslik tasakaal ning kuidas see toimub (Stegmüller 1983: 677, 702 jj). Sisuliselt pretendeerivad sellele teleoloogilised, finalistlikud ja vitalistlikud seletused ning funktsioonianalüüsid. Kui nende käigus pakutaksegi midagi, mida saab empiiriliselt kontrollida, siis nomoloogilisi ega statistilisi seaduspärasusi enamasti välja ei tooda. Niisiis on tegemist ettepanekute, oletuste ja visandustega. Funktsionaalne analüüs püüab "teha süsteemi osiste olemasolu või teatud tunnuste esinemist sellises süsteemis (või tema mingis osas) või seda laadi moodustise (või selle ühe osa) käitumisviise arusaadavaks sellega, et kirjeldab nende asjade tunnuste või käitumisviiside **ülesandeid** ehk **funktsioone**, mis võimaldavad süsteemil adekvaatselt funktsioneerida" (Stegmüller 1983: 679).

Teine tendents puudutab **ajalooteadust**. Ajaloo ja sotsioloogia diskussiooniväljad on nihkunud praegusel ajastul, mil ajaloo nägu kujundavad *linguistic turn*, reimporditud hermeneutika, mentaliteediajalugu, tihe kirjeldus, ajalooline antropoloogia, uus kultuuriajalugu ja muud sellised trendid. On mõistetav, et sealjuures tekivad uued puutepunktid ja -tegelikkused. Need näivad pigem kahjustavat tendentsi laenata teooriaid sotsiaalteadustest. Igatahes ei arvesta ka need tendentsid õiguse faktoriga. See jääb juhtivatest huvidest välja-pole, olgu siis tähiseks kuulutatud keel, "sõudepaat", ühiskond või kultuur. Robinson lehvitab endiselt eemalt.

Enam või vähem austromarksistlik vanameister Karl Renner kirjeldas olukorda ja probleeme lausa värskendava energilisusega, kui ta 1930. a mõtiskles kahe tippsündmuse üle, milleks olid Eugen Ehrlichi *Öigussotsioloogia alused* (1913) ja tema enda teos *Eraõiguse õigusinstituudid ja nende ühiskondlik funktsioon* (anonüümselt 1903, täiendatult 1919, uus trükk 1965). Renner rõhutas "meie ajastu uut teaduslikku põhikordaldust. Proletariaadi rahvusvaheline pealetung, uue klassi astumine õhtumaisesse ühiskonda ja tema kantud sotsialistlik kriitika selle ühiskonna vastu sundis kodanlikule teadusele peale uue suuna. Kõik vaimuteadused ja isegi loodusteadused teevad sellele uuendusele oma kummarduse [Viide Simmeli sotsioloogiale. *J. R.*]. Kõikjal, kuhu proletariaat "sotsialismi" kriitikanooli suunas, püsis "kodanlik sotsioloogia", mis vahel küll varjamisi või salgamisi toetus ise sotsialismile. Nii-moodi ümberriietunult voolas kodanlikku teadusse suur hulk marksistlikku vett. Kõik traditsioonilised õpetused, abstraktsioonid ja deduktsioonid kontrollis kodanlik pool nüüd üle, ise silmas pidades, et indiviid on ühiskonna produkt; et inimühiskond pole ühtne tervik, vaid vastandlike klasside koosmäng; et klassid vahetuvad ajaloo; et majandusel on vaimumaailmale tähtis, ehkki nende õpetatud arvamuste kohaselt muidugi mitte määrav mõju. Pärast seda kui jumalanna Mõistus oli materialistliku ajalookäsituse kohusetundlikult ebateaduslikkuse needusega pagendusse saatnud, tuli see kõrvalukse kaudu teenijatüdrukuna õpetlasmaailma majja ikkagi sisse." (Renner 1930: 136.)

Renner kiitis väga Ehrlichi sotsioloogiat. Sest "nüüd tõugatakse troonilt see enesekindel õigusteadus, mis on seadusetähe vangistuses, konstrueerib õigusnorme õigusnormidest ega näe väljaspool seda paberist maailma midagi muud kui massi, mis eksisteerib keelamiseks ja käskimiseks. Oma maailma looja asemel saab temast majanduslike ja ühiskondlike suhete kreaatur, lihtsalt pealisehitis, nagu ütleme meie, marksistid." Peale selle lisanduvat veel üks küsimus uue, "päevpäevalt toimuva teadliku õiguseloomise" maailma jaoks: "Millised sotsioloogilised seadused on selle õiguse aluseks?" (Renner 1930: 142.)

Ma ei toonud Renneri teadusloolist diagnoosi oma ajale siin sisse usaldusväärse ühispildina (sellest vt Acham 1995: 301 j; kokkuvõtlikult ka *Geisteswissenschaften...* 1994). Õiguse-

faktorit tuli Saksamaal levinud kontseptsioonis sotsioloogiast kui puhtast suhteteadusest nagunii harva ette (sellest on põhjalik analüüs teoses Käsler 1984: eriti 81.jj ja 50.j; 398.j Viini koolkonnast; ülevaatlilikult ka Acham 1995: 301.jj). Aga just õiguse kui faktori suhtes teravdab Renner hästi silma nii mõneski osas:

— Tema probleemiasetus puudutab sotsioloogiat “ilma õigusetä” kirjeldatud tähenduses. Asi pole niisiis leidnud lahendust, olgu ükskõik millistel vanadel või uutel põhjustel.

— See võitlus õiguse kui sõltuva suuruse “sotsioloogilise” uurimise ümber oli seotud poliitilise võitlusega teatud kindla õiguse vastu ja selle õiguse kindlate sõltumatuste vastu. See seos oli siiski ajalooline ja juhuslik, mitte paratamatu. Teadus ja poliitika asetatakse siin “ühiskonnaga” samale väljale ning antakse sealjuures suund “ilma õigusetä”, ent tegelikult nad teineteisega samal väljal ei konkureeri. Küsimus poliitilisest ja teaduslikust sõltumatusest tuleb lihtsalt lahus hoida. See tuleb mõlemale üksnes kasuks. Ka siin saab eristada ja peabki eristama (poliitilis-normatiivse) võimu huvisid tunnetushuvidest.

2. Õigusajaloo ja sotsiaalteaduste kohtumised

Ka erinevad huvid võivad üksteiselt teaduslikult profiiti lõigata. Vahepeal on küll selgunud, et tõsist interdistsiplinaarsust on väga raske saavutada. Kahe või isegi enama eriala valdamine on harv juhus. Arvatavasti võib öelda, et kui ühiskonnateadused jurisprudentsist produktiivselt lahku löid, võtsid nad siit päris palju endaga kaasa. Seda kinnitavad selliste eksjuristide seisukohad nagu K. Marx, L. von Stein, M. Weber, E. Ehrlich, N. Luhmann jt. Õigusajaloolane H. U. Kantorowicz pidas esimesel Saksa sotsioloogide päeval 1910. a põhjaliku ettekande õigusteadusest ja sotsioloogiast. Ta kuulutas sotsioloogia “dogmaatilise jurisprudentsi esmaklassiliseks abiteaduseks” ning leidis, et varem oli eluläheduse ja eesmärgiuurimise “sotsioloogilisi vajadusi” rahuldanud kahjuks ainult õigusajalugu (Kantorowicz 1962: 126, 124)³². Kanto-

³²Pandagu tähele sedagi, millise täpsusega kaitses Kantorowicz juuriidilist elementi usurpaatorliku sotsioloogia vastu, mis tunnustab üksnes ja ainult empiiriat (Kantorowicz 1962: 101.jj, eriti 102.j).

rowiczi enda haare oli laiem, aga muidu valitses sotsioloogilis-historiseeriv variant. Ometi näib praegu, et õigusajalugu ja ühiskonnateadused kohtuvad pigem harva kui tihti. 1986. a Frankfurdis ja 1988. a Bielefeldis peetud õigusajaloolaste päeval tehti küll rõhutatult interdistsiplinaarseid kongressikumardusi, kuid ilma sotsioloogia ja sotsiaalteaduste osavõtuta³³. 1970. aastatel alanud konjunktuur leiab järgnevas kirjanduses vähe järgijaid. Üks keskse tähendusega näide ütleb palju omavahelise kokkupuute ning teadusprobleemide kohta nii tollal kui nüüd.

Ma pean silmas köidet pealkirjaga "Õigusajalugu" tollal "esimese sammuna" sarjas *Sotsiaalteadused õigushariduses (Sozialwissenschaften...* 1978: VI). Teist sammu ei järgnenud. Peaaegu kahekümne aasta järel tundub see nagu ajaloo kohtuotsus. Seda enam, et artiklite kvaliteet oli tegelikult hea ja nad on osutunud edukaks. Ebakindlaks osutusid aga kolm asja: didaktiline suundumus, meetodiline laiendus üldse ja rõhuasetus sotsiaalteaduste asemel sotsiaalteooriale.

(1) Rõhutatud **didaktilise suundumusega** allutati asi seadusega reguleeritud, riiklikult paikapandud juristide koolitusele Saksamaal, mis küll esitas ja esitab praegugi mitmeid nõudmisi "kriitilise" juristi pingutustele alusainete vallas. Eksamil tundub aga, et neist pole kuigi palju kasu olnud. Igatahes (kas siis sellepärast või mõnel muul põhjusel³⁴) on nende tõsiseltvõetavuses hakatud kõvasti kahtlema.

(2) **Laiendatud** jurisprudents ja õigusajalugu võib nähtavasti kergesti jurisprudentsist täiesti kõrvale kalduda³⁵. Kogumik täpselt tosina kena näitega laiendatud õigusajaloost meelitab vastustega meie küsimusele õigusajaloo/lähiajaloo suhtest sotsioloogiaga. Kõikjal esitatakse ajaloolisi seoseid, mis jäävad normitekstist välja. Laiendamismärksõnad kõlavad järgmiselt: "sotsiaalajalooline" (Grimm, Landau, Kroe-schell, Dilcher) või "sotsiaalteaduslik" (Dilcher, Landau, Horn) või "ühiskondlik funktsioon" (Schott, Horn) või siiski "poliitili-

³³Frankfurdis esinesid ajaloolased R. Koselleck ja O.-G. Oexle, Bielefeldis H.-U. Wehler.

³⁴Kahjuks puuduvad selle kohta süstemaatilised empiirilised uurimused.

³⁵Õpetlik on heita pilk samasugustele kogemustele majandusajaloo-ga. Vt näiteks Borchardt 1987.

ne" (Behrends) või "vastastikune sõltuvus" (Grimm) või dialektiline "ühtekuuluvus" (Böckenförde) või "õiguse ühiskondlik tingitus" (Stolleis) või "majanduslike, ühiskondlike ja poliitiliste asjaolude ning ideede" eriline arvestamine (Luig).

(3) Laiendused pakkusid pigem **sotsioloogilis-sotsiaalteoreetilist** ainet või lisasid ajaloolist **materjali**, kuid neis ei leia midagi sotsiaalteaduslikult empiirilist. Nii vaadatakse küsimuseasetuses "juristi elukutse" täiesti mööda intensiivsest professionaliseerumisdiskussioonist, mis mõni aeg hiljem juba väga silmapaistvalt päevakorda kerkis³⁶. Vaadeldavas kogumikus leidub vaid mitte millekski kohustav osutus Weberile. Niisiis võeti üle suur saksa sotsioloogi traditsioon, mis kujunes mõistev-historiseerivate koolkondadena M. Weberi, Sombarti jt jälgedes koos hea tüki nende ajaloolise hoiakuga marksismi ja positivismi vastu. Nii vaadates saab selgeks, miks esinevad selles kogumikus ühiskonnateadlastena peaaegu ainult Weber (oma 14 korraga on ta teistest selgelt ees), Marx (5 korda) ja Engels (1 kord). Siia võib lisada veel Comte'i (1 kord) ja Hegeli (2 korda) ning arvestada ka "varjatud" viiteid Luhmannile ja Sombartile³⁷. Ei üllata, et leidub usutunnistusega sarnanevaid väiteid, kus eitatakse õiguse täielikku "omasubstantsi", hoidudes ka täieliku sõltuvuse tunnustamisest (Böckenförde). Eraldi rõhutati tunnetushuvina midagi sellist nagu "juriidiline ratsionaalsus" (Behrends). Põhipunkt "Ajalugu ilma iseseisva õiguseta?" kumab kõikjalt läbi, kuid seda käsitletakse teravdatult vaid ühes kohas. "Marksisliku hüpoteesina" pelgalt pealisehitisest lükatakse see selgesti ja empiiriliste tõenditega ümber (Kroeschell), toonitades "õiguslike struktuure" ning vastustades üksnes üldist "poliitilis-ajaloolist seletusskeemi" (*Sozialwissenschaften...* 1978: 91 j). Täiesti üldiselt öeldakse veel "puhast" õigusajaloolist käsitlusviisi" vastustades, et "õiguskultuuri sügavutihaarava muutumise liikumapanevad jõud" ei peitu "õiguses eneses, vaid ühiskonna (kaasa arvatud tema vaimse eneseteadvuse) ümberstruktureerimises" (Dilcher) (*Sozialwissenschaft*

³⁶Vrd N. Horni artiklit nimetatud kogumikus ja ajakirja *Geschichte und Gesellschaft* erinumbrist professionaliseerumisest ajaloolises perspektiivis (1980, nr 3), samuti bilansina vaadeldavat varasemat tööd Hesse 1968.

³⁷Isikuregistrit ei saa nimelt hästi usaldada, sest sealt puuduvad just nimelt Luhmann (mainitud lk 82, 106) ja Sombart (lk 146).

ten... 1978: 81). Seepärast pidi vundamendi andma "teadusteoreetiline element, mis võimaldaks hõlvata koguprobleematikat". Järgnevad viited Hegeli ja Marxi dialektikale riigist ja ühiskonnast, Max Weberi tüpoloogiale, Luhmanni süsteemiteooriale ja Brunneri/Conze/Kosellecki sotsiaalajaloolele struktuurialoole.

Seevastu natuke hiljem päevakorda tõusnud ühiskonna-teaduslikud empiirilised suundumused ja tehnikad kõige laiemas mõttes jäid täiesti tähelepanuta. Teiseks jäi ka selle laiendamise teadusteoreetiline probleem lahendamata. Sest kujutlused "liikumapanevatest jõududest" ja "koguprobleematikast" sisaldavad ise raskusi. Väljend "**liikumapanevad jõud**" viitab dispositsioonidele, omadustele, kavanditele, eesmärgiasetustele, mis on omased sellistele seletustele nagu näiteks "habras", "lahustuv", "magnetiline". Seda tüüpi seletused on mõistetavad raskesti vaadeldava ja inimliku käitumise puhul. Niisuguste dispositsioonitunnuste empiiriline kontrollimine pole aga vahetu vaatlusega võimalik. Me saame üksnes kontrollida, kas teatud dispositsioonitunnuse olemasoluks vajalikud ja piisavad tingimused on tervikuna täidetud. Stegmüller näitab seda "magnetilise rauatüki" näitel³⁸. Empiiriliselt palju laialivalguvam kujutlus "liikumapanevatest jõududest" nõuab aga paratamatult täpsustamist. Kogumikus on neile vaid põgusalt osutatud, mis üldise suundumuse kontekstis polegi üllatav.

Märksõna "**koguprobleematika**" rõhutab igasuguses uurimistöös ja eriti ajaloo uurimises kahtlemata hädavajalikku integraalset elementi. Teataval määral on alati kõik tähtis. Ajaloo puhul on see vana retsept ühekülgsuse vastu eriti palju väärt, sest ajalugu ei saa katsetada, prognoosida, katset korrata ega muid tehnikaid kasutada. "Koguprobleematika" on võtnud aga sihikule midagi enamat. Dispositsioonitunnus "liikumapanevad jõud" ei osuta niivõrd nomoloogilis-deduktiivsele seaduspärasuse seletusele, (nõrgemale) seaduselaadsele seletusele või induktiiv-probabilistilistele reeglipärasustele. See osutab hoopis **täielikumale** funktsionaal-ajaloolesele seletusele. Ka seda on Stegmüller näidete abil analüüsinud (Stegmüller 1983: 394 j, 406). Empiiriliselt oleks niisiis

³⁸Muidki näiteid diskuteerib Heil (1988: 144 jj). (Stegmüller 1983: 162 j)

ka elava ajaloo uurimise puhul küsimus selles, kuidas hüpoteesidega seaduspärasustest näidata neid konkreetseid ajaloolisi sõltuvussuhteid, millest sõltub sündmuste käik või käitumine antud kogusituatsioonis, ning seda määravaid "liikumapanevaid jõude". Ajaloolise seletuse puhul on see eksperimendi, prognoosi jms puudumise tõttu teadagi kaunis raske. Sellepärast tuleb tihti piirduda vaid oletuste või skeemide või lihtsalt "mõistlike põhjustega". Veelgi raskem on tuua empiirilisse küsimisse "koguproblemaatika". Kus algab ja kus lõpeb "tervik"? Teadusteooria aitab näiteks sellega, et õiguskultuuriliste muudatuste teooriatest ei kujuneks konstruktsiooni ja illustratsiooni ühesuunalist liiklust. Ta näitab ka, et koguteooriate puhul tuleb rõhutada nende hüpoteetilis-empiriilist iseloomu. Selle jätsid tegemata nii Hegel kui Marx ja tegelikult ka näiteks Luhmann. Nende empiirias ilmutavad end hoopis "mõistuse loogika" või "ajaloo seadused" või funktsiooni ja vastavalt süsteemi üks element. Need aspektid panevad nad kujundama struktuuri.

Õiguse ja ajaloo üle peetavate diskussioonide uurimisdi lemma tuleneb seega suurelt jaolt probleemist, et niisugused suured kontseptsioonid esitavad ajaloo uurimisele üle jõu käivaid empiirilisi nõudmisi. Palju vähem on põhjus piisavalt tuntud ebatäpsuses või lähtealuste mõningases sarnasuses usutunnustega. Selle teadvustamine annab eelise, et seda ülekoormatust on siiski lihtsam lahendada kui tõeliselt segadusse ajavaid filosoofilisi, loogilisi ja poliitilisi probleeme. Samuti lihtsam kui õiguse iseseisvusküsimuse näivprobleeme. Selliste näidete varal nagu retseptioon ja linnad või industrialiseerimine ja lepinguvabadus³⁹ on saanud selgeks, et empiiriline hüpotees õiguse autonoomia põhimõttelisest puudumisest ei ole usutav. Võib pöörduda tagasi ja muide kaunis kaugele tagasi (vt näiteks Kuttner 1955 ja Romein 1958; suun-

³⁹Vrd Kroeschelli tulemusi koguteoses *Sozialwissenschaften...* 1978: 91 jj. Industrialiseerimise ja lepinguvabaduse näite kohta vt Rückert 1978: 270 jj. Ammu juba puudunud uurimust Inglismaast pakub Schulte Beerbühl 1995. See on väga õpetlik käsitlus, kus on vaatluse alla võetud paljud faktorid. Õigusajaloo koha pealt on aga seegi uurimus täiesti tähelepanematu, ehkki allikad lausa pakuvad seda küsimuseasetust (lk 504: "Kaitsetollide poliitika kui seadusandlik alus; võõramaalaste õiguslik seisund"). Üllatavalt marginaalseks on jäänud õiguse probleem ka selistes töedes nagu Rottleuthner 1992: 18 ja Röhl 1987: 540 koos 11 jj.

dumustest Prantsusmaal Weis 1982). Ajalooteadus on avatud paljudele uurimishuvidele ja kontseptsioonidele, kui nendega on seotud empiiriline toimimine ajalises dimensioonis. Eri-
neva rangusega seletusmõisted ei välista üksteist. Pole mõtet vaielda teadusteoreetiliselt selle üle, millist faktorit peaks rohkem ja millist vähem rõhutama. Need on uurimispraktilised, institutsionaalsed, poliitilised, faktilised, osalt koguni normatiivsed küsimused. Täna peaks olema väljaspool kahtlust, et kehtib teoreetilise pluralismi printsiip. Ka järjekordsed kaitsekõned õigusajaloole kui kultuuriajaloole (vahel võib vanamoeline hiljaks jäämine anda hoopis edumaa⁴⁰) ei pea ju tähendama, et nende põhihüpotees on lihtsalt õiguse sõltuvus. Põhiideena nähtub endiselt hoopis materjali laiendamine. Kes sellega hakkama saab, võidab alati. Tegelikult ei kogunud ju ka "varasemad" üksnes väikest, ainult juriidilist saaki. Muidugi olenes tulemus igaühe võimeist ja võimalustest. "Vihaste" neljakümneaastaste läbimurre "ühiskonnateadusesse" 1978. aastal ei ole metoodiliseski mõttes ehk nii väga draamatiline eneseergutus. See omakorda muudab veelgi mõistetavamaks juba eelnevalt märgitud "teise sammu" ärajäämise.

3. Kolm õppetundi

Sellest intensiivsest ja näitlikust kohtumisest pealkirjaga "Õigusajalugu ja sotsiaalteadus" võib nii mõndagi õppida. Osalt näitab see suuremat rahuvalmidust, teisalt võimaldab uusi ja konkreetsemaid vaatevinkleid ning küsimuseasetusi⁴¹. Millised on siin praktilised edusammud paarikümne aasta järel? Päris tähtsusetu pole näiteks see, kuidas 1986. aastal hiilgavalt kasutati kvantitatiivseid ja statistilisi meeto-

⁴⁰Vt Arnold 1865 või Coing 1967: 3: "Õigusajalugu on üks osa kultuuriloost".

⁴¹Teadusloolisi ülevaateid pakuvad Senn 1982 ja Ogorek 1994. Mõlemad rõhutavad rohkem kriitilis-sotsiaalteadusliku aspekti poliitilist külge ja jätvavad juriidilise huvi ebaselgeks. Ikka veel puudub üldine ülevaade "üksikuurimuste" seisust. Siin peavad järjele aitama ajakirjaartiklid.

deid *Reichskammergericht*'i* materjali läbitöötamisel (Ranieri 1986). Tsiiviilprotsesside statistikat on alates 1980. aastast uuritud nii ajalooliselt kui rahvusvahelises võrdluses. Sellega on saavutatud terve hulk olulisi tulemusi (Wollschläger 1980, 1989 ja 1993)⁴². Hiljuti võeti esmakordselt täpse statistilise uurimise alla kogu NS-Rahvakohtu (*NS-Volksgerichtshof**) praktika, millest 90% osas on materjalid säilinud (Schlüter 1995; Marxen 1994). Seda üllatavam on, et avastatud reeglipärasusi Freisleri tiraadides (alates 1942. aastast) ei tahta tunnustada osana reaalsusest või koguni normaalsusest. Tööõiguse ajaloos on kasutatud majanduslikult ja poliitiliselt laiendatud seletuspüüdeid (Schröder 1984, Rückert 1992⁴³). Selle kõrval on materialistlikke katseid, mis täpsemal vaatlusel osutuvad lihtsalt vastavuste kirjeldusteks. Nii steriliseerivad need katsed iseene seletuspüüdeid. Igatahes on nad steriilsed kui Karl Renneri tööviis (ma pean silmas eelkõige teoseid Kaiser 1972 ja 1976; teiste materialistlike katsete analüüsi vt Rückert 1988: 10j.). Vähesse konkreetse süvendamisega paistavad silma ka need katsed, mis toetuvad Weberile, ehkki püüded on siin tõsisemad (vt võrdluseks ülevaadet Treiber 1989: 412jj). Esimesena nimetatud rakendused on tõestanud, et ühiskonnateaduslikud tehnikad võivad osutada õigusajaloolise tunnetushuvi raames väga tulusaks. Ega selles olegi keegi kunagi kahelnud. See tõdemus jäi lihtsalt tolle tüli varju, mida peeti sõltumatusküsümuse ümber. Käegakatsutaval moel väljendatult on seda ka lihtsam mõista.

*Riigikammerkohus (*judicium camerae*) oli Saksa Rahvuse Püha Rooma Riigi keiser Maximilian I poolt 1495. a rajatud kõrgeim kohus. Toim.

⁴²Ebaõnnestunud näidet pakub Köster 1995, mille kohta vt ka C. Wollschlägeri retsensiooni ajakirjas *Zeitschrift für neuere Rechtsgeschichte*, kd 19, 1997, lk 319jj.

*Natsionaalsotsialistlik Rahvakohus, mida on nimetatud ka Rahvatribunaliks, oli 24. IV 1934 asutatud kõrgeim erakorraline kohus riigireetmise, spionaaži jm poliitiliste süütegude arutamiseks ja asus Berliinis. Selle eesistujaks oli aastail 1942–1945 Roland Freisler (1893–1945). Toim.

⁴³Selle artikli kontseptsiooni on intensiivselt läbi töötanud Becker 1995.

Uute tehnikate rakendamine vanale empiiriale nõuab spetsiifilist haridust ja aparati seni tavaliste tõlgendamiskunsti, filoloogia, allika- ja arhiivõpetuse kõrvale. Õigusajaloolised rakendused ei saavuta professionaalse sotsioloogia aparadiga võrreldavat ulatust ega ka kulusid. Ometi ei leia seda aparati peaaegu üldse nn normaalse õigusajaloo väikestest personaalsetest raamidest. Pigem tuleb seda otsida suurprojektidest, kus ulatavad abistava käe *Max-Planck-Gesellschaft* (MPG), *Deutsche Forschungsgemeinschaft* (DFG) või Euroopa Liit (vt ka suurprojektide kohta käivat tabavat osundust Ogorek 1994: 98). Näiteks võib tuua järgmised projektid: "Normaalsete reaktsioon" (MPG), uusaegne politseiseadusandlus (MPG), avaliku karistusõiguse tekkimine (DFG), juriidiline emigratsioon (DFG), normide rakendamine Ida-Euroopa sõjajärgsetes ühiskondades 1944–1989, sissejuhatus õiguse arengusse ja allikadokumentidesse (MPG ja EL; selle projekti raames on just ilmunud koguteos *Sowjetische... 1997*). Siin on tegemist tõeliste **rakendustega**, mis jäävad väljapoole igasuguseid vasak- ja parempoolseid poliitilisi eelarvamusi. On vist saanud selgeks, et nagu iga teine teadus, nii ei saavuta ka õigusajalugu õigeid tulemusi vaid ammu kindlaksmääratud küsimuseasetuste ja tehnikate abil. Viimatikirjeldatud viisil võib ta produtseerida sootuks vastupidist, mis empiirilise panuse osas on kas kehvem või etem. Üks ei välista teist. Mõnda huvitab üks võimalus, teist jälle teine. Seega ei ole asi niivõrd, samuti mitte "üha vähem" (vt *Sozialwissenschaften... 1978*) küsimuses "**kas?**" Pigem on oluline see, **kuidas** viia kokku erinevad huvid. Üldajaloos on kohtumiste seis võrreldamatult parem ning kinnitab seda tõdemust. Nüüdseks oma paarkümmend aastakäiku programmilist ajakirja *Zeitschrift für Historische Sozialwissenschaft* näitavad, et ajalooteaduse interdistsiplinaarse koostöö saavutamine sotsiaalteaduste ja majandusteadusega on raskem kui loodetud. Palju enam on esindatud ühendusi ajalooliste ainete endi sees, välja arvatud õigusajalugu ja iseäranis majandusajalugu. Vähem võib aga täheldada seoseid ajalooteadusest väljapoole ja seal leiduvate uute tehnikate rakendamist ajaloolise materjali uurimisel. Kui võtta üldine lähiajalugu eraldi, siis selle puhul on täheldatud (ja hukka mõistetud) poliitilise ajaloo esiletõusu sotsiaalajaloolise uurimise arvelt (Erker 1993: 208.j). Kujunemisjärgus juriidiline lähiajalugu ei jää selles mõttes kuigi palju maha.

Raskem on mõista **kolmandat õppetundi**. Miks ei meelitanud õigusajalooliselt kindlasti ülimalt asjassepuutuvad teooriad, mõisteparaadid ja kontseptsioonid nagu näiteks Max Weberi oma neid põhjalikult läbi töötama? Arvatavasti oli kõigepealt põhjus umbusalduses, millega ajaloolased õigustatult vaatavad igasuguseid suurteooriaid. Sest suurteooriad kukuvad kergesti välja liiga suured ning sisaldavad paratamatult enam või vähem selgel määral innukaid mõttevisioone. 1978. a hoiatas Kroeschell õigustatult üldiste poliitilise ajalooliste seletuskeemide ohtude eest. Samal 1978. aastal rõhutas Dilcher "iseenda seisukoha teadvustamist" ja nõudis tudengitelt "iseenda väärtuselamuste" ratsionaalset kontrollimist (*Sozialwissenschaften...* 1978: 9, 90). Ennekõike jäi aga veel vajaka 1648. aastale* järgnenud uusaja energilisest õigusajaloolisest uurimisest üldse. Ka XIX sajandi õigusajalugu oli suurel määral ikkagi esindatud vaid üksikuurimustes. Kirjanduses kõne alla võetud Weberi seisukohad riikide eelmodernsest ja modernsest kujunemisest, õhtumaisest linnast, kapitalismist, bürokraatlikust valitsemisest ja ratsionaalsusest puudutavad aga seda ajajärku tervikuna. Neid on ka täiesti võimalik ükshaaval läbi töötada. Teatud Weberikonjunktuur pärast 1960. aastaid jäi aga üldisele tasandile või puudutas hoopis teisi aspekte. 1970. aastate lõpust alates on palju tegeldud tema teooriaga õiguse arengust (ülevaatlikult vt Treiber 1989: 429 jj (resümee); lk 412 viited Ederile (1976 jj) Grawertile (1983), Rottleuthnerile (1986), Bruggerile (1985); lk 432 viited Teubnerile (1982 ja edasi), Luhmannile (1985) ja Mausile (1986)). Õigusajaloolaste seas on see leidnud aga vähe vastukaja.

1970. aastate üldised tendentsid soodustasid pigem sotsiaal-empüüriiliselt nähtuvate suursete esilekerkimist. Siia kuuluvad süsteemiastmete evolutsiooni teooria, emantsipatsioon ja diferentseerumine, historiseeritud rollikontseptsioonid jms. Noorema põlvkonna huviväljast jäid välja materialistlikud suurteooriad ning nende edasiarendused, nagu F. Neumanni katse *Seaduse valitsus* (1936 või koguni alles 1980; Neumann 1980). Õiguse arengu alternatiivseid ja olulisi teooriaid nagu neid esitasid R. M. Unger 1976. a ajakirjas *Law in Modern Society* või P. Nonet ja P. Selznik 1978. a

* 1648. a sõlmiti Münsteris ja Osnabrückis Vestfaali rahu, mis lõpetas Kolmekümneaastase sõja. *Tlk.*

ajakirjas *Law and Society in Transition* vms ei pandud üldse tähele (hea ülevaate sellest annab Rottleuthner 1992: 32jj; vrd ka minu viiteid ja diskussiooni teoses Rückert 1988: 13j). Arvatavasti⁴⁴ olid laval valitsevaks palju kitsamad ja ühekülgsamad kontseptsioonid, nagu juba mainitud stiliseeringud kategooriateks "formaalne" ja "materiaalne", "ideaalne" ja "loomulik". Neid kategooriaid, mille võtsid kasutusele C. Schmitt 1946. a ja G. Radbruch 1946. a, võib näha Wieackeri ja Ebeli käsitlustes, ka 1947. a H. Mitteis, G. Dahmi, karistusõiguses E. Schmidti juures ning Welzelil täiesti üldiselt. Uuemadki teooriad õiguse arengust, näiteks Teubneri, Habermasi ja Maudi omad, tiirlevad endiselt selle tuuma ümber (vt Treiber 1989, Rottleuthner 1992 ja Rückert 1988).

Koschakeri iseseisvam, rohkem rollidele ja professionidele orienteeritud teos *Euroopa ja rooma õigus* (1946) jäi eraldi-seisvaks nähtuseks. Nähtavasti osutusid kaua aega köitvaks just küsimused ebaõiguse ületamisest, loomuõigusrenessansist, juriidilisest positivismist ja positiivsest õigusest kõrgemalseisvast õigusest. Siingi ei kasutatud õigusajaloo pädevust, et diskuteerida rahvusvaheliselt olulisi, otseselt asjassepuutuvaid seletusi Fraenkelilt (1940), C. J. Friedrichilt (1942), Neumannilt (1942/44), Kelsenilt (1944/1955), W. Friedmanilt (1949) ja teistelt. Selle asemel valitses tõepoolest märkimisväärne *correctness* seguna resignatsioonist, reservatsioonidest, mõtlemis- ja võrdluskeeldudest. Ka 1968. a järel esilekerkinud kriitiline mäss oli esmalt ikkagi vana võitlus juriidilise formalismi, teiste kontseptsioonide ja lähiajaloolise distantsi vastu. Ka selles on Marxi kritiseerinud Max Weberil vähe võimalusi. Igasuguse tähelepanuta jäi ülimalt viljakas ja mõttetihke ettepanek anda ebaõigusriigi ja ületamisprobleematiikale ajalooeaduslik sügavus ning analüüsitavus. Juba 1968. a tahtis varasurnud õigus- ja konstitutsioonialoolane Scheyhing ühendatult käsitleda "neid neuralgilisi punkte, mis lähimas minevikus on rikkunud inimese ja õiguse vahelised suhted, tekitanud justiitskriisi, usaldusekaotuse, etteheite poliitilisest õigusemõistmisest [silmas peetakse Weimari, E. Schifferit, O. Kirchheimerit. *J. R.*]". Sest "hoolimata nimetuste paljususest ja hinnangute mitmekesisusest" oli ta veendunud, et "nimetatud nähtused tulenevad ühtsest feno-

⁴⁴"Arvatavasti" sellepärast, et üksikasjalikumalt ei ole asja keegi veel uurinud. Vrd Rückert 1995b: 535jj.

menist: konkreetse õiguskorra siduvuse küsitavus mingi teise kogukontseptsiooni kaudu." Ta määratles ka oma kontseptsiooni funktsionaalsed eeldused, konteksti ja ajaloolised juoned (Scheyhing 1968: 431.jj).

Niisiis ootavad juba ammu oma järke kontseptsioonid, mis oleksid avatumad ja ajakohasemad. Seda ka 1989. aastale järgnenud sündmuste kontekstis. Liiga vähe on läbimõeldust ja võrdlust. Siin võiks olla palju kasu rahvusvahelisest tasandist. On terve hulk õigusajaloolisi teooriad ja rakendusi, nagu näiteks P. Vinogradoffi *Outlines of Historical Jurisprudence* (1920), G. Tarello *Storia della cultura giuridica moderna I: Assolutismo e codificazione del diritto* (1976⁴⁴), J. Gilisseni briljantne *Introduction historique du Droit* (1979), P. Steini *Legal Evolution: the Story of an Idea* (1980⁴⁵), H. J. Bermanni *Law and Revolution. The Formation of the Western Legal Tradition* (1983⁴⁶), samuti õigusökonoomika perspektiivist D. Northi ja R. P. Thomase teos *The Rise of the Western World* (1973) ja Northi teos *Structure and Change in Economic History* (1981). Kõik need oleksid huvitavad, väljakutsuvad ja peale selle piisavalt iseäralikud, et nende mõistete kaudu ja nende ajaloolist paikapidavust kontrollides kaugeneda veidikenegi Luhmannist ja Habermasist. Itaalias õitseb keskaja uurimine, mille viljaks on viis suurt ülevaate-teost Ascherilt (1994), Caravalet (1994), Corteselt, Crossilt ja Schioppalt (kõik 1995)⁴⁷. See on midagi, mida me uusaja uurimises ei näe. Samuti näitavad need teosed, kuidas ideoloogilise krambi puudumine võib uurimise jõud valla päästa. Pole juhus, et medievistid diskuteerivad *Storia sociale e dimensione giuridica*⁴⁸ üle palju tasakaalukamalt. Laiendamise leebe vorm pole siin probleemiks teooriale ega praktikale. Hoo-

⁴⁴Jäi tema varase surma tõttu lõpetamata.

⁴⁵Vt ka Stein 1986, kus ta kaitseb ja protsessimudelite varal ka näitlikustab tüpoloogiliselt võrdlevaid küsimuseasetusi.

⁴⁶Vt ka tema põhiliinide diskuteerimist artiklis Damaska 1984/1985, kus justitsimudelit, seadusandlusideoloogiat ja üksnes nõrka süstematiseeritust kujutatakse vähemalt komplementaarsete faktoritena (lk 1823.jj).

⁴⁷Neist vt rubriigis "Konverents" ajakirjas *Rechtshistorisches Journal*, kd 15, 1996, lk 329.jj.

⁴⁸See oli Itaalia õigusajaloolise ajakirja *Quaderni fiorentini* 1986. a erinumbri üldpealkiri.

pis teist pilti pakub Prantsusmaa "Annaalidevapustus". Seal kõlab loosung, et viiekümne aasta järel tuleb hakata ennast uuesti tundma õppima: *que d'occasions perdus* (Ourliac 1992: 370)⁴⁹.

Õigusajaloolise teooriakujunduse teooria, millele Ralf Dreier pakub meelitatavalt õigusteooria tugevat abikätt ja mis võiks Stegmüllerilt ja teistelt õppida oma väikest ükskord-ühte, oleks ühtviisi ligimeelitav ja oluline ning kahtlemata tõs-taks taset (Dreier 1990: 29jj). Aga nagu Dreier õigesti näeb, on õigusajaloolaste huvi oma väidete staatuse, nende objekti, ulatuse ja funktsiooni üle järele mõelda juba pikemat aega üs-na piiratud (Dreier 1990: 30). Oieti tuleks seda nimetada huvi puudumiseks. Ilma suurema vaevata võiks koostada väikese kogumi lihtsatest ja enamasti ju kahjututest kausalismidest, psühholoogiast, evolutsionismidest, organoloogiast, te-leoloogiast, etümoloogiast jms. Aga seda laadi ettevaatust lihtsalt alahinnatakse, kuni üksiku üriku elav tõlgen-dus, üksiku natsionaalsotsialistliku protsessi kriitiline kaju-tamine näib tulemusrikkana. Nii püütakse "tõeliselt" mõista mõnda üksikut juristi, joonistada välja mõne üksiku seaduse-või dogmaatikasätte kujunemislugu, õigusajalugu sõna otse-ses mõttes jutustada. Selle vastu on raske võidelda. Seda enam, et publik kuulab jutustust meelsasti ning nii mõnigi miniatuur näitab igatahes maailma details (seda pakub näi-teks Hattenhauer 1995). Selle jutustamisega sobib kokku ka küsimus "modernsuse projekti" mõttest, mida Dreier natuke kitsalt seostab üksnes Weberi, Luhmanni ja Habermasi "su-perteooriatega" (Dreier 1990: 32). Samas sobib see suurepä-raselt kõigi ülnimetatud "teooriatega" ja igatahes liigutab "publikut" hingepõhjani. Kuid igasugune jutustus elab üksik-näidetest ja need juhivad tihti meelevalla maile. Pealegi, kes ei tunneks meelevaldsust (super)teoreetilisel tasandil? Kum-bagi ei tohiks lubada.

⁴⁹Palju leebemalt on olukorda esitatud intervjuus vastaspoolega: vt Bourdieu 1992; vrd ka Weis 1982, kes pakub samuti leebet ja informa-tiivset pilti.

VI. VAHEKOKKUVÕTE

1. Viis vastuväidet

Kõiki viit vastuväidet saab seega piirata ja mõista produktiivselt. Juriidiline lähiajalugu võib olla teadus niisamuti nagu üldine lähiajalugu ja ajalugu (ülal I ja II). Objektivismi pärilikku haigust on võimalik ohjes hoida (ülal I.3). Nii meetodi kui eseme osas erinevused on ajaloolise huvi piires vaid graduaalsed (ülal I.4). Juriidilisele lähiajaloole leidub kohta nii kolme aktuaalse õigusteaduse sees kui kõrval (ülal III). Ta pöördub õiguse kui objekti poole ajaloolis-seletava huviga ning ei sumbu lihtsalt ajalooks üldse või sotsioloogiaks üldse (ülal IV.1, V.1). Ta võib oma ainet ja meetodit mõista nii kitsamas kui laiemas mõttes. Kitsamalt niisiis dogmaajalooliselt või aktuaalselt-aplikatiivselt (IV.2, IV.4), laiemalt sotsiaalajaloolise ja pretensioonikalt sotsiaalteoreetilisena (V). XVIII sajandist alguse saanud õigusteaduse avamisprotsessi kontekstis tundub laiem lähenemine kohasem (IV.3). See ei tähendaks kindlasti seisusekohatuid abielusid kummalegi poolele. Sõltumatusküsimumuse juures tuleb vältida näivprobleeme ja arvestada ajalooteaduslike pingutuste ning 1970. aastatest alguse saanud õigusajalooliste püüdluste õppetunde (V.1–V.3). Juriidilist, ajaloolist, empiirilis-sotsiaalteaduslikku ja sotsiaalteoreetilist uurimishuvi on võimalik omavahel eristada. Seda tulebki teha, et võimaldada tööjaotusliku uurimise produktiivsust. Ükski neist huvidest ei välista aga teisi ning üksteist täiendades võivad nad anda erilisi tulemusi.

2. *Komplementaarsus, näivprobleemid, huvide erinevus ja seostamine*

Aluspinna selgitamine annab kolm tulemust.

(1) Ajaloolised ja sotsiaalteoreetilised uurimused ei välis- taks üksteist ja oleksid **komplementaarses** vahekorras. Igatahes nõuab see arvestamist metafüüsika- ja positivismijärgsete raamidega. Oleks elu ometi sama mõistlik kui teooria. "Mil määral" tuleb järgida üht või teist seletusviisi, üht või teist faktorit, ei ole võimalik teoreetiliselt määratleda, ehkki nii mõnigi teeks seda meelsasti (kiusatusele järeleandmisest

näiteks Habermasi puhul vt Acham 1995: 66j). Niisama vähe on võimalik teoreetiliselt ette kindlaks määrata koguseletusi.

(2) Idealismist ja materialismist saati voogavad diskussioonid "viimse instantsi" ümber (kui juba nii, siis peaks see olema surm). Siin tähendab see küsimust õiguse iseseisvusest või selle puudumisest. Need diskussioonid osutuvad suurel määral tülideks **näivprobleemide** pärast. Osalt on tegemist teaduslikult viljatu vaidlusega "terviku" üle. Seda olukorras, kus juba ammu on selge, et tunnetust võimaldab vaid konkreetne. Osalt on tegemist filosoofiliste vaidlustega probleemi üle, mis on juba ammu läinud teisi filosoofilisi teid. Siis on veel tegemist mõttevisioonidega, mille üle saab küll empiirilisuurivalt argumenteerida, kuid mida ei saa tingimata siduvalt lahendada. Seda teatakse tegelikult juba ammu. Kindlalt juba alates Kantist, selgemalt alates Droysenist ja teravdatult alates M. Weberist.

(3) Ajaloo, sotsioloogia ja õiguse **erinevusi** ei ole võimalik hõlmata üksnes eseme, samuti mitte meetodi kaudu. Sest objektid ei seisa paigal, need lõikuvad, seda enam lähiajaloo puhul. Õigus on ühiskondlik element. Samas ei ole ta ainult ühiskondlik ega ka ainult juriidiline. Meetodid vastavad ettekujutusele esemest. Alles **tunnetushuvid** kaudu on võimalik arusaadavalt eristada meetodilisi põhihoiakuid ja objektikujutelmi. See paindlik fikseerimine hoiab ära mõtetud piiritlemishüpodondriad ning näitab konkreetset aspekti, mis kindlustab ühtsuse. Ettevaatuse mõttes pean ma ütleva, et märksõna "tunnetushuvi" kasutatakse siin ilma Habermasi kaugema filosoofilise konnotatsioonita⁵⁰. Seega kui näiteks Rottleuthner eristab "õigussotsioloogiat" "õigusfaktide uurimisest" kui sotsioloogiat **õiguses** ja **õiguse** sotsioloogiat,

⁵⁰Vt Habermas 1969, mis on suunatud filosoofilise positivismi "puhta, [...] tegelikult ka päristiselt huvitavatest küsimustest puhastatud metodoloogia" vastu (lõpulause, lk 364) ning püüdleb "tunnetuse ja huvi kindla ühendamise" poole tõendamaks, et "radikaalne tunnetusekriitika on võimalik üksnes ühiskonnakriitikana" (lk 9). Kogu see kategooriline selgus on tänaseks mõneti unustatud. Huvi mõiste produktiivset käsitlust G. Hugo õpetuse ja I. Kanti *Mõistuse huvi* pinnalt vt Dreier 1990. Asjakohaselt rõhutab "tunnetushuvi ja küsimuseasetusi" ka Klippel 1987: 278, kus neid vaadeldakse seoses perekonna ajaloo ja õigusajaloo vahekorraga.

või selle järgi, et esimeses kasutatakse kirjelduseks õiguslike mõisteid, teises on aga oma terminoloogia, ning ütleb lõpuks tähendusrikkalt: "Kirjelduse raamid on antud ja piiratud õigusnormidega", siis on põhjust rõõmustada käepärase lahenduse üle (Rottleuthner 1992: 4, 87). Sellest võib olla abi ka dogmaajaloo ja õigusajaloo iseloomustamisel. Aga see tähendab just huvide piiritlemist. Kes kasutab mõistet "õigusnormid" laiemas tähenduses, see kirjeldab enamat. Kes hõlmab sellesse mõistesse ka nende "baasi", see kirjeldab veelgi rohkemat. Hoopis suure kirjeldusalani jõuab see, kes asetab õigusnormid kultuurilisse "koguproblemaatikasse". Jean Carbonnier näiteks oma teoses *Sociologie juridique* (1972) kaasab "ajaloolise aspekti" nii ulatuslikult, et seda saab õigusajaloost eristada üksnes piiranguga, mis on omane kauasele prantsuse traditsioonile. Seal nimelt käsitatakse õigusajalugu vaid õigusinstituutide ajalooa, seega teatud liiki dogmaajalooa (Carbonnier 1974: 171 j). Niisiis on võimalik ka ilma end teoreetiliselt ülemäära relvastamata ja piiramata⁵¹ meie teadustraditsioonile selgeks teha, et saab eristada vähemalt kolme üldist tunnetushuvi:

— **Ajalooline** huvi püüab enamasti seletada intentsionaalselt, mõistvalt, käitumisele orienteeritult ja ka individuaalselt (näiteks ühe või teise valitsuse liikme käitumist). Siin on huvi all inimliku vabaduse maailm.

— **Empiirilis-sotsiaalteaduslik** huvi püüdleb nomoloogiliste, kausaalsete ja statistiliste seletuste poole (päritolust, east ja soost tingitud aspektid, teatud gruppide olemust määravad faktorid, reeglipärasused käitumises). Huvi on suunatud loomuse (looduse) seaduspärasustele.

— **Sotsiaalteoreetiline** huvi kaasab enamasti ka käitumuslikud seosed, tahab tihti hõlmata teadust ja elu, jätab aga individuaalse ja üksiku tagaplaanile. Huvitav on näiteks administratiivsete struktuuride, bürokraatlike organisatsioonide, ratsionaalsussunni, informaalsete sidemete, käitumisaktide mõtestamise teadlik või teadvustamata funktsioneerimine. Siin on ühekorruga huvikeskmes mõlemad nimetatud maailmad.

⁵¹Dreier 1990: 20 j osutab asjakohaselt, et uurimishuvid võivad olla nii subjektiivsed kui objektiivsed.

— **Õiguslik** huvi alustab erilisest punktist: normidest (näiteks neist, mis käivad valitsuse moodustamise kohta). Siin tahetakse seletada norme ja nende seoseid. Nii seotakse end erinevate tunnetushuvidega. Dogmaatiline tunnetushuvi on suunatud kehtimisele (mis omakorda on täidetav kolme moodi: empiiriliselt, analüütiliselt, normatiivselt; head ülevaadet sellest vt Dreier 1990: 22). Filosoofilis-kriitiline ja poliitilis-kriitiline puudutab parema või halvema kehtimist. Ajalooline huvi puudutab selle geneesi, olgu intentsionaalselt või kausaalselt. Sotsiaalteaduslik huvi on suunatud seaduskuulekusele, kausaalsusele, reeglipärasusele jms. Funktsionaalset huvi huvitab võrdlus jms. Kõik see teeb teadusliku jurisprudenti väga rikkalikuks, aga ka mõneti keeruliseks.

Kõik nimetatud huvid on konkurentsi- ja sümbioosisuhtes. Neid võib kombineerida, kuid samas pole võimalik välja töötada selle segu teoreetilist retsepti. Kõik nad võivad osutada kas ülemäära või ebapiisavalt edendatuks. Uurimise tsensuurivaba uudishimu hõlmab alati kõike korraga. Miks tuleks või koguni ainult tohiks siis vaid üht huvi järgida? Eriti raskesti seediksid niisugust piirangut juristid, kes juba ainuüksi oma ameti tõttu peavad nägema ja arvestama nii paljut, ehkki tõepoolest vaid teatud kindlast perspektiivist.

Juriidilisele lähiajaloole nagu õigusajaloolegi jätkub seega ruumi teiste ajalooliste ja puhtjuriidiliste ainete **suuremate toolide** vahel. Mõnikord tundub see ruum väike ja ebakindel. Kuid olukorda leevendab võimalus kahekordseks huviks. Kui lisada veel kolmas, sotsiaalteaduslik, siis istuksime kolme tooli "vahel". Kui asi õnnestub, siis hüvitusena istutaks ühtäkki kolmel toolil.

Niisiis ei pea juriidiline lähiajalugu mingil juhul olema lihtsalt kehv sotsioloogia või sotsiaalteooria. Ta on iseseisev *aliud** omaenda iseseisva huviga. Tema suhted ajaloo, sotsioloogia või õigusega ei too paratamatult kaasa seisusekohatut abielu, ehkki need võivad tihti ka ebaõnnestuda. Enamasti ei ole lihtsalt õpitud kord juba omandatud tehnikaid ühitama süstemaatilises uurimistöös uurimishuvidega, millel on teist laadi kogemus. Milline õigusteaduse ajaloo tegeleja või jurist oskaks ümber käia tsiteerimis- või kaastsiteerimisanalüüsi meetoditega, mis samas võimaldavad üllatavalt täp-

*Ladina keeles "midagi muud", "asja muutmise". *Toim.*

seid analüüsitulemusi? Või klasteranalüüsiga, kombineerides seda intervjuudega? Või suudaks nõiaprotsesse statistilis-kvantitatiivselt hinnata Chi²-testi abil? Peaaegu kõik nimetatud näited on ikkagi pärit valdkonnast, mis jääb kaugemale lihtsast interdistsiplinaarsusest, sõbralikust koostööst⁵². Vajaduse korral õpetavad need sedagi, kui tähtis on huvide laiendamiseks institutsionaalne toetus. Vist ainult nii on võimalik ületada uusi kasutuslavesid. Igatahes kehtib sama vastassuunaliste nähtuste puhul. Seegi tuleb vist kord välja öelda, et ajalugu ei tähenda üksnes vanade tekstide lugemist. Ei ole mingit mõtet ikka ja jälle tsiteerida Thibaut' ja Savigny teoseid nagu tänapäevaseid tekste⁵³. Arusaamine ja põhjuste selgitamine eeldab konteksti arvestavat allikakriitilist lugemist. Rääkimata veel muude allikate kaasamisest, mis ei tarvitsegi olla trükitud tekstid. Töös peavad ilmema allikatundmine ja võrdlus, põhjuslike tingimuste ja *ceteris paribus**-ümbruse tundmine, lugemis- ja käsitlemistehnikad. Dogmaajaloos tuleb õigussätete mitmekesised raamtingimused selgesti seostada otsusega, milliseid allikaid kasutada. Viimased võivad olla pärit väga pikast ajavahemikust. Seoseid võib kujundada vertikaal-funktsionaalselt, nagu seda on väga edukalt proovinud võrdlev õigus (vt eriti H. Kötzi töid; näitlikult juba Kötz 1963, meetodi kohta lähemalt Zweigert, Kötz 1996: 33). Seoseid võib kujundada majanduslikult, iseäranis rikastavalt peaks sobima institutsiooniökonomika⁵⁴. Ilma selliste refleksioonideta jääb dogmaajalugu aga suure ajaloolise, kuid vähese normatiivse väärtusega juriidiliseks etimoloogiaiks. Õigusajaloolased võivad olla produktiivse spagaadi meistrid, sest nad käivad päevast päeva ajaloo ja jurisprudenti vahet. Miks seda vahel pahaks pannakse, ei ole pä-

⁵²Tsiteerimisanalüüsi kohta vt Hannoveri ülikooli projekti juriidilisest emigratsioonist (J. Rückert, H. Rüping, M. Walther ja sotsioloog L. Breunung); klasteranalüüsist Treiber 1996; nõiaprotsesside kohta Jereuschek 1992: 285 jj lisa, mille valmimisele aitasid sotsiaalteaduste poolt tõhusalt kaasa H. Treiber, L. Breunung ja P. Maack.

⁵³Eriti silmatorkavaid näiteid pakuvad tsiviilõiguse püsitemad nagu näiteks tõlgendusõpetus. Selle kohta vt Fülle 1997: 25 jj.

*Ladina keeles "kõik ülejäänud on võrdne". *Toim.*

⁵⁴Sellest vt suurepärasest sissejuhatust teoses Richter, Furubotn 1996; väga virgutav on ka väike Richter 1994; üht-teist leidub ka koguteoses *Moderne...* 1996, kus on esitatud hea bibliograafia.

ris selge. Sest vähemaga piirdumine ei tähendaks kohemaid enamat ja purism ei ole mingi väärtus omaette. Huvide seostamine oleks muidugi optimaalne, kui seda suudetaks teha kompetentselt. Just siin on tegelikud raskused. Dogmaajalugu oli alati mõneti hädas oma väärtuskontekstiga, eriti pärast Rooma *ius commune* (tavaõiguse) kehtimise lõppu. Ülejäänud, enamasti vaimu-, idee- ja poliitilisajalooline õigusajalugu on oma kontekstiga suuremalt jaolt paremini toime tulnud kui uuem õigusajalugu oma sotsiaalse ja majandusliku kontekstiga. Koolis ei ole me seda kõike sugugi õppinud.

VII. JURIIDILINE LÄHIAJALUGU TÄNA JA HOMME

Mida peab siis ette võtma teadus, mille objekt "veel tormitseb", mis seetõttu peab alati ületama rohkem raskusi kui teised, samas iga kord endale pinda vallutama ja seda veel kahelt nii suurelt teaduselt nagu ajalugu ja jurisprudents? Ma tahaksin rõhutada viit valdkonda. Et ma sealjuures võtan põhitähelepanu alla 1945. aastale järgnenud aja, on tingitud praktilistest põhjustest. Täielik ülevaade kogu lähiajaloo kohta oleks siin nuginii võimatu ja jääks paratamatult pinnapealseks. Siin on välja valitud valdkonnad ja teemad, mis peaksid eriti palju andma õiguse lähiajaloo põhimõtteliste mõistmisküsimuste, mõtteprobleemide ja kontseptuaalsete aspektide seisukohalt. Sest siin on kõige suuremad puudujäägid, käsitletagu siis Saksa maal toimunud Euroopa kontekstis või ilma selleta⁵⁵.

1. Saksa DV 1949–1990

Aktuaalseima materjali nimi on SDV. Küllap esmakordselt Saksa parlamentarismi ajaloos on suverään ise võtnud ette tagasivaate, tehes katse saavutada demokraatlik teisend ammuilma hukkamõistetud õukondlikust ja ametlikust ajalookirjutusest. Sellele on kulutatud palju jõudu ja ettevõtmine on osutunud edukaks. 1992. a märtsis moodustas parlament nn **Enquete komisjoni** "SED-diktatuuri ajaloo ja tagajärgede läbitöötamiseks". Komisjoni enamuse moodustasid 16 rahvasaadikut, toetuseks oli kaasatud ka 11 spetsialisti.

⁵⁵Eraõiguse ajaloo kohta vt Rückert 1995b. Kogu Euroopa eraõiguse on püüdnud huvivälja tõsta Schlosser 1996, mille lk 362 jj on pühendatud juriidilisele lähiajaloole.

1995. a alguses andsid nad oma töö üle aruandena, millele olid lisatud materjalid ja protokollid. Aruanded kuult viie- kuni seitsmeliikmeliselt uurimisgrupilt, 148 ekspertiisi 95 teema kohta, 44 terve päeva kestnud kuulamist 327 teadlase ja tunnistaja juuresolekul, 37 suletud istungit, 110 erakorralist grüpiistungit. Kõige selle tulemusena on järelepõlvedele üle antud ca 15 000 lehekülge materjale (*Bericht...* 1995). Hindamatu saavutus. Samas on ikkagi jäänud süstemaatilisel arvestamata teaduslik kirjandus, millest tegelikult ei ole puudust (*Bericht...* 1995: 12). Õigust ja õigusajalugu esindas vaid üks komisjoni liige. Need moodustasid ühe kuuest suurteemast, väikseima uurimisgrupi ja vähima istungite hulgaga ning üldse selgelt vähima uurimisaktiivsusega. Sellega on silmatorkavas kontrastis üldsuse suur huvi juriidiliste "likvideerimisküsimuste" vastu. Allika ja mitte niivõrd analüüsina mõjuvad nähtud vaev ja tulemus ikka veel heidutavalt. Produtseeriti tohutu suur dokument, mis on ülimalt väärtuslik. Ja ometi on see rohkem allikas, rohkem illustratsioon, rohkem diskussioon, rohkem lõpuleviimine ja ületamine kui läbitöötamine. Pigem tuleks seda käsitada esimese "protsessina", milles käib menetlus ja esimese rahustusena. Võrdlus Nürnbergi protsessi materjalidega sunnib end ise peale. See ei vähenda sugugi avaldatu väärtust. On lihtsalt kummaline, et õigusliku sunnikorra ja selle eriliste tehnikate vastu tunti **suhteliselt** vähe huvi. Vaieldamatult defineerisid aga just need diktatuuris vabatahtlikult ja sunniviisiliselt elatud elu karme raame.

Teised uurimiskeskused, näiteks Berliini *Freie Universität*'i juures teemaga "SED-riik. Areng, struktuurid, kokkuvärisemine ja likvideerimine" püüavad vältida ühekülgset juriidilist lahendusteed. Sellega peetakse silmas just karistusõiguslikku reaktsiooni. Niisuguseid üksikprojekte on terve hulk⁵⁶.

Nende poolametlike ja poolleinavate tendentside vahel näen ma parimaid võimalusi ja ülesandeid teaduslikule juriidilisele lähiajaloole. Üllatavatele võimalustele ja tulemustele osutavad mõned **valikulised** näited, sest kogu hulka on siin võimatu esitada.

⁵⁶Weber 1997: 3 järgi on käigus üle 800 uurimisprojekti SDV ajaloost; vt ka *Sowjetische...* 1997: XV.

Juba endise SDV kohtunikest ja prokuröridest, mitte Bonnist alguse saanud rändnäitus "Rahva nimel? SED-justiits ja riik" (1994) koos kataloogi, dokumentidekõite ja teadusliku saatekõitega (kõik kolm ilmunud Leipzigitis 1994) on võrdlemisi analüütilise iseloomuga. SDV ajaloo ühe olulise valdkonna osas on siin tehtud esimene sügavuti haarav samm (Rückert 1996b). Muidugi sai sellele osaks ka kriitikat, ehkki suuremalt jaolt ebaõiglaselt. Respektiga tuleb suhtuda ka esimestesse analüüsidesse teemal "Justiitsi juhtimine SDV-s. Kohtunike, prokuröride ja advokaatide poliitiline mõjutamine" (*Steuerung... 1994*)⁵⁷. Teemal "Õigusteadus SDV-s 1949–1971" on olemas suurepärase põhjapanev allikakogu ja esimene analüüs (*Rechtswissenschaft... 1996*; Diestelkamp 1996). Sama võib öelda "1958. a 2.–3. aprillil toimunud Babelsbergi konverentsi" kohta, kus toimus arveteõiendamine varasemate kõrvalekaldujatega (*Babelsberger... 1993*)⁵⁸. Analüüsitud on ka "KPD/SED denatsifitseerimispoliitikat 1945–1948" (*Entnazifizierungspolitik... 1994*; Pfannkuch 1995), mis väljaspool justiitsi polnud sugugi radikaalne. Täna on võimalik selgesti näha, et justiitsi radikaalne puhastamine pakkus erakordset võimalust muuta see garantii, mida ta ikka veel oli ja pärast 1945. aastat taas rohkem olla oleks võinud, kuulekaks instrumendiks⁵⁹. Teistes valdkondades praktiseeriti seejuures täiesti paralleelselt leebemat denatsifitseerimist. Ka **Saksa DV 1975. a 19. juuni tsiviilkoodeksi** kohta, mille arusaadavust ning lihtsust on kiidetud ja kiidetakse edasi, on olemas ulatuslik kõide konverentsi- ja allikmaterjale (*Zivilgesetzbuch... 1995*). Väga informatiivselt on välja kuulutatud ja tööle pandud suurem projekt "Õigusemõistmine tsiviilasjades SDV-s BGB kehtimisajal" (Schröder 1993). Üllatavalt kiiresti on valminud asjalikud dissertatsioonid, millest osa näitab suurt iseseisvust⁶⁰. Frankfurdi MPI projektist "Normide elluviimine" on ilmunud esimene kõide "Nõukogude okupatsioo-

⁵⁷Vt ka paljudiskuteeritud ja liigutav teos Markovits 1993, mis põhineb isiklikul osalusel ja järelemõtlemisel.

⁵⁸Käsitlust arendab Diestelkamp 1996: 91 jj; vt ka Schönfeldt kogumikus *Sowjetische... 1997*: 276 jj.

⁵⁹Arvukaid drastilisi näiteid selle kohta vt *Entnazifizierungspolitik... 1994*.

⁶⁰Vt kasvõi üksnes õigusajaloolisi: Nowak 1993, Breithaupt 1993, Pfannkuch 1995, Bretzinger 1994, Müller 1995, Haerendel 1996, Amos

nitsoon — SDV 1945–1960”. Selles on ka ülevaade “Õiguse ja õigusteaduse arengust”, valikbibliograafiad allikatest ja arhiivimaterjalidest (*Sowjetische...* 1997)⁶¹. Saksa DV varasema ajaloo kohta ilmus 1995. aastal põhjanev kogumik “Inventarimis- ja Nõukogude sõjalise administratsiooni (SMAD) kõrgema juhtkonna käskudest 1945–1949” (Foitzig 1995).

Isegi kui mitte arvestada veel tervet hulka artikleid (ajaloolaste poolt näiteks Douma 1994), on see umbes kuue aasta järele **hämmastav tulemus**. Arvatavasti ei ole kunagi varem uurimine nii kiiresti ja põhjalikult asja kallale asunud, isegi mitte õigusajaloos. Põhjus on erakordses võimaluses, kui uurimise käsituses on ühekorraga ning harukordses täielikkuses ja ligipäätavuses asjatundlikud huvilised, materjal ja teostatavus. Materjal oli kättesaadav niisama tsentraliseeritult, nagu oli organiseeritud võrdlemisi ülevaatlik SDV-riik. Uurijaile olid ukсед lausa kutsuvalt pärani. Peale selle võib petetud ideaalide tegelikkuse otsingul täheldada palju tõelist ausust.

Võrreldes on arvatud, et **Saksamaa LV uurimine** on silmanähtavalt ja võib-olla isegi ebaõiglaselt tagaplaanile jäänud. See väide ei pea päris täpselt paika (sellest veel allpool punktis 5), kuid üks asi on veelgi olulisem. Kujutatagu konkretselt ette, kuidas tuleks SLV puhul uurida sedasama 50-aastast ajavahemikku. Võtame kasvõi justitsi. Siin tuleks vaatluse alla võtta mitmekesine kohtumõistmine liidumaade, kuues õigusharus ka liidu tasandil. Sellega on seotud hoopis teistsugune arhiivi- ja materjalipaljusus. Arhiveeritud materjali hoitakse enamasti veel kohtutes. Neis on tihti raskem uurida kui normaalsetes arhiivides. Kuni 1945. aastani on olemas repertoriumid (*Quellen...* 1992: 95 jj; Dölemeyer 1995). Hilisema aja kohta selliseid pole. Peale selle takerduksid paljud küsimused andmekaitse eeskirjade tahta. Tänapäeval kaitstakse iga indiviidi “salajast koduarhiivi”. On küll ilmunud mitmed kohtute juubeliväljaanded ja Wrobelilt ka esimene ülevaade aastatest 1945–1949 (Wrobel 1989).

1996, Beck 1996, Liwinka 1997, Feth 1997; eriti muljet avaldav on Roenne 1997, võrreldav ka Werkentin 1995.

⁶¹Kontsentreerumine allikatele on toonud kaasa selle, et näiteks Lääne-Saksa kirjandust ei ole kaasatud. See märkus pole mõeldud kriitikana.

Kui neid võrrelda Ormondi suurepärase uurimusega keisririigi ajast (1994) ja Rottleuthneri juba mainitud ülevaatega SDV-st, tulevad puudujäägid ja lüngad kohe ilmsiks. Need mõtted ei taha muidugi kedagi SLV ajaloo eemale peletada, pigem seada kahtluse alla kergekäelisi võrdlusi.

Kiires põhjalikus kokkuvõttes sai selgeks, et ka SDV puhul tuleb veel väga palju ära teha. Erinevalt avalikkusest ning parlamentaarsest lõpuleviimisest ja ületamisest on teadus pööranud huvi kvaasinormaalsetele, positiivselt nähtud külgedele. Selle suundumusega võib täielikult nõustuda just lähiajaloo seisukohalt, sest äärmusi tuntakse tihti juba niigi hästi. Nende pinnalt tekivad küll suure tõepärasusega mõttevisioonid, kuid neist on vähe kasu meie vähemtõepärase normaalsuse jaoks. Ka sellepärast tuleb edendada nn normaalse te valdkondade uurimist. Siiani ei ole näiteks veel põhjalikult uuritud selliseid asju nagu seltsimehelikud kohtud, avalduste olemus, eluruumi- ja üüriõigus, tööõigus ning sotsiaaloigus⁶².

2. Süsteemide võrdlus

Viimaste aastate fundamentaalsed muudatused on taas päevakorda tõstnud vana teema süsteemide võrdlemisest, mis algselt seondus õigusajaloo jaoks fenomeniga "kaks Saksa riiki" (vt eriväljaannet 1966. a ilmuma hakanud entsüklopeediast *Sowjetsystem und Gesellschaft* pealkirjaga *Marxismus im Systemvergleich*, 1973). Euroopa kriisid ja murrangud alates 1917./1918. aastast astuvad jälle uude tugevasse valgusõõri. Need tuleb uuesti läbi mõelda ja anda uued hinnangud. Kroeschelli 1992. a ilmunud teos *Saksamaa õigusajalugu 20. sajandil* seab mõõdupuud ja jätab ikkagi veel paljud "suured küsimused" teadlikult lahti (Kroeschell 1992; Rückert 1995a). Ülejäänud esmased katsed on jäänud veel tagasihoidlikumalt kirjeldavaks (vt näiteks asjassepuutuvad osi teoses Eisenhardt 1995: 444 jj, mis esimesest väljaandest veel puudusid ja on peaaegu täielikult teise käega kirjutatud; varasemast põhjalikumalt nüüd ka Laufs 1996: 414 jj).

⁶²Vt vanema, siin vaatluse alt kõrvale jäänud uurimistöö kohta Laufs 1996: 414 jj, tsiviilõigusest *Rechtserfahrung...* 1997: 89 jj. Oma apoloogiatega kõrval pakub siiski ka väärtuslikku *Rechtsordnung...* 1995. Viimase kohta vt D. Hoffmanni retsensiooni ajakirjas *Kritische Justiz*, kd 29, 1996, lk 113–119.

Ennekõike osutuvad väga erinevaks õigusloome seaduste, määruste ja eeskirjade kaudu ning juristide roll õigusemõistmises ja advokaadina. NSVL eeskujul SDV-s 1950. aastatel ellukutsutud ja 1963. aastal laiendatud kompetentsiga “**seltsimehelikud kohtud**” ettevõtetes ning majavalitsustes pidid mõjuma kasvatavalt. 1989. a oli neid märkimisväärsel hulgal ja määral. Ettevõtetes oli umbes 29 000 konfliktikomisjoni ca 250 000 liikmega ja majavalitsustes umbes 5500 vahekohut ca 57 000 liikmega. Läänes on see peatükk SDV ajaloost saanud kiituse osaliseks. Rõhutatakse just odavust ja populaarset efektiivsust. Täpsemad uurimused siiski puuduvad⁶³. Tuleks selgitada, kas ja kuidas “kohtutesse” valitud töötajate, ametiühingu- või majavalitsuspiirkonna liidrite kaudu pääses maksvusele “Rahvarinde” kui SDV kõigi parteide katusorganisatsiooni parteiline maailmavaade (vt *SDV seadust seltsimehelikest kohtutest*, 1. VII 1968). Või kuivõrd on seda laadi ebaprofessionaalne kohtupidamine seotud võrdlemisi homogeense, ehkki poolametliku moraali ja poliitikaga. Võrdlemiseks võiksid sobida ajaloolised näited Weimari vabariigist (üürikokkuleppeametid) ja XIX sajandist (tsiviil-, kaubandus- ja kriminaalasjade jaoks vandemeeste kohus). Tsiviilprotsesside statistika võiks näidata, kas ja kuivõrd oli SDV kodanike silmatorkav suhteline rahumeelsus (esimesed arvud selle kohta annab Schröder 1993: 538 j) hoopis teatav kalmistufenomen. Võrreldagu kasvõi majanduslikku aktiivsust, tööjõu liikuvust, elukohavahetusi, võimalikke õiguskaitsevahendeid jm faktoreid. Arvestada tuleks ka autonoomse eraõiguse piiramist.

Materiaalõiguslikult on veelahkmena alati rõhutatud omandi- ja varaõigust, alates sotsialistlikust omandist kuni maareformini⁶⁴. Pole sugugi juhus, et see punkt on nii poliitiliselt kui juriidiliselt raske pärand. Probleemi ulatust ja olemust on nüüd juba võimalik konkreetsemalt selgitada, kasvõi majandusõiguse näitel. Esiplaanil on kalduvus vanduda truudust uuematele muudatustele (tööstuses, ühiskonnas,

⁶³Ikka veel on põhjaneva tähtsusega Reiland 1971; täiendusena on kasulik Haerendel 1996; võrdlemisi tulutu Herzogi ja Wagneri artikkel kogumikus *Rechtserfahrung...* 1997. Normide elluviimise projekti raames on välja kuulutatud vastav erikõide.

⁶⁴Vt Diestelkamp 1996: 101, kes rõhutab majandusõiguse puhul, et “selles väljendub SDV valitud lahendus kõige selgemini”.

õiguse vallas kvantitatiivselt suurem rõhk avalikule õigusele jne). Ometi ei taheta sellest veel uut "konkreetselt korda" kujundada ja dogmatiseerida. Kas me peaksime "Idas" teostatud vahetegu majandusõiguse ja kodaniku eraõiguse vahel ning eraõiguse redutseerimist käsitama õnnestunud eraõiguse kriitikana?⁶⁵ Või on see hoopis vastupidine tõend, mis näitab majanduse ja eraõiguse ebaõnnestumist ning seega soovib dogmatiseerida vastandmudelit? Kas Läänes nii silmatorkav tarbijakaitseõigus on tegeliku üldise eraõiguse süsteemi osa ja saab ainult niisugusena õiglaselt funktsioneerida? Idast seda igatahes ei leia. Kas nüüd hakkavad funktsioonielementide, kui mitte koguni -vundamendina printsiipiaalsemalt silma privaatautonomia ja eraõigus? Paistavad need ehk meie igapäevasest avalikõiguslikust õigusetootmisest taas välja? Või osutub see tunne osalt igapäevaõiguseluse kogenematu- ma vaateleja petlikuks empiiriaks, osalt aga soovunelmaks ja küsitavaks eesmärgipüstituseks tõesti autonoomse eraõigusühiskonna mõjusama aluse suunas? Kas haldus- ja haldusprotsessiõigus on osutunud lääneliku õigusriikluse süstemaatiliseks osaks, millele vastandus sotsialistlik õigus teha avaldusi ja ettepanekuid? Sotsiaalne õigus sellistes valdkondades nagu üür, töö, haigus, invaliidsus, vanadus ja vaesus osutub turumajanduse baasil funktsioneeriva sotsiaalse õigusriigi süstemaatiliseks osaks. Neid ülesandeid "Idas" osalt ei püstitatud, osalt vaadati neid teisiti ning ka õiguslikud lahendid olid sootuks teistsugused. Tõsised võrdlused on seetõttu seda raskemad ja vajalikumad. Seda enam, et reaalsed tulemused on ka siin vaieldavad. Lähememisiis tuleb selgesti välja joonistada (huvitavalt näiteks Vollmer 1994). Sama kehtib sugudevahelise võrdsuse puhul. Oli see tõesti parem võrdõiguslikkus või ehk hoopis võrdkohustuslikkus? Ja kuidas funktsioneeris karistusõiguse maailm, kui karistusõiguse "normaalses alas" peaaegu puudusid kurjategijad? Kas kõik nad olid juba algusest peale resotsialiseeritud? Või eriti tõhusalt sotsialiseeritud (sõna mõlemas tähenduses)? Kõik need pole kuigi uued küsimused. Kuid ajaloolis-empiriiliselt rikkastatud võrdlus võimaldab palju enam uurida ja öelda ning

⁶⁵Varasemast arengust ja juriidilisest tähendusemuutmisest vt Diestelkamp 1996: 96 jj ja täienduseks P. Hommelhoffi artikkel "Ühtne või lõhestatud tsiviilõiguskord" koguteoses *Zivilgesetzbuch...* 72 jj. Märkimisväärseid ettepanekuid suurte suundumuste osas vt Buxbaum 1996.

kindlasti ka mõne varasema väite või eelarvamuse kummutada. Kõikjal võib leida peaaegu ideaalset tööpõldu võrdlevale teaduslikule uurimisele mõjureist, mis on esile toonud, hoidnud ja ilmselt ka põhjustanud nii positiivseid kui negatiivseid nähtusi. Isegi ajalooteaduslikult nii rasket *ceteris-paribus*-tingimust on Saksa-Saksa võrdluses võrdlemisi lihtne kontrollida. Et konkreetse era-, karistus-, protsessi-, majandus-, haldusõiguse jne ajaloolist rolli on veel liialt vähe arvestatud, näitab muidu rõõmustav teos SDV *sotsiajalalugu (Sozialgeschichte... 1994)*. Ühes oma neljast osast pakub see igatahes midagi ka teemal "Õigus ja riik". Seal on aga ainult natuke õigusteooriast, k.a juristide koolitus ja õigusriigi mudel, konstitutsioon ja põhiõigused, riikliku julgeoleku ministeerium ja sotsiaalpoliitika. Mõndagi sellest on jõudnud ka peatükki "Tulemused". Väidetavasti tahetakse (jälle) "pidevalt" arvestada poliitilist tasandit ja õigust peetakse "kesksete mehhanismide" hulka kuuluvaks (*Sozialgeschichte... 1994: 547j*)⁶⁶. Juba ilmunud kriitikale on jäänud see asjaolu märkamata (Fulbrook 1996: 464).

Süsteemide võrdlus mõjutab positiivselt diskussiooni selliste suuremate õigusajalooliste jõujoonte ümber nagu diferentseeritus — diferentseerimatus, süsteem — süsteemitus, dogma — dogmatiseerimatus⁶⁷ või *decodificazione* (Irti⁶⁸). Või võetagu vanad näited, nagu üldklauslite probleem, või uued, nagu poliitilised eesmärgimääratlused sarnaselt 1933. aasta järel moodi läinud preambulatega.

(Järgneb)

⁶⁶Järgnev köide *Rechtserfahrung... 1997* pakub jällegi kõigepealt õigusteooriat, siis üht-teist põhikorra ajaloo, seltsimehlikest kohtutest (*sic!*) ja eraõigusest.

⁶⁷Selle kohta SDV tsiiviilõiguse näitel vt G. Dilcheri huvitavat artiklit kogumikus *Rechtserfahrung... 1997: 125* jj. Vrd minu diskussiooni järjepidevusteesidega positivismi, loomuõiguse, kohtunikuõiguse, väärtuseseoste, formalismi kaotamise, formaalse õigusriigi, üldse meetodi ja antiliberaalsete eelarvamuste kohta Rückert 1998; diferentseerimisvaenulikest tendentsidest natsiajal lähemalt Rückert 1986.

⁶⁸Selle 1970. aastate paljutsiteeritud märksõna ja pealkirja kohta vt viimase aja käsitlustest Schmoekkel 1997: 1703.

AKADEEMIA

Akadeemia on kultuuriajakiri, mis taotleb vahendada eri teadusharude tänapäevast taset ja arengut.

Akadeemia ilmub 12 korda aastas, kokku u 2700 lk.

Tellimisindeks 78 163.

Varasemad numbrid (1990 — 11; 1991 — 3–6,9,11,12; 1992 — 1–12; 1993 — 1–4,6,7,10–12; 1994 — 4,5,6,8–12; 1995 — 1,5–12; 1996 — 1,2,3,6–12; 1997 — 1–12; 1998 — 1,2,5–12; 1999 — 1–12; 2000 — 1–11) on müügil parimates raamatukauplustes, *Akadeemia* toimetuses ning neid saate tellida ka postiga, kui saadate rahakaardi *Akadeemia* postiaadressil (iga numbri eest 45 krooni) ja märgite lõigendile soovitud numbrid.

Address: *Akadeemia*, Ülikooli 21, Tartu.

Postiaadress: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, 50002 Tartu
Eesti/Estland/Estonia.

Tel.: +(372-7)43 13 73, +(372-7)43 11 17; faks +(372-7)43 13 73.

E-post: akademia@online.ee

AKADEEMIA

An Interdisciplinary Journal for the Humanities and Sciences

Editor-in-chief: Ain Kaalep

Editors: Jaan Kangilaski, Mart Orav, Jaan Isotamm, Toomas Kihv

Akadeemia is a monthly of the Estonian Writers' Union. *Akadeemia* is published 12 times a year, all in all approximately 2700 pp.

Subscription rates with postage for 2001:

USD 82, DEM 160, FIM 485, CAD 130, FRF 530, SEK 720, GBP 53, AUD 133.

Back issues for 1995 — 1,2,5-12; 1996 — 1,2,3,5-12; 1997 — 1-12; 1998 — 1-12; 1999 — 1-12; 2000 — 1-12 and single issues for 2001:

USD 8, DEM 14, FIM 42, CAD 11, FRF 46, SEK 62, GBP 5, AUD 11.

Please transfer the proceeds (for CAD: Royal Bank of Canada, Toronto, (SWIFT code) ROYCCAT2; for FIM: Merita Bank, Helsinki, MRITFIHH; for FRF: BNP, Paris, BNPAFRPP; for DEM: Deutsche Bank AG, Frankfurt, DEUTDEFF; for GBP: Midland Bank plc, London, MIDLGB22; for SEK: Skandinaviska Enskilda Banken, Stockholm, ESSESESS; for USD: Bankers Trust Co, New York, BKTRUS33) to Hansapank account (SWIFT code HABAE2X) for crediting the account no 221011384196 of *Periodika AS Ajakiri Akadeemia*, and mail the check and following notice to *Akadeemia*.

Please enter my AKADEEMIA subscription for 2001

Back issues for 2000

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1999

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1998

1	2			5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	--	--	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1997

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1996

1	2	3			6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	--	--	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1995

1				5	6	7	8	9	10	11	12
---	--	--	--	---	---	---	---	---	----	----	----

Name or institution

Address

Country

Enclosed is the check totaling

Please mail to: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, 50002 Tartu, Eesti/Estland/Estonia.

Phone: +(372-7)43 13 73, +(372-7)43 11 17; fax +(372-7)43 13 73.

E-mail: akademia@online.ee

CONTENTS

Hungary 1956	<i>U. Bereczki, V. Polgár, L. B. Piri, J. Isotamm</i>	1355
Snapshots of memory	<i>Éva Tóth</i>	1349
Losses in Estonia's population under the communist regime. I . . .		1404
.	<i>Enn Sarv</i>	
Contemporary folklore and the singing young poets of Tartu. II . .		1416
.	<i>Taive Särg</i>	
Reading literacy	<i>O. Must, A. Must, V. Raudik</i>	1431
Internet and knowledge	<i>Mario Rosentau</i>	1450
On religious life and baptism rites of Caucasian Estonians. I		1476
.	<i>Marika Mikkor</i>	
Like any other relation: The role of the therapeutic relationship in psychological assistance	<i>Kaia Kastepõld</i>	1493
<i>Review: How wrongly has man been measured? Stephen Jay Gould.</i>		1513
<i>Vääriti mõõdetud inimene. Tõlkinud Juhan Kahk, toimetanud Ken</i>		
<i>Kalling. Tallinn: Varrak, 2001 ("Roheline Raamat"). 480 lk.</i>		
.	<i>Jüri Allik</i>	
<i>Review: Darwin interpreted in several ways. Richard Dawkins. Jõgi</i>		1524
<i>Eedenist. Tõlkinud Aivo Lõhmus, toimetanud Ivar Puura. Tartu:</i>		
<i>Ilmamaa, Avatud Eesti Raamat, 2000. 184 lk. (Originaal: River</i>		
<i>out of Eden, 1995.) Stephen Jay Gould. Vääriti mõõdetud inimene.</i>		
<i>Tõlkinud Juhan Kahk, toimetanud Ken Kalling. Tallinn: Varrak,</i>		
<i>2001. 480 lk. (Originaal: The Mismeasure of Man, 1981, teine</i>		
<i>trükk. 1996.)</i>	<i>Toivo Maimets</i>	
Editorial note. Summaries		1532
Recent history of law: Tasks and achievements between history,		1543
jurisprudence, social sciences and sociology. II . . .	<i>Joachim Rückert</i>	

AKADEEMIA

Tellimise indeks 78163

Hind 36 krooni

9 770235 077719